

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διπλωματική εργασία

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

όπως παρουσιάζεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων

Επιβλέποντες καθηγητές: Δεμαθάς Ζ.- Καλαφάτης Θ.

Εκπόνηση: Παπούλη Αικατερίνη

ΑΘΗΝΑ, 2015

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	18
Οι προσπάθειες διανομής της γης.....	18
<i>από την επανάσταση έως το 1862</i>	<i>18</i>
Το ζήτημα κατά την καποδιστριακή περίοδο	27
Το ζήτημα κατά την οθωνική περίοδο	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	38
Το ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση του 1862	38
Ο Αλ. Κουμουνδούρος και ο Σ. Σωτηρόπουλος.....	38
Ο ρόλος του Ι. Σούτσου	40
Οι συζητήσεις στη Βουλή- μέρος α΄	42
Οι συζητήσεις στη Βουλή- μέρος β΄	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	59
Ο νόμος ΤΠς΄	59
Ο νόμος ΥΛΑ΄	75
Η εφαρμογή των νόμων	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	84
Το πολιτικό κλίμα της εποχής.....	84
Η διανομή της εθνικής γης στον Τύπο.....	89
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	94
Επίλογος.....	100
Παράρτημα.....	101
Βιβλιογραφία	122

Ευχαριστήριο σημείωμα

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ζαχαρία Δεμαθά για την αμέριστη βοήθεια, την καθοδήγηση και το χρόνο που διέθεσε καθ'όλη τη διάρκεια των σπουδών μου στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας και κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Θανάση Καλαφάτη, συνεπιβλέποντα, για τις συμβουλές του και τις υποδείξεις του. Και οι δυο, με την υπομονή και την επιμονή τους καθ' όλο το διάστημα της συνεργασίας μας, με βοήθησαν ουσιαστικά, ώστε να αντιμετωπίσω δυσκολίες που ως απόφοιτης τμήματος ελληνικής κλασικής φιλολογίας, μου έμοιαζαν πολλές φορές ανυπέρβλητες.

Θα ήθελα τέλος, να ευχαριστήσω το σύζυγό μου, χωρίς τη στήριξη και κατανόηση του οποίου θα ήταν πραγματικά αδύνατο να ευοδωθεί αυτή η προσπάθεια.

Αφιερώνω την εργασία αυτή στο μικρό μου Στέλιο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την αγροτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου το 1871. Στόχος της μεταρρύθμισης αυτής ήταν η διανομή της γης και συνακόλουθα η αλλαγή του καθεστώτος της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται οι κατά καιρούς προσπάθειες των ελληνικών κυβερνήσεων του 19^{ου} αιώνα να προχωρήσουν σε διανομή των εθνικών γαιών¹, των εδαφών δηλαδή, που περιήλθαν στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους «επαναστατικό δικαίω» μετά τους αγώνες για την Ανεξαρτησία και μέχρι την εποχή που θα μας απασχολήσει.

Αξιοποιήθηκαν τα Πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής της περιόδου 1862-1871 και κυρίως η Εφημερίδα των Συζητήσεων μιας σύντομης περιόδου, δηλαδή από το Δεκέμβριο του 1870 έως και το Μάρτιο του 1871. Η συγκεκριμένη περίοδος επιλέχτηκε λόγω του ότι αυτούς τους μήνες διεξήχθησαν οι συζητήσεις για τα άρθρα των νόμων ΤΠς² και ΎΛΑ που εισηγήθηκε στη Βουλή ο τότε υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, Σωτήρης Σωτηρόπουλος και που αφορούσαν στη διανομή των εδαφών σε καλλιεργητές, την πρώτη αξιολογή προσπάθεια διανομής, μετά από σειρά προσπαθειών που απέτυχαν στο σκοπό τους για διάφορους λόγους στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συζητήσεων, αλλά και αποσπάσματα από τις αγορεύσεις των βουλευτών στο κοινοβούλιο την περίοδο του Δεκεμβρίου 1870 έως το Μάρτιο του 1871, όπως αυτές εντοπίζονται στην Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής της ίδιας περιόδου. Οι συζητήσεις αυτές οδήγησαν στην ψήφιση των νόμων ΤΠς² και ΎΛΑ που ρύθμιζαν τα ζητήματα περί διανομής των εθνικοιδιόκτητων εκτάσεων, φθαρτών και άφθαρτων κτημάτων και ασκεπούς γης². Η συζήτηση επικεντρώθηκε στον τρόπο της διανομής

¹ Αναφερόμαστε στα εδάφη αυτά που περιήλθαν στην κατοχή του ελληνικού κράτους με τους αγώνες της Ανεξαρτησίας και που ανήκαν κατά πλήρη ή ψιλή κυριότητα στο οθωμανικό κράτος, σε μουσουλμανικά ευαγή ιδρύματα (βακούφια) και σε ιδιώτες μουσουλμάνους. Αυτά βρίσκονταν σε εδάφη που ανήκαν στην ελληνική επικράτεια ή διεκδικούσαν το να ενταχθούν στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος.

² Κρίνεται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να ορίσουμε κάποιες βασικές έννοιες που θα μας απασχολήσουν σε αυτή την εργασία. Ως *φθαρτά κτήματα* ορίζεται η ιδιοκτησία του δημοσίου που αποτελείται από

και εκτίμησης της αξίας των εδαφών. Οι αγορεύσεις των βουλευτών και κυρίως του υπουργού οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλου είναι μακροσκελείς και ο ίδιος φαίνεται να απαντά υπομονετικά στις ερωτήσεις των συναδέλφων του και να υπερασπίζεται την πρότασή του, όντας όμως διαλλακτικός σε προτάσεις που αφορούσαν στο χωρισμό των εδαφών σε κατηγορίες ανάλογα με την απόδοσή τους και στον προσδιορισμό της τιμής τους βάσει αυτού.

Η επιλογή των αποσπασμάτων από τις σχετικές κοινοβουλευτικές συζητήσεις βασίστηκε στην ανάγκη να παρουσιαστεί πιο παραστατικά και ζωντανά αυτή η μετάβαση της οικονομίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους σε μία νέα εποχή στην οποία είχαν ήδη εισέλθει τα κράτη του δυτικού κόσμου μέσω της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής και συνακόλουθα της εκβιομηχάνησης.

Επιχειρούμε να παρουσιάσουμε τους λόγους για τους οποίους απέτυχαν στην Ελλάδα οι προσπάθειες των προηγούμενων από τη μεταρρύθμιση του 1871 ετών για τη διανομή των εδαφών και να απαντήσουμε σε μια σειρά ερωτημάτων - γιατί το κράτος, δεν μπόρεσε να επιβάλει την πολιτική του στο συγκεκριμένο ζήτημα; Υπό ποιες συνθήκες εργάστηκε ο Καποδίστριας για το δικό του σχέδιο διανομής και ποιες δυσκολίες προέκυψαν κατά την εφαρμογή αργότερα του νόμου της οθωνικής περιόδου; Έχει επίσης, ιδιαίτερη σημασία να φωτιστούν τα πρόσωπα που εισηγήθηκαν το 1870 την πρόταση για διανομή των εθνικών γαιών, ώστε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αποφασίστηκε να γίνει. Επιπλέον, αξίζει να διευρυνθεί σε ποια βάση τέθηκε το ζήτημα στη Βουλή από την κυβέρνηση και ποιες

σπίτια, μύλους, εργαστήρια και άλλα οικήματα (ιδιοκτησία που υπόκειται σε φθορές) και αργότερα και φυτείες, δηλαδή αμπελώνες, ελαιώνες κτλ.. Αυτά η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου το 1826 τα παραχώρησε στην κυβέρνηση και της έδωσε τα δικαιώματα να τα πουλήσει (Άρθρο 2 της 13ης Απριλίου 1826.). Τα *άφθαρτα εθνικά κτήματα* ήταν εκτάσεις γης έρημες και ακαλλιεργήτες ή γη που καλλιεργούνταν με δημητριακά. Αυτές τις εκτάσεις η πρώτη Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (Σύνταγμα του 1822, Άρθρο 62.) αποφάσισε ότι πρέπει να πουληθούν, αλλά πάντα με την έγκριση του Νομοθετικού Σώματος. Σύμφωνα με τον Γκ. Α. φον Μάουρερ, παρά τις ξεκάθαρες διατάξεις, πολλά από αυτά τα κτήματα βρέθηκαν σε χέρια ιδιωτών, χωρίς να εκδοθούν επίσημοι τίτλοι (Γκ. Α. φον Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός* (Χαϊδελέβεργ 1835), μτφρ. Ο. Ρομπάκη, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976). Άλλη διάκριση ήταν αυτή σε *ασκεπή γη*, δηλαδή που καλλιεργούνταν με μονοετείς καλλιέργειες και σε *φυτείες*, εκτάσεις δηλαδή που καλύπτονταν από πολυετείς καλλιέργειες όπως αμέλια, σταφιδάμπελοι, ελαιώνες κτλ. Σχετική συνοπτική αναφορά στο ζήτημα κάνει η Έφη Καρούζου στο *Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών, 1833-1871*, Μνήμων, 12 (1989), σ.149-161.

ενστάσεις κατέθεσαν οι βουλευτές κατά τη διάρκεια των συζητήσεων αυτών για τη διανομή των εθνικών κτημάτων.

Ένα ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω αφορά στο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα της περιόδου που έγιναν οι συζητήσεις για την ψήφιση των νόμων ΤΠς' και ΎΛΑ. Πρόκειται για μία περίοδο με κύρια χαρακτηριστικά την αλλαγή της βασιλικής δυναστείας και την πολιτειακή μεταβολή. Επιπλέον, μία σειρά σπουδαίων ζητημάτων όπως η κρητική επανάσταση, η σφαγή στο Δήλεσι, φέρνουν τη χώρα στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος. Επομένως, κάτω από ποιες συνθήκες ψηφίζονται οι νόμοι που μας αφορούν; Πώς αντιμετώπισε η ελληνική κοινωνία το ζήτημα και πώς αυτό αποτυπώθηκε στον Τύπο της εποχής;

Σκοπός της εργασίας είναι, εν κατακλείδι, να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι διεθνείς εξελίξεις στην οικονομία και η επικράτηση του φιλελευθερισμού επέδρασαν στην Ελλάδα του τέλους του 19^{ου} αιώνα και βοήθησαν στη συγκρότηση μιας ομάδας ανθρώπων, ικανών να προωθήσουν την αστικοποίησή της. Αν και τα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης σε οικονομικό επίπεδο δεν ήταν τα αναμενόμενα, ούτε ήταν άμεσα, ωστόσο στάθηκε σε μεγάλο βαθμό προωθητικός παράγοντας στους διάφορους γεωγραφικούς χώρους της επικράτειας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και ειδικότερα στην Πελοπόννησο, όπου τα εν λόγω εδάφη ήταν περισσότερα³. Τελικά, δηλαδή, αν και μεσολάβησαν δεκαετίες μέχρι την ολοκληρωτική υλοποίηση του σχεδίου της διανομής των εδαφών που είχε στόχο την εμπορευματοποίηση της παραγωγής και, αν και άλλαξαν άρδην οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες στο πέρασμα του χρόνου, επιτεύχθηκε ο οικονομικός- κοινωνικός στόχος της κυβέρνησης του Αλ. Κουμουνδούρου και μπορούμε σήμερα να θεωρούμε τη μεταρρύθμιση αυτή ως την αφετηρία στη διαδικασία διαμόρφωσης μίας οικονομίας καπιταλιστικού τύπου και μάλιστα σε μία περίοδο που πολλά από τα γειτονικά μας βαλκανικά κράτη όδευαν προς την ίδια κατεύθυνση.

³ Δεν έχουν ακόμη ενσωματωθεί τα εδάφη της Άρτας και της Θεσσαλίας, που αναπαρήγαγαν το ζήτημα της διανομής εδαφών σε ακτήμονες και της αξιοποίησής τους από τις ελληνικές κυβερνήσεις, σε σχέση και με τις ανάλογες εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Μετά από πολυετείς συζητήσεις και διαπραγματεύσεις θα περιέλθουν στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους η περιοχή της Θεσσαλίας εκτός της Ελασσόνας και η πόλη της Άρτας και ελάχιστα ηπειρωτικά εδάφη το 1883. Το ζήτημα των συνόρων θα ανακινηθεί ξανά με την πρόσκαιρη κατάληψη της Θεσσαλίας από τα οθωμανικά στρατεύματα το 1897, κατά τη διάρκεια του «ατυχούς»- όπως επικράτησε να λέγεται- πολέμου για την Ελλάδα.

Ακολουθώντας, έτσι την πορεία των ερωτημάτων, στην εισαγωγή γίνεται μία σύντομη αναφορά στο ευρωπαϊκό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου έγιναν οι προσπάθειες διανομής της γης, με στόχο να ερμηνευτεί η αγροτική μεταρρύθμιση που μας απασχολεί, βάσει των ιστορικών συσχετισμών.

Στο πρώτο κεφάλαιο, αναφερόμαστε στις προηγούμενες από το 1871, προσπάθειες του ελληνικού κράτους να διανέμει τις εθνικές γαίες και στους λόγους που αυτές απέτυχαν και οδήγησαν στην ψήφιση των νόμων ΤΠς⁴ και ΥΛΑ⁵ του 1871 που εισηγήθηκε η κυβέρνηση του Αλ. Κουμουνδούρου. Οι επαναστατικές εθνοσυνελεύσεις και οι κατά τόπους διοικήσεις μερίμνησαν για το ζήτημα και το ανέφεραν ήδη στα πρώτα συντάγματα και τις πρώτες αποφάσεις τους. Έγινε, δηλαδή, άμεσα αντιληπτό από τις εκάστοτε διοικούσες αρχές ότι η διανομή της γης ήταν μέτρο αναγκαίο. Έλειπε, βεβαίως ο σχεδιασμός και ο κοινωνικός μηχανισμός που θα βοηθούσε στην υλοποίηση των αποφάσεων και έτσι αυτές εξυπηρετούσαν τους βραχύβιους στόχους της κάθε αρχής. Πιο σημαντικοί σταθμοί στην πορεία προς την ψήφιση των νόμων για τη διανομή ήταν ασφαλώς η περίοδος της καποδιστριακής διοίκησης και η οθωνική «προικοδότηση των ελληνικών οικογενειών». Στην πρώτη περίπτωση, ο κυβερνήτης αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός στρώματος ιδιοκτητών-μικροκαλλιεργητών, που εξέλειπε από την ελληνική κοινωνία και γι' αυτό, θα μπορούσε να λειτουργήσει υποστηρικτικά στο μελλοντικό του έργο. Η προσπάθειά του προς αυτή την κατεύθυνση συνάντησε εμπόδια κυρίως από την αγγλική πολιτική⁴ και τελικά έληξε χωρίς να αποδώσει καρπούς στο συγκεκριμένο ζήτημα, αφού ο Καποδίστριας δολοφονήθηκε το 1831.

Η προικοδότηση, όπως ονομάστηκε, των ελληνικών οικογενειών από την άλλη πλευρά, εφαρμόστηκε από την αντιβασιλεία της οθωνικής περιόδου με σκοπό να αυξήσει τη δημοφιλία του νεαρού βασιλιά Όθωνα⁵. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, η διανομή των εθνικών κτημάτων θα λειτουργούσε ως μέσο ανάδειξης του μελλοντικού μονάρχη και ταυτόχρονα θα ενίσχυε τα οικονομικά του κράτους που βρίσκονταν σε δεινή θέση, οδηγώντας παράλληλα και στην κοινωνική συγκρότηση που εξέλιπε από την ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, το μέτρο αυτό δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι προϋπέθετε τη

⁴ Ειδικά για το ζήτημα βλ. W.W. Mc Grew, *Land and revolution in Modern Greece, 1800-1881*, The Kent State University Press, 1985, σελ. 69-73.

⁵ Ο Όθων-Φρειδερίκος-Λουδοβίκος. Το πλήρες όνομά του ήταν Όττο Φρίντριχ Λούντβιχ φον Βίττελσμπαχ και ήταν πρίγκιπας της Βαυαρίας και ο πρώτος Βασιλιάς του Βασιλείου της Ελλάδας.

συμμετοχή του ενδιαφερόμενου αγοραστή σε πλειστηριασμό. Αυτό αφαιρούσε από την οικονομικά ασθενέστερη τάξη, ελλείψει κρατικής πιστοληπτικής ικανότητας και παροχής εγγυήσεων, τη δυνατότητα δυναμικής συμμετοχής σε αυτούς. Έτσι, επωφελήθηκαν οι οικονομικά ισχυρότεροι και αγόρασαν εύφορες εκτάσεις στις περιοχές της Αχαΐας, της Αιγιάλειας και της Μεσσηνίας το διάστημα 1837- 1869⁶.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται η μελέτη του ζητήματος από το 1862 και έπειτα, μετά την ανάληψη της βασιλείας από τον νεαρό τότε Γεώργιο τον Α΄⁷. Το γεγονός της αλλαγής της δυναστείας ήταν αποτέλεσμα μια συνολικής κοινωνικής αλλαγής που ανέδειξε νέες πολιτικές δυνάμεις και πρόσωπα, έτοιμα να διεκδικήσουν την υλοποίηση των αναγκών για την πρόοδο της ελληνικής οικονομίας μέτρων. Ανάμεσα σε αυτά, η πολιτική φυσιογνωμία του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, που εμπνευσμένος από την φιλελεύθερη πολιτική που κυριαρχούσε στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο, πρότεινε μεταρρυθμίσεις που θα συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό της χώρας, μεταξύ των οποίων την αλλαγή του αναχρονιστικού φορολογικού συστήματος που ίσχυε μέχρι τότε και τη διανομή των εθνικών γαιών. Για τα ζητήματα αυτά, είχε εκθέσει τις απόψεις του και ο Ιωάννης Σούτσος, νομικός με σημαντικότερο έργο για τη φορολογία και τη σχέση της με τη γεωργία, που άσκησε σπουδαία επιρροή στις αντιλήψεις της εποχής σχετικά με την ανάγκη αλλαγής του καθεστώτος ιδιοκτησίας της γης και τις οποίες εξέφραζε και ο Σ. Σωτηρόπουλος. Ο τελευταίος, ως υπουργός Οικονομικών επί της κυβέρνησης του Αλ. Κουμουνδούρου το 1870- 1871, ήταν αυτός που προώθησε την αγροτική μεταρρύθμιση, φέρνοντας προς συζήτηση δύο νομοσχέδια, το ΤΠς΄και ΥΛΑ΄ που αφορούσαν στην διανομή των εθνικών γαιών στους εμφυτευτές και στους καλλιεργητές τους κατά προτεραιότητα και έπειτα σε κάθε Έλληνα που πληρούσε τις προϋποθέσεις που ορίζονταν με διατάξεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο, παρακολουθούμε την πορεία των συζητήσεων για τα δύο αυτά νομοσχέδια στη Βουλή, μέσα από τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων και την Εφημερίδα των Συζητήσεων. Οι βουλευτές, αν και αναγνωρίζουν την ανάγκη αλλαγών στον τομέα της γεωργίας, βρίσκονται σε αμηχανία σχετικά με τον τρόπο

⁶ Σχετικές αναφορές για την εν λόγω περίοδο και τις συγκεκριμένες περιοχές, αναλυτικά στο Κουτρουβίδης Σ., *Η εφαρμογή του νόμου της «Προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 1999.

⁷ Ο δευτερότοκος γιος του μετέπειτα Βασιλιά της Δανίας Χριστιανού Θ΄, ο Χριστιανός - Γουλιέλμος - Φερδινάνδος - Αδόλφος - Γεώργιος του Οίκου των Σλέσβιχ- Χόλσταϊν- Σόντερμπουργκ- Γκλύξμπουργκ ήταν ευρύτερα γνωστός ως Γεώργιος Α΄ και διαδέχτηκε στο θρόνο τον Όθωνα.

διανομής των εθνικοϊδιόκτητων γαιών, εδαφών δηλαδή που περιλαμβάνουν φυτείες. Ελάχιστοι είναι οι βουλευτές που θα προκαλέσουν καθυστερήσεις στη διαδικασία, εξυπηρετώντας μικροπολιτικές ή ψηφοθηρικές σκοπιμότητες, ενώ συζητούν ακόμη και την προοπτική του πλειστηριασμού, που ωστόσο, κατά κοινή ομολογία, είχε οδηγήσει τον οθωνικό νόμο περί προικοδότησης των ελληνικών οικογενειών σε αποτυχία. Το δεύτερο νομοσχέδιο έχει σαφώς, καλύτερη αντιμετώπιση, αφού συζητείται χωρίς τις εντάσεις που γνώρισε το πρώτο, λαμβάνοντας ως δεδομένο πια ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει πλειστηριασμός εδαφών, ούτε να γίνει δωράν διανομή, ούτε βεβαίως τα εδάφη να διανεμηθούν ανεξαιρέτως σε όλους τους Έλληνες.

Έπειτα, μελετάμε την εφαρμογή του νόμου και τα αποτελέσματά της στον τομέα της γεωργίας, ενώ στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, κάνουμε μια σύντομη αναφορά στο πολιτικό κλίμα της εποχής μέσα στο οποίο προέκυψε η ανάγκη για τις αλλαγές αυτές. Είναι μία περίοδος, έντονων αναταραχών στον πολιτικό τομέα, αφού η αλλαγή της βασιλικής δυναστείας και η πολιτειακή αλλαγή, από την συνταγματική μοναρχία στην βασιλευομένη δημοκρατία, επέφερε έναν νέο συσχετισμό δυνάμεων, πιο κοντά στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, πιο φιλελεύθερο, που προϋπέθετε οργανωτικές μεταβολές σε ολο το φάσμα της δημόσια ζωής, ώστε να συμπορευτεί με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη. Ταυτόχρονα, ο εθνικός αλυτρωτισμός με τη μορφή της παροχής βοήθειας στους αγωνιζόμενους Κρητικούς και η Μεγάλη Ιδέα, κυριαρχούν σταδιακά και διαμορφώνουν την εθνική συνείδηση και καθορίζουν τις πολιτικές αποφάσεις, ενώ και εσωτερικά ζητήματα, όπως ήταν η σφαγή στο Δήλεσι και η εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου, κυριαρχούν στις συζητήσεις στη Βουλή, αλλά και στην κοινή γνώμη, όπως αυτό φαίνεται, όπως παρουσιάζουμε στην πορεία και στον τύπο της εποχής. Τέλος, διατυπώνουμε κάποια συμπεράσματα, ανακεφαλαιώνοντας τις βασικές αιτίες καθυστέρησης εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας και οικονομίας υπό το πρίσμα των διεθνών αλλαγών στον αγροτικό τομέα και καταλήγουμε στον επίλογο. Στο τέλος της παρούσας εργασίας, θα βρει ο αναγνώστης παράρτημα με πίνακες που βοηθούν στην κατανόηση του ζητήματος που εξετάζουμε, αλλά και τα δύο νομοσχέδια που μας απασχόλησαν.

Πιστεύουμε πως είναι πάντα ενδιαφέρουσα και ωφέλιμη η συζήτηση σχετικά με τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν το 19^ο αιώνα για να διευρυνθεί η ατομική αγροτική ιδιοκτησία, ώστε να συγκροτηθεί και νομικά. Η εκβιομηχάνιση, το ζητούμενο δηλαδή, ώστε να αναπτυχθεί η ελληνική οικονομία σύμφωνα με το πρότυπο του οικονομικού φιλελευθερισμού που κυριαρχούσε στην Ευρώπη,

απασχόλησε στο παρελθόν πολλούς μελετητές, ιστορικούς και οικονομολόγους, οι οποίοι προσπάθησαν να εντοπίσουν τις αιτίες της καθυστέρησης και να ερμηνεύσουν τα αποτελέσματά της σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Σήμερα, η συζήτηση επανέρχεται στο προσκήνιο και η έρευνα ανατροφοδοτείται με νέες μελέτες και στοιχεία και σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται και η προσπάθειά μας με την παρούσα εργασία. Με άλλα λόγια, θεωρούμε πως πρόκειται για ένα από τα κύρια κοινωνικά ζητήματα που χαρακτηρίζουν το νεοελληνικό κράτος, καθώς αυτό δεν έχασε ποτέ τον αγροτικό του χαρακτήρα και για αυτό το λόγο η προσφορότερη αξιοποίηση της γης στο πλαίσιο της ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας παραμένει διαχρονικό ζητούμενο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που απασχόλησε την ελληνική κοινωνία το 19^ο και 20^ο αιώνα και αποτέλεσε επίσης, ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά αυτού που ονομάζουμε σήμερα αγροτικό ζήτημα, ήταν οι εθνικές γαίες: ποιες καλούνταν έτσι, ποιοι τις δικαιούνταν μετά την απελευθέρωση αλλά και έπειτα από την προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας και - κυρίως- το πώς το κράτος θα μπορούσε να τις διανέμει ώστε να οδηγηθεί η αγροτική οικονομία σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας, βελτιώνοντας τις κρατικές οικονομικές προοπτικές. Πρώτα, βέβαια, έπρεπε να γίνει η καταγραφή τους, και ας μην ξεχνάμε ότι το οθωμανικό δίκαιο που ίσχυε μέχρι την απελευθέρωση ήταν αρκετά ασαφές, καθώς σε αυτό επικαλύπτονταν το παραδοσιακό δίκαιο κάθε συγκεκριμένης περιοχής, το παραδοσιακό οθωμανικό και χωρίς να διατηρείται κανενός είδους κτηματολόγιο. Επιπλέον, οι κοινότητες- χωριά και η Εκκλησία δεν συνέβαλαν ώστε να γίνει μία ακριβής καταγραφή των εκτάσεων αυτών, προσδοκώντας την ιδιοποίησή τους⁸. Επομένως, μόνο κατά προσέγγιση μπορεί να υπολογίσει κανείς τις αδιανέμητες εκτάσεις που αποτέλεσαν το μήλον της έριδος ανάμεσα στο κράτος, τους ιδιώτες και την Εκκλησία για πολλές δεκαετίες⁹.

Τα επάλληλα δικαιώματα κυριότητας και κατοχής κατά το Οθωμανικό δίκαιο επί της γης, επί των φυτών και επί του υπεδάφους, αποτέλεσαν το σημείο τριβής ανάμεσα σε δικαιούχους και ελληνικό κράτος επί σειρά ετών. Αυτό είχε ως επακόλουθο οι τριβές να μεταφέρονται στις κοινότητες, αφού το ίδιο το κράτος δεν είχε απαντήσεις επί του ζητήματος της κυριότητας και χρήσης της καλλιεργούμενης γης. Σε κάποιες αγροτικές κοινότητες οι μικροκαλλιεργητές βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη με τους μεγαλοκτηματίες για τον τρόπο χρήσης της γης αλλά και για την ελεύθερη πρόσβαση των κοπαδιών των χωρικών στις εκτάσεις που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση¹⁰.

⁸ Βασίλης Μπρακατσούλας, *Το αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα, τόμος πρώτος- Από την Τουρκοκρατία ως το 1950*, εκδ. Παπαζήση Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα 1984, σελ. 93

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Σ. Πετμεζάς, *Οι έργειες σχέσεις στο βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}- 19^{ος} αιώνες)*, εκδ. ΑΝΤ. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 1991, σελ. 93,96.

Το κράτος προσπάθησε επανειλημμένα να ξεπεράσει τα προβλήματα που προκαλούσε αυτή η ασάφεια ψηφίζοντας νόμους και προωθώντας μεταρρυθμίσεις που, ανάλογα με τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες, εφαρμόζονταν μερικώς ή καθόλου. Στόχος των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν η εμπορευματοποίηση της γεωργίας¹¹ δια μέσου της απελευθέρωσης της ιδιοκτησίας της γης, ειδικά σε περιοχές όπου καλλιέργειες όπως η σταφίδα, τα δημητριακά και τα καπνά ήταν πρόσφορες, αυξάνοντας το ατομικό εισόδημα των αγροτών αλλά και τις κρατικές εξαγωγές με σκοπό, σαφώς, να βελτιωθεί συνολικά η οικονομία της χώρας.

Η μεταρρύθμιση όμως, επί κυβέρνησης Αλ. Κουμουνδούρου (1871) αποτέλεσε σταθμό στην οικονομική πολιτική του κράτους. Ωστόσο, όπως φαίνεται και από τις αγορεύσεις των βουλευτών κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, κανείς δεν αμφισβητούσε την αναγκαιότητα της διανομής- οι βουλευτές που αγορεύουν δεν αντιτίθενται στην πρόταση της κυβέρνησης του Αλ. Κουμουνδούρου και του Σ. Σωτηρόπουλου.

Βέβαια και η ίδια η ιδέα της διανομής των εδαφών δεν είναι καινούργια. Το αγροτικό ζήτημα βρέθηκε τους προηγούμενους αιώνες στο επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής στην Ευρώπη, αλλά και στην Ελλάδα από την πρώτη ευρωπαϊκή οικονομικοπολιτική κρίση (1848)¹² και έπειτα σχεδόν αδιαλείπτως. Η μεταρρύθμιση του 1871 πέτυχε ό,τι δεν κατάφερε ο νόμος της οθωνικής περιόδου του 1835 «Περί Προικοδοτήσεως των Ελληνικών Οικογενειών»: τη διανομή σημαντικού ποσοστού των εδαφών που μπορούσαν να καλλιεργηθούν και συνακόλουθα, την απόκτηση ιδιοκτησίας από πολλούς πολίτες¹³. Ο ρόλος των Ι. Σούτσου, καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας, νομικού και οικονομολόγου, που κατά την τριετία 1864-1867 υπηρέτησε ως σύμβουλος Επικρατείας, και Σ. Σωτηρόπουλου, υπουργού οικονομικών κατά περιόδους το διάστημα μεταξύ 1864-1880 αλλά και άλλων, ήταν

¹¹ Οι επιμέρους στόχοι ανά περίοδο σαφώς και διέφεραν. Διαμορφώνονταν ανάλογα προς την πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης και τους παράγοντες που αντίστοιχα παρενέβαιναν στη διαδικασία.

¹² Επαμεινώνδας Στασινόπουλος, *Η Ιστορία της Εθνικής τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1966, αλλά και Θανάσης Καλαφάτης, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγιάλεια τέλη 19^{ου} αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

¹³ Ζαχαρίας Δεμαθάς – Θανάσης Καλαφάτης- Γιώργος Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και Παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θανάσης Καλαφάτης- Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους (συλλογικό έργο)*, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σελ.154-155.

καταλυτικός ώστε να διαμορφωθεί μία συγκροτημένη άποψη ως προς το τι πρέπει να γίνει σχετικά με το ζήτημα.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να γίνει μία σύντομη αναφορά στο ευρωπαϊκό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής, με στόχο να ερμηνευτεί η αγροτική μεταρρύθμιση που μας απασχολεί, βάσει των ιστορικών συσχετισμών.

Η πρωτοπόρος στην καπιταλιστική ανάπτυξη, Αγγλία, μετά τη βιομηχανική επανάσταση κυριαρχεί οικονομικά σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης αρχίζουν να διαδραματίζουν ενεργότερο ρόλο, μετά την δυτικοευρωπαϊκή κρίση που προκύπτει ως αποτέλεσμα των ναπολεόντειων πολέμων που ενέπλεξαν τη Ρωσία στην δυτικοευρωπαϊκή πολιτική¹⁴ και της απώλειας της αγγλικής πρωτοκαθεδρίας μετά και την ανάδειξη της γερμανικής αυτοκρατορίας του «σιδηρού καγκελάριου Βίσμαρκ» το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα, τα γειτονικά στην Ελλάδα κράτη, απελευθερώνονται σταδιακά από την Οθωμανική κυριαρχία και ως εκ τούτου, το ζήτημα της αγροτικής κυριαρχίας, τίθεται επί τάπητος και σε αυτά. Η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Σερβία, η Βοσνία Ερζεγοβίνη αντιμετωπίζουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας της γης, όπως και η Ελλάδα, μετά την ανεξαρτητοποίησή τους από την οθωμανική αυτοκρατορία και στις περισσότερες περιπτώσεις, οι εντάσεις που προκύπτουν, δημιουργούν μία εντελώς νέα πολιτική και κοινωνική κατάσταση, εκτός από οικονομική.

Η οικονομική αυτή ανάπτυξη που παρατηρείται αρχικά στις χώρες του δυτικού κόσμου, είναι βεβαίως συνυφασμένη με τις σταδιακές προόδους στον τομέα της γεωργίας από το μεσαίωνα και έπειτα, ειδικά στις περιοχές που η γεωργική παραγωγή προοριζόταν για την αγορά. Καλλιέργειες για αυτό το σκοπό ήταν το σιτάρι της Βαλτικής, τα αμπέλια ιδιαίτερα στην περιοχή του Μπορντώ της Νότιας Γαλλίας, όπου και έχουμε μικρές εκτάσεις γης αλλά και οι ελαιώνες στα παράλια της Μεσογείου και στα Βαλκάνια, όπου συναντούμε μεγάλες εκτάσεις και λίγους ιδιοκτήτες γης. Όπου οι καλλιέργειες γίνονταν με σκοπό την πώληση και ήταν εντατικές, οι καλλιεργητές προσπαθούσαν να βελτιώσουν τις παραγωγικές τους

¹⁴ Η Ρωσία δεν διεξήγαγε γενικά πολέμους εναντίον δυτικών ευρωπαϊκών κρατών, με εξαίρεση τους Κριμαϊκούς πολέμους, οπότε ήρθε αντιμέτωπη με τη Γαλλία. Αντίθετα, η Ρωσία απωθούσε τους στρατούς των βόρειων επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ. Tilly Charles, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492- 1992*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, εκδ. ε', Αθήνα, 1998, σελ. 385- 386. Βλ. επίσης Λ.Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια, μετά το 1453*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 290.

μεθόδους, ώστε να μειωθεί το κόστος της παραγωγής και να αυξηθεί η ποσότητα του προϊόντος¹⁵.

Για να επιτευχθούν βέβαια αυτές πρόοδοι έπρεπε πρώτα να ξεπεραστούν δύο βασικά προβλήματα: ο μικρός γεωργικός κλήρος και η αγρανάπαυση. Η ανατροπή των παραγόντων που εμπόδιζαν την οικονομική ανάπτυξη και επομένως την πρόοδο και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας έγινε μέσω της τεχνολογίας, δηλαδή ξεπεράστηκαν καθημερινά προβλήματα με την επινόηση εργαλείων και μεθόδων που οδηγούν σε μεγαλύτερες αποδόσεις προϊόντων¹⁶.

Όσον αφορά στη μικρή ιδιοκτησία, το πρόβλημα που παρουσιαζόταν ήταν ξεκάθαρο: οι γεωργοί με μικρά χωράφια δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τον κατάλληλο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και να εφαρμόσουν εκείνες τις μεθόδους καλλιέργειας που θα απέδιδαν περισσότερο. Αυτό συνέβαινε, επειδή, λόγω της περιορισμένης έκτασης η παραγωγή επαρκούσε κυρίως για τη συντήρηση της οικιακής μονάδας. Το πρόβλημα εντεινόταν και επειδή εφαρμόζοντας τη μέθοδο της αγρανάπαυσης, ο γεωργός άφηνε πάντα ένα χωράφι ακαλλιέργητο. Επομένως, η παραγωγή ήταν εξ ορισμού ελλειμματική¹⁷.

Το σύστημα καλλιέργειας έγινε πιο περίπλοκο στην προσπάθεια μεγιστοποίησης της παραγωγής, φτάνοντας να καλλιεργούνται έως και πέντε διαφορετικά είδη σε ένα χωράφι σε διάρκεια πέντε χρόνων, εξαντλώντας τις δυνατότητες της γης. Η Αγγλία ήταν που έδωσε τη λύση. Οι νόμοι περί περιφράξεων είχαν από το 1760 στρέψει τη γεωργία στην καλλιέργεια της γης που αποσκοπούσε στην πλήρη κάλυψη των αναγκών της αγοράς, προκαλώντας μια σημαντική άνοδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Αυτοί αφορούσαν στον περιορισμό των ελεύθερων εκτάσεων γης και στην περίφραξή τους σε μεγάλες ιδιοκτησίες από τους γαιοκτήμονες, γεγονός που ώθησε πολλούς αγρότες που έμειναν χωρίς γη προς αναζήτηση εργασίας στις πόλεις. Παράλληλα, τελειοποιήθηκαν οι καλλιεργητικές μέθοδοι των Ολλανδών, διαδίδοντας το σύστημα της τετραπλής εναλλαγής του Νόρφολκ¹⁸ σε όλη την Ευρώπη. Έτσι, η Αγγλία για μία περίοδο περίπου 60 χρόνων,

¹⁵ Βλ. σχετικά Shepard B. Cloygh - Richard T. Rapp, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Β', εκδ. Παπαζήση, σελ. 340- 342.

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ Στο ίδιο.

¹⁸ Πρόκειται για την αμειψισπορά, κατά την οποία καλλιεργούνταν βιομηχανικά φυτά, τρόφιμα και κτηνοτροφικά φυτά εναλλάξ, ώστε να βελτιωθούν οι αποδόσεις. Την καθιέρωσε ο Charles

από το 1815 έως το 1875, είναι η αδιαφιλονίκητη ηγεμονική δύναμη της οικονομίας σε όλο τον κόσμο¹⁹. Μόνο στο τέλος του 19^{ου} αιώνα τίθεται υπό αμφισβήτηση η ηγεμονία της αυτή, αφού οι χώρες της Κεντρικής Ευρώπης αρχίζουν να παίζουν ενεργότερο ρόλο στην πολιτική και την οικονομία γενικότερα²⁰.

Με το σύστημα του Νόρφολκ περιορίστηκε ο χρόνος της αγρανάπαυσης, μέθοδος που σταδιακά εκλείπει. Αυξήθηκε η παραγωγή λόγω της εντατικοποίησης χρήσης της γης και παράλληλα αναπτύχθηκαν οι εθνικές και ευρωπαϊκές αγορές για ορισμένα προϊόντα, θέτοντας ένα τέλος στη λογική της αυτάρκειας τροφίμων σε τοπικό επίπεδο. Τα αυξημένα έσοδα της αγροτικής υπαίθρου ανέβασαν το βιοτικό επίπεδο, οδηγώντας στην υιοθέτηση νέων καταναλωτικών προτύπων που μιμούνταν τα αστικά²¹. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η αύξηση της προσφοράς εργασίας στις πόλεις και η διατήρηση της ζήτησης των γεωργικών προϊόντων.

Η αύξηση των εισοδημάτων συμπαρέσυρε και τους άλλους τομείς της οικονομίας σε ανάπτυξη, καθώς οι ρυθμοί πληθυσμιακής ανάπτυξης την περίοδο αυτή ήταν σαφώς μικρότερες²². Είναι επίσης, γνωστό πως η εφαρμογή

Townshend, υποκόμης του Raynham στα 1687, στις δικές του εκτάσεις γης και σταδιακά επικράτησε στο Νόρφολκ και διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη.

¹⁹ Ο Κ. Βεργόπουλος χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή ως Pax Britannica. Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, β' εκδ., Αθήνα 1994, σελ. 12- 14.

²⁰ Η διαμόρφωση της νέας ευρωπαϊκής πραγματικότητας οφείλεται στη συγκρότηση της αυτοκρατορίας της Αυστρο- ουγγαρίας το 1866, την απελευθέρωση της Ρώμης το 1870 από τα Παπικά Κράτη και την ένωση της Ιταλίας και τέλος την ίδρυση αργότερα της γερμανικής αυτοκρατορίας του Βίσμαρκ το 1871.

²¹ Κ. Γαγανάκης, *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σελ. 239.

²² Χαρακτηριστικότερη περίπτωση εφαρμογής αυτής της αναπτυξιακής πολιτικής είναι σαφώς αυτή της Αγγλίας. Η οικονομική ανάπτυξη συντελέστηκε μέσα από την σταδιακή αύξηση των δύο μεγεθών, του γεωργικού προϊόντος και του πληθυσμού, αλλά σε τέτοια ισορροπία, ώστε την περίοδο μεταξύ του 1700 και 1820, τόσο η παραγωγή των σιτηρών όσο και ο πληθυσμός- και άρα η εργατική δύναμη- να διπλασιαστούν και να οδηγήσουν στην εκβιομηχάνιση της γεωργίας. Παρατηρείται διαχείριση μέσω του leasing, όπου η γη δεν διαμελίζεται σε μικρές εκτάσεις με αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγή, αλλά αντίθετα παρατηρείται ορθολογική χρήση απόλυτα συμβατή με τη διαδικασία εκβιομηχάνισης και την αύξηση του πληθυσμού. Πρόκειται για ένα μοντέλο ανάπτυξης που οι Shepard B. Cloygh και Richard T. Rapp πιστεύουν ότι αποτέλεσε τη γεωργική βάση της εκβιομηχάνισης. Βλ. Shepard B. Cloygh - Richard T. Rapp, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Β', εκδ. Παπαζήση, σελ. 336-373 αλλά και Elias H. Tuma, *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία : από το δέκατο αιώνα ως σήμερα : θεωρία και ιστορία της οικονομικής μεταβολής*, εκδ. Gutenberg , Αθήνα

αποτελεσματικότερων παραγωγικών μεθόδων, η κατασκευή καλύτερων αποθηκευτικών χώρων και η χρησιμοποίηση καλύτερων μεταφορικών μέσων, οδήγησαν στην αύξηση της παραγωγής τροφίμων στη Δύση και στην εξάλειψη των λιμών που αποδεκάτιζαν τον πληθυσμό. Αυτή η αφθονία τροφής συνέβαλε στην βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και αύξησε το προσδόκιμο ζωής στις χώρες της Ευρώπης. Αυτή η περίοδος της οικονομικής ιστορίας που αφορά στο μεσαίωνα ονομάστηκε στη δυτική Ευρώπη Νέα Γεωργία ή κατά άλλους Γεωργική Επανάσταση²³ και θεωρείται από πολλούς σήμερα ο πρόδρομος της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Με τα φεουδαρχικά χαρακτηριστικά να αρχίζουν να εκλείπουν στην δυτική κυρίως Ευρώπη, οι τρόποι χρήσης της γης πολλαπλασιάστηκαν. Έχουμε τον αγρότη ως ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργεί, έχοντας έτσι τη δυνατότητα της εφαρμογής νέων μεθόδων καλλιέργειας αλλά ταυτόχρονα και την υποχρέωση της απόδοσης φορολογίας του εισοδήματος ή την τήρηση άλλων κρατικών παρεμβατισμών ως αποτέλεσμα οικονομικών κρίσεων ή πολιτικών αυταρχισμού. Έχουμε επίσης, την ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Αγγλία μέθοδο της εκμίσθωσης ή χρονομίσθωσης της γης (το leasing) για συγκεκριμένο χρόνο και τιμή, με το σημαντικό πλεονέκτημα ότι έδιναν στον καλλιεργητή τη δυνατότητα σχεδιασμού και επενδύσεων. Επιπλέον, ο αγρότης αρχίζει να αξιοποιεί μέρος της γης και για τη βοσκή των ζώων, γεγονός που αύξησε την κοπριά, δηλαδή το λίπασμα και επιπλέον καλλιεργεί σπόρους και ιδίως το τριφύλλι ως ζωική τροφή²⁴. Συναντάμε, επίσης, την από κοινού εκμετάλλευση της

1998, 2000 ανατ., σελ. 488-523. Αξιόλογες και ιδιαίτερα βοηθητικές σχετικές αναφορές στη διαδικασία αυτή βρίσκουμε και στους Κ. Γαγανάκης, *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σελ. 199-202, Διαλέτη Α. *Η μετάβαση από το Μεσαίωνα στη Νεότερη εποχή στην Ευρώπη*, στο Δρίτσα Μαργαρίτα (επιμ.), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σελ. 49-55 και φυσικά στο κλασικό έργο για τα ζητήματα που μας απασχολούν, Braudel F., *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας)*, τόμος β', εκδ. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας, Αθήνα, 1998, σελ. 367-372. Έμμεσα υπόψη μας είχαμε και τα έργα των Aldcroft D – Ville S. επιμ., *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία 1750-1914*, εκδ. Αλεξάνδρεια, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005 και North D. C., *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, Εκδ. Κριτική, Α. Αλεξιάδη, Αθήνα 2000.

²³ Ο όρος συναντάται στους Shepard B. Cloygh - Richard T. Rapp, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Β', εκδ. Παπαζήση, σελ. 338.

²⁴ Βλέπουμε ότι αυξάνεται η σημασία της κτηνοτροφίας. Η στροφή από τη μέθοδο της ανοικτής γης σε αυτή της περικλειστής δίνει τη δυνατότητα καλύτερης και πιο αποτελεσματικής διαχείρισης των ζώων.

παραγωγής με τον ιδιοκτήτη της γης – η επίμορτη καλλιέργεια – ο οποίος παρείχε την έκταση, τα εργαλεία και το κεφάλαιο, με αντάλλαγμα συνήθως τη μισή παραγωγή²⁵ και τέλος η καλλιέργεια της κοινής ή δημόσιας γης, η οποία θεωρητικά δεν ανήκε πουθενά αλλά πρακτικά υπήρχαν διαμάχες για τη χρήση και την ιδιοκτησία της. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες είναι και αυτές που επικρατούν στην ελληνική, αλλά και βαλκανική αγροτική οικονομία την περίοδο που εξετάζουμε.

Συνεπώς, με το σύστημα της αγρανάπαυσης, το βασικό δηλαδή τρόπο καλλιέργειας της γης μέχρι τότε, σταδιακά να καταργείται και στην πλειοψηφία τους οι αγρότες στην Ευρώπη να ενοικιάζουν τη γη με ανταλλάγματα σε είδος ή χρήμα, ήταν επόμενο ότι σε πολλές περιπτώσεις το ζήτημα της μεταρρύθμισης της γης και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος θα ήταν από τα πλέον σημαντικά πολιτικά και κοινωνικά θέματα προς επίλυση το 19^ο αιώνα. Ωστόσο, οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης, είναι φυσικό να προσομοιάζουν περισσότερο στην ελληνική ιστορική εμπειρία, λόγω της κατάκτησης από τους οθωμανούς και της επιβολής του δικού τους οικονομικού συστήματος βασισμένου στη γη.

Στα Βαλκάνια τώρα,²⁶ ο μέσος αγρότης των περιοχών της οθωμανικής κατάκτησης καλλιεργούσε τη γη σε ευνοϊκότερες συνθήκες απ' ό,τι ο αντίστοιχός του στην Ευρώπη και αυτό γιατί πλήρωνε λιγότερους φόρους και είχε κληρονομικό δικαίωμα σε ένα συγκεκριμένο τμήμα της γης. Επιπλέον, ζούσε απαλλαγμένος από τη

(Βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, Σχέσεις γεωργίας και νομαδικής κτηνοτροφίας, στα *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική*, εκδ. Παπαζήση, 1978, σελ. 76-79). Δίνεται έμφαση στην εκτροφή όχι μόνο προβάτων, αλλά και βοοειδών, επακόλουθο της αυξημένης ζήτησης σε κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα. Χώρες όπως η Δανία, η Ολλανδία, η Αγγλία και η Ελβετία εντατικοποιούν τις εκτροφές και εξειδικεύονται σε αυτές. Η αυξανόμενη εξειδίκευση συνεπάγεται τον περιορισμό της διαχείμασης και της εποχικής μεταφοράς των ζώων σε πιο θερμά κλίματα. Με το τσελιγκάτο και τη νομαδική κτηνοτροφία στην Ελλάδα αλλά και τη διάδοσή του στα Βαλκάνια, ασχολείται ιδιαίτερα ο Κ. Δ. Καραβίδας στα *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική* που εκδόθηκε πρώτη φορά το 1931 από την ΑΤΕ και το 1978 από τις εκδ. Παπαζήση (φωτογραφική ανατύπωση). Από τα πλέον πολύτιμα αλλά και δυσεύρετα έργα που αφορούν στην αγροτική οικονομία της χώρας, όπου παρουσιάζεται αναλυτικά η σημασία του νομαδικού ποιμνίου στην οικονομία.

²⁵ Πρακτική που συναντάται στα τσιφλίκια της Βαλκανικής. Προσανατολισμός του δεν ήταν η χρηματική εμπορευματική οικονομία αλλά η αυτάρκεια. Βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική*, εκδ. Παπαζήση, 1978, σελ. 121.

²⁶ Είναι φυσικό οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης να προσομοιάζουν περισσότερο στην ελληνική ιστορική εμπειρία, λόγω της κατάκτησης από τους οθωμανούς και της επιβολής του δικού τους οικονομικού συστήματος βασισμένου στη γη

φεουδαρχική δικαιοδοσία του δυτικού φεουδαρχικού συστήματος. Δηλαδή, ο σπαχής²⁷, στη γη του οποίου ζούσε και την οποία καλλιεργούσε δεν είχε κυριαρχικά και δικαστικά δικαιώματα πάνω του, κατοχυρωμένα με νόμο, ούτε μπορούσε να τον αποβάλει από τη γη ή θεωρητικά, να τον εμποδίσει να εγκατασταθεί αλλού. Δικαιούνταν απλώς να εισπράττει τους νόμιμους φόρους ως αντάλλαγμα για το ότι υπηρετούσε σε καιρό πολέμου. Όπως παρατηρεί ο Σταυριανός, ο αγρότης της βαλκανικής «απολάμβανε το μεγάλο προνόμιο να αντιμετωπίζεται σαν απλή πηγή εισοδήματος»²⁸.

Κάποιες από τις χώρες που απελευθερώθηκαν σταδιακά από το τουρκικό ζυγό, όπως ήταν η Ρουμανία²⁹, η Βοσνία και η Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία ή η Σερβία, και που υπόκεινταν σε παρόμοιο ιδιοκτησιακό καθεστώς με την Ελλάδα, ακολούθησαν παρόμοιες μεταξύ τους διαδρομές από την απελευθέρωσή τους και έπειτα³⁰.

²⁷ Οι σπαχήδες ήταν «ελεύθεροι πολεμιστές», καταγόμενοι από τουρκμενικές και μουσουλμανικές οικογένειες στρατιωτικών που υπηρετούσαν υπό τις διαταγές του σουλτάνου. Συγκροτούσαν «άτακτο φαουδαλικό πεζικό». Για τις υπηρεσίες τους αμοίβονταν με κλήρο γης. Οι αναφορές στο Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 13.

²⁸ Σταυριανός Λ.Σ., *Τα Βαλκάνια, μετά το 1453*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 227- 228. Βλ. επίσης G. Herring, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ.Α', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

²⁹ Όπως προαναφέρθηκε η Ρουμανία ήταν φόρου υποτελής στο οθωμανικό κράτος και δεν καταλήφθηκε στρατιωτικά.

³⁰ Η Σερβία και η Ρουμανία απελευθερώθηκαν το 1878, η Βουλγαρία το 1908 και η Ουγγαρία το 1867 από την αυστριακή επιρροή. Εκτενής αναφορά στον Σταυριανό Λ.Σ., *Τα Βαλκάνια...*, σελ. 674- 845.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι προσπάθειες διανομής της γης

από την επανάσταση έως το 1862

«Άνευ ιδιοκτησίας δεν υπάρχει ούτε κοινωνία ούτε δικαίωμα. Η ιδιοκτησία είναι η πηγή της ελευθερίας και της μεταξύ των πολιτών ισότητας. Είναι η βάση του γενικού συμφέροντος και όλων των δικαιωμάτων. Ήτο λοιπόν ανάγκη να ψηφισθή έκτοτε η διανομή της γης και όλων των εθνικών κτημάτων, και έκτοτε να ληφθώσι μέτρα ώστε να διανεμηθώσι δικαίως και αναλόγως εις όλους τους Έλληνας.

Ούτως ήθελαν εξασφαλίσει την ελευθερίαν και ευδαιμονίαν των. Ούτως ήθελον ευπορήσει άπαντες και αποκατασταθή πραγματικώς ανεξάρτητοι, και φυλάξει τα δικαιώματά των. Ήλπιζον οι Έλληνες καταστραφέντες εις τον πόλεμον, ν'ανταμειφθώσιν από τα εθνικά κτήματα. Αλλά θα ψευσθώσιν των ελπίδων των»

Ν. Σπηλιάδης, «Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν» (1821-1843), τ.Α' φωτομηχ.ανατ.-επιμ. Παν.Φ.Χριστόπουλου-εκδ.Κ.Διαμάντη, Βιβλιοθήκη Γ.Α.Κ., Αθήνα 1972, σ.506.

Σε μια χώρα αγροτική σαν την Ελλάδα, η ιδιοκτησία της γης δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί το βασικό στοιχείο του πλούτου και συνακόλουθα, δείγμα της κοινωνικής ισχύος. Συνεπώς, εξελίχτηκε σε παράγοντα αποφασιστικό για τη διαμόρφωση τόσο της πολιτικής, όσο και της οικονομικής δυναμικής της χώρας και με την έναρξη του Πολέμου της Ανεξαρτησίας θα τεθεί ως ζήτημα προτεραιότητας η αντιμετώπιση του προβλήματος των εθνικών γαιών.

Βασική επιδίωξη των εκάστοτε κυβερνήσεων του νέου ελληνικού κράτους, ήταν η όσο το δυνατόν γρηγορότερη οικονομική συμπίεση με τα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη- επιδίωξη μάλλον δύσκολη, δεδομένων των απαρχαιωμένων παραγωγικών δομών και ειδικά του αγροτικού τομέα, του μοναδικού τομέα της οικονομίας που θα μπορούσε να θεωρηθεί τη δεδομένη περίοδο σχετικά αποδοτικός.

Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, έπρεπε να ακολουθηθεί, έστω με καθυστέρηση, το ευρωπαϊκό παράδειγμα ανάπτυξης που είχε εφαρμοστεί από το 18^ο αιώνα έως και τις αρχές του 20^{ου} από τις χώρες του δυτικού κόσμου που βρίσκονταν ήδη στην τροχιά της βιομηχανικής παραγωγής: να αυξήσουν δηλαδή το εθνικό προϊόν. Συνακόλουθα βέβαια, αυτό θα επιδρούσε και στην κάθε οικογένεια και το κάθε άτομο. Αυτό όμως, προϋπέθετε νεωτερισμούς και πολιτικούς χειρισμούς στρατηγικής σημασίας στον τομέα της γεωργίας, που στόχο θα είχαν την αύξηση των αποδόσεων της γης.

Η ιδιοκτησία- το θεσμικό πλαίσιο

Η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης στην Ελλάδα, τον 19ο αιώνα, γίνεται με τη μετάβαση από το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα σ' εκείνο της Επανάστασης και στη συνέχεια του ελληνικού κράτους. Η μετάβαση αυτή αφορά κυρίως στο πέρασμα από το *tasarruf* (= επικαρπία, εξουσίαση, κατοχή) του οθωμανικού δικαίου στην πλήρη κυριότητα του ρωμαϊκού δικαίου.³¹

Το οθωμανικό δίκαιο, το οποίο ρύθμιζε πριν από την Επανάσταση το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, στηριζόταν στη γενική αρχή κατά την οποία η ψιλή κυριότητα όλης της γης ανήκε, με ορισμένες εξαιρέσεις, στην κεντρική εξουσία, δηλαδή στο σουλτάνο. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα συγκεντρωτικό, αλλά ταυτόχρονα λιγότερο αυστηρό σύστημα, διαφορετικό από αυτό που επικρατούσε στη Βαλκανική χερσόνησο πριν την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς³². Κατά την περίοδο της ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το τιμάριο ήταν η κυριότερη μορφή της οθωμανικής φεουδαλικής γαιοκτησίας. Η κεντρική εξουσία παραχωρούσε τη γη σε ιδιώτες με τη μορφή των τιμαρίων, δηλαδή εκχωρούσε ορισμένα από τα νόμιμα δικαιώματα της σε εκπροσώπους της τιμαριωτικής τάξης, με αντάλλαγμα τις

³¹ Πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι οι έννοιες της νομής, κατοχής και κυριότητας συνδέονται με συγκεκριμένες ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες και στην πράξη λειτουργούσαν διαφορετικά από ό, τι ορίζει ένας απόλυτος νομικός ορισμός τους. Αυτό επισημαίνει η Εύη Καρούζου στο Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία (στο Κ. Κωστής- Σ. Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, ALPHA BANK, 2006, σελ. 177- 179).

³² Βλ. Σταυριανός Λ.Σ., *Τα Βαλκάνια, μετά το 1453*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 225-226.

στρατιωτικές τους υπηρεσίες³³. Και ενώ το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας, φορολογίας και διοίκησης δεν απέκλειε την εμπορευματική οικονομική πρόοδο, ωστόσο δεν συνέβαλε στην ανάπτυξη των πόλεων και κυρίως της υπαίθρου³⁴, καθώς η αγροτική παραγωγή εξυπηρετούσε κυρίως την αυτάρκεια του νοικοκυριού, όπου ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των εργατικών χεριών του οίκου καλλιεργούνταν λιγότερη ή περισσότερη γη.³⁵

Πριν από την Ελληνική Επανάσταση, το κλασικό οθωμανικό καθεστώς ιδιοκτησίας είχε εξασθενήσει, προς όφελος των τιμαριούχων, οι οποίοι μετέτρεπαν τις εκτάσεις γαιών που εξουσίαζαν σε τσιφλίκια³⁶ -μεταβάλλοντας, κατ' επέκταση, και τη

³³Σημαντικό είναι ότι το τιμάριο δεν νοούνταν ως έκταση γης αλλά ως πρόσδοδος από μια ιδιοκτησία. Οι τιμαριούχοι, αλλά και οι υποτελείς χωρικοί που καλλιεργούσαν τη γη είχαν επί των τιμαρίων το *tasarruf*. Κανείς όμως από τους δύο δεν είχε δικαίωμα κυριότητας επί της γης του τιμαρίου. Έτσι λοιπόν, το *tasarruf* ήταν το δικαίωμα σε ένα συγκεκριμένο εισόδημα που απέφερε το τιμάριο. Ο.π.

³⁴ Βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. α', σελ. 549- 559 και Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 22.

³⁵ Βλ. Σ. Πετμεζάς, *Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830- 1880)*, στο Γ. Β. Δερτιλής- Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1991, σελ. 103, όπου και παρατίθεται και άποψη του Thiersch, προς επίρρωση της θέσης του: «*Η Ελλάς δεν είναι τόπος παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων. Ένεκα του μη καταμερισμού των έργων, έκαστος γεωργός καταγίνεται εις πλείστας εργασίας δι' ων είναι αναγκασμένος να παράγει τον άρτο του, το μαλλί του, το βαμβάκι του, τα ξύλα του, τα ενδύματά του, και δεν έχει τον απαιτούμενο καιρό όχι μόνον να ενασχοληθεί στην παραγωγή προϊόντων του εμπορίου αλλ' ούτε να μισθώνει την εργασία του εις άλλας γεωργικάς επιχειρήσεις*».

³⁶ Το τσιφλίκι περιγράφεται από τον Κ.Δ. Καραβίδα στα *Αγροτικά* ως «ένα είδος συνεταιρισμού μεταξύ του ιδιοκτήτου και του καλλιεργητού, μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας, είδος συνεταιρισμού εξ εκείνων που οφείλουν τη γένεσί τους όχι μόνον εις λόγους πολιτικούς και εις την βίαν αλλά και εις την ανάγκην των πραγμάτων που επιβάλλει ωρισμένους συνδυασμούς συναφείς με την οργάνωσιν της εκμεταλλεύσεως, με την πιστωτικήν υποστήριξιν αυτής και με την εξασφάλισιν των προϊόντων της. Ο ιδιοκτήτης παρέχει την γην, ο καλλιεργητής την εργασία, το κεφάλαιον της εκμεταλλεύσεως (ζώα, σπόροι κλπ.) εισφέρεται υπό αμοιωτέων κατά ποικίλλας αναλογίας άλλας εις άλλην περιοχόν, η δε διανομή των προϊόντων της εκμεταλλεύσεως ποικίλει επίσης».(σελ. 111) Τις διαφορές στην οργάνωση και τη λειτουργία του τσιφλικιού ανά περιοχή τις αποδίδει στον διαφορετικό τρόπο δημιουργίας του στις χώρες της Βαλκανικής. Κάνει πάντως ιδιαίτερη μνεία στους Βούλγαρους κολλήγους και τη «Ζάντρουγκα», την πατριαρχική κολληγική οικογένεια. Υποστηρίζει ότι «*ενώ οι άλλοι πληθυσμοί της Βαλκανικής, και οι Αλβανοί και οι Έλληνες και οι Βλάχοι, έδειξαν ενωρίς μεγάλην ελαστικότητα και ισχυράν επίδοσιν εις πλείστα επαγγέλματα έξω της γεωργίας, οι Σλαβοί αντιθέτως παρουσίασαν μίαν χαρακτηριστικώς σκληροτράχηλον αφοσίωσιν προς την γην, τουθ' όπερ απέτελεσε και την δύναμιν των βεβαίως, εφ' όσον δι' αυτού του τρόπου εξηπλώθησαν και επεκράτησαν δημογραφικώς εις την*

σχέση των καλλιεργητών με τη γη που καλλιεργούσαν- οδηγώντας έτσι το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς πιο κοντά σε εκείνο της απόλυτης ιδιοκτησίας. Ο σχηματισμός όμως των μεγάλων τσιφλικιών οφειλόταν κατά κύριο λόγο αφενός στην έλλειψη κεφαλαίων και πίστεως, γεγονός που ανάγκαζε τους γεωργούς να δανείζονται με δυσβάστακτους όρους και να βυθίζονται ολοένα στα χρέη και αφετέρου στην έλλειψη βιομηχανίας που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα πεδίο ασφαλούς επένδυσης για τους κεφαλαιούχους³⁷.

ύπαιθρον». Για την περίπτωση της Ελλάδας, αν και τον απασχολεί πιο συγκεκριμένα η περιοχή της Θεσσαλίας λόγω εντοπιότητας και ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, γράφει και ο Δ. Κ. Τσοποτός στο έργο *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας, κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1983. Σημαντικότετη επίδραση, αναφέρει ο Τσοποτός, στο σχηματισμό των τσιφλικιών είχε το στενότατο κληρονομικό δικαίωμα της αρχαιότατης τουρκικής Νομοθεσίας, με συνέπεια να περιέρχονται εύκολα στην κυριότητα του δημοσίου ως αδέσποτα λόγω ακληρίας (Μαχλούλ), κτήματα μικροϊδιοκτητών ή χωριά ή ολόκληρα Ζευγολατεία Χριστιανών και Οθωμανών. Συμφωνεί και ο Σ. Πετμεζάς (Σ. Πετμεζάς, *Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830- 1880)*, στο Γ. Β. Δερτιλής- Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα Νεοελληνική Ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1991, σσ. 92-94).

³⁷ Σημαντική επίδραση τόσο για το σχηματισμό όσο και για το μέγεθος των τσιφλικιών άσκησαν επίσης οι πολύ συχνοί λοιμοί κατά τα χρόνια αυτά, αφού ξεκλήριζαν ολόκληρα μικρά χωριά, καθώς επίσης και το περιορισμένο κληρονομικό δικαίωμα. Η διατήρηση των τσιφλικιών, της μεγάλης ιδιοκτησίας δηλαδή, και η μετάπτωση των γεωργικών Κεφαλοχωρίων, κυρίως στην Ηπειρωτική Ελλάδα, σε τσιφλίκια ήταν και αναπόφευκτη ανάγκη των κοινωνικών όρων και του βαθμού της τότε μικρότερης προόδου της ανθρωπότητας, αφού μέχρι και το 1912, όπως αναφέρει ο Τσοποτός που υπήρχαν όλα τα μέσα προόδου της εποχής για την αύξηση του πλούτου, πίστεως (Τράπεζες δηλαδή), ασφάλειας, δικαιοσύνης, εμπορίου και συγκοινωνίας με τα οποία μπορούσαν να μετριασθούν ή να εξαλειφθούν οι συνέπειες των κακών σοδειών και της πείνας, υπήρχαν παραδείγματα τσιφλικιών που μεταβλήθηκαν σε Κεφαλοχώρια με την εξαγορά τους από τους χωρικούς, αλλά μετέπεσαν πάλι μερικώς ή ολικώς σε τσιφλίκια.

Δεν πρέπει όμως να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το οθωμανικό δημόσιο και οι τιμαριούχοι, στους οποίους στηριζόταν η στρατιωτική δύναμη και επομένως η ασφάλεια του Κράτους, ενδιαφέρονταν περισσότερο για την παραγωγή των δεκάτων, τα οποία με άλλους φόρους και δικαιώματα εξ ίσου και αδιακρίτως εισέπρατταν προς όφελός τους από τη μικρή και μεγάλη ιδιοκτησία (από Κεφαλοχώρια και τσιφλίκια), αφού τα λεγόμενα τιμάρια δεν ήταν τίποτε άλλο από απλές φορολογικές περιφέρειες. Οι τιμαριούχοι δεν ασκούσαν άλλο δικαίωμα εκτός από την είσπραξη των δεκάτων και των υπόλοιπων δικαιωμάτων τα οποία παραχωρούσε σε αυτούς ο Σουλτάνος αντί στρατιωτικού μισθού, αφού στερούνταν του κυριαρχικού δικαιώματος επί του τιμαρίου. Αλλά οι τιμαριούχοι, αυτοί που δεν είχαν κανένα δικαίωμα επί των γαιών του τιμαρίου, καθώς και το οθωμανικό δημόσιο, δεν είχαν συμφέρον από την καταστροφή της μικρής ιδιοκτησίας (των κεφαλοχωρίων) και το σχηματισμό της μεγάλης γαιοκτησίας (τσιφλίκια), αφού ήταν γνωστό πως οι

Εντυπωσιακό είναι πως κατά την Επανάσταση και τη μετάβαση από το οθωμανικό δίκαιο στο αστικό, ελήφθη υπόψη το εθνικό δίκαιο, το οποίο, γενικά αναγνώριζε το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας επί της γης ενώ ταυτόχρονα αναγνώριζε ορισμένα δικαιώματα ή πρακτικές που θα μπορούσαν να περιορίσουν την άσκηση αυτής της απόλυτης κυριότητας. Το ζητούμενο όμως εκείνη την κρίσιμη περίοδο δεν ήταν ο εκσυγχρονισμός των θεσμών που ίσχυαν και η ανάπτυξη της γεωργίας αλλά η ανασύνταξή της, η οποία υπέστη τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου και της πολιτικής μετάβασης. Έπρεπε λοιπόν, να καθοριστεί το συντομότερο δυνατό η σχέση των χωρικών με τη γη που καλλιεργούσαν.

Οι αποφάσεις των τοπικών συνελεύσεων στην επαναστατημένη Ελλάδα και των πρώτων Εθνοσυνελεύσεων

Στην επαναστατημένη Ελλάδα η γεωργία αναφέρεται από το πρώτο ήδη έτος του αγώνα στα κείμενα των κατά τόπους διοικήσεων, πράγμα αναπόφευκτο, αφού ειδικά στην Πελοπόννησο³⁸, απ' όπου ξεκίνησε η επανάσταση, οι αγρότες συμμετείχαν σε αυτήν καθαρά από την ανάγκη να αποκτήσουν ιδιοκτησία γης. Όπως μας πληροφορεί ο Σταυριανός³⁹ εκτιμάται ότι οι 40.000 Τούρκοι κάτοικοι 1.500.000 στρέμματα. Δηλαδή, οι Τούρκοι είχαν 18 φορές περισσότερη γη από τους Έλληνες, οι οποίοι μάλιστα ήταν στην πλειοψηφία τους πλούσιοι προεστοί. Επομένως, οι

καλλιεργητές της γης παρήγαγαν περισσότερα προϊόντα, επομένως και δέκατα και φόρους, όταν είναι κύριοι της καλλιεργούμενης γης παρά όταν είναι δουλοπάροικοι άλλων. Για αυτό και η οθωμανική νομοθεσία ακολουθώντας τη Βυζαντινή νομοθεσία, προστάτευσε ανέκαθεν τη μικρή ιδιοκτησία απαγορεύοντας τη μετατροπή Κεφαλοχωρίων σε τσιφλίκια, ενόσω υπήρχαν κάτοικοι σε αυτά και οι απαγορευτικές αυτές διατάξεις κωδικοποιήθηκαν και συμπεριλήφθηκαν αργότερα στο νόμο περί Γαιών του 1858 . Βλ. αναλυτικά για τους νόμους και τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ στο Ortaylı İlber, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας* (σειρά μεσανατολικές σπουδές, αρ.6), Παπαζήση, 2004.

³⁸ Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι, αν και βρίσκουμε μεγάλες εκτάσεις γης στην Πελοπόννησο, ωστόσο δεν συναντάμε τα μεγάλα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και περιοχών της Ηπείρου που προσαρτήθηκαν το 1881, η διανομή των οποίων θα απασχολήσει το δημόσιο μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Ανασταλτικός παράγοντας της δημιουργίας παρόμοιας έκτασης τσιφλικιών στο Μοριά ήταν εκτός από την έλλειψη ανοικτών πεδιάδων και το βραχώδες του εδάφους, η ύπαρξη ισχυρών οικογενειών που διατήρησαν τα προνόμιά τους και τα εδάφη τους κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κατάκτησης.

³⁹ Σταυριανός Α.Σ., *Τα Βαλκάνια...*, σελ. 538, 567- 568.

αγρότες εργάζονταν είτε για αυτούς είτε για τους τούρκους γαιοκτήμονες και άρα η επανάσταση ήταν η μόνη τους ελπίδα να αποκτήσουν δική τους γη.

Η πρώτη επίσημη δήλωση που δηλώνει την αλλαγή της ισχύουσας κατάστασης, έγινε στις 30 Μαΐου 1821, την εποχή δηλαδή ακριβώς της συγκομιδής των δημητριακών. Για να προλάβει προφανώς τετελεσμένα γεγονότα σε ό, τι αφορούσε τα δικαιώματα της ως νέας εξουσίας, πρώτη η Γερουσία της Πελοποννήσου, που προήλθε από τη Συνέλευση των Καλτεζών, έστειλε προς τους εφόρους στην Πελοπόννησο το έγγραφο που έμεινε στην ιστορία ως «Εγκύκλιος της Στεμνίτζης»⁴⁰. Η εγκύκλιος, ανάμεσα σε άλλα, όριζε στη ΣΤ' παράγραφο της ότι :

*«Όλα τα τουρκικά χωράφια όπου είναι σπαρμένα υποκάτω εις τρίτον και σέμπρους, να το δώσουν εις το κοινόν, δια μεν δεκατιάν εις τα δέκα ένα, δια δε τρίτον εις τὰ πέντε ενα όπου γίνονται όλα εις τα δέκα τρία. Όσα δε χωράφια τουρκικά είναι σπαρμένα παρασπόρια, και σπαρμένα από αυτούς τους Τούρκους, χωρίς να ήναι υποκάτω εις τρίτον καί σέμπρους να συναχθή όλος ο καρπός των δια λογαριασμόν του κοινού, ευγάζοντες τα νόμιμα έξοδα της συνάξεώς των, τα δε χωράφια όλων ημών των χριστιανών να δώσουν εις τα δέκα ένα· κατά τον άνωθεν τρόπον να γένη και να ακολουθήση εις όλα τα λοιπά εισοδήματα τουρκικά και χριστιανικά, και οι άνωθεν καρποί και εισοδήματα αφού συναχθώσι δια της επιστασίας των εφόρων, να βαλθώσιν από αυτούς και εις μέρος ασφαλές με καταγραφήν καθαρού λογαριασμού».*⁴¹

⁴⁰ Από το όνομα της περιοχής στην οποία είχε την έδρα της η Γερουσία.

⁴¹ Βλ. Ζωγράφος Δ. Λ., *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, 1936, τ. Α' σελ. 179. Όπως παραθέτει ο Δ. Κ. Ψυχογιός στο λεπτομερέστατο για τα θέματα που μας απασχολούν έργο του *Το ζήτημα των εθνικών γαιών* (ΑΤΕ, 1994, σελ. 24-26) τα «ύποκάτω εις τρίτον καί σέμπρους» χωράφια είναι αυτά που καλλιεργούσαν οι ραγιάδες με την υποχρέωση να δίνουν στον Οθωμανό τσιφλικά το 1/3 της παραγωγής ή ακόμη και το μισό από αυτή, ανάλογα με τη συμμετοχή του γαιοκτήμονα στα καλλιεργητικά έξοδα, μετά την αφαίρεση της δεκάτης. Η Πελοποννησιακή Γερουσία όμως διεκδικεί αντί αυτών το 1/5 , δηλαδή το 1/5. Τα «παρασπόρια» είναι αυτά που τα καλλιεργούσαν μεν οι χωρικοί αλλά η σοδειά τους ανήκε εξ ολοκλήρου στον Οθωμανό ιδιοκτήτη της γης. Αυτή την παραγωγή τη διεκδικεί εξ ολοκλήρου για «λογαριασμό του κοινού» η Γερουσία. Η «δεκατιά» είναι βέβαια η δεκάτη, ο έγγειος φόρος που έπρεπε να πληρωθεί στη σουλτανική εξουσία ή στους εκπροσώπους της. Ορίζεται από την εγκύκλιο ως το 1/10, όσο ήταν και επί τουρκοκρατίας, ενώ στις ελληνικές ιδιοκτησίες την ίδια εποχή ο αντίστοιχος φόρος ήταν το 1/7 . Επομένως, από τα χωράφια που ανήκαν πριν στους Οθωμανούς, η Πελοποννησιακή Γερουσία διεκδικεί από τον καρπό ή την παραγωγή συνολικά «εις τα δέκα τρία», 30%, ενώ επί τουρκοκρατίας ο χωρικός θα όφειλε να δώσει

Η Πελοποννησιακή Γερουσία θεωρεί αυτονόητο ότι αποτελούν ιδιοκτησία της τα χωράφια και οι φυτείες που εγκατέλειψαν οι Οθωμανοί. Εκείνο που θεωρούνταν σημαντικό ήταν να περιέλθουν στην κατοχή της οι φόροι ή αλλιώς τα δοσίματα που εισέπρατταν οι Οθωμανοί από τους ραγιάδες⁴². Προσπάθησε δηλαδή να κατοχυρώσει το πλεόνασμα της γεωργικής παραγωγής, παγιώνοντας έτσι μία «σχέση» με τις εθνικές γαίες, απόσπασης πλεονάσματος από τους παραγωγούς που τα έχουν στην κατοχή τους. Αυτή η σχέση θα διατηρηθεί σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης των εθνικών κτημάτων.

Ανάλογες αποφάσεις με αυτήν της Πελοποννησιακής Γερουσίας έλαβε και η τοπική συνέλευση της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, που συνήλθε στο Μεσολόγγι στις 4 Νοεμβρίου 1821. Αυτές τις ενσωμάτωσε στον «Οργανισμό της Γερουσίας», υποσχόμενη στους κάτοικους της περιοχής της ότι θα μεριμνήσει να διδαχθούν έναν «τακτικός» τρόπο καλλιέργειας της γης.⁴³

τουλάχιστον 40% - δηλαδή 30% για το «τρίτο» και 10% για «δεκατιά». Όσοι ραγιάδες διέθεταν δική τους γη καλούνταν να πληρώσουν τώρα μόνο το 1/10 αντί το 1/7. Αλλά και οι Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες υποχρεούνταν να καταβάλουν μόνο το 1/10 για τα τσιφλίκια τους, αντί του προηγούμενου 1/7. Όλοι βεβαίως, απαλλάχθηκαν από τους υπόλοιπους προσωπικούς και έγχειους φόρους που κατέβαλαν στην οθωμανική εξουσία, οι οποίοι όμως αντικαταστάθηκαν στη συνέχεια από άλλους.

⁴² Οι σημαντικότεροι φόροι ήταν η δεκάτη, η γαιοπρόσοδος που κατέβαλαν οι καλλιεργητές στο δημόσιο εν είδει ενοίκου της γης, το μισό ή το 1/3 της σοδειάς, τα παρασπόρια, που ανήκαν εξ' ολοκλήρου στον τσιφλικά (ήταν το προϊόν συγκεκριμένης έκτασης που καλλιεργούνταν από τους κολλήγους, και το οποίο αποδιδόταν ολόκληρο στον τσιφλικά που είχε διαθέσει το σπόρο για την καλλιέργεια), τα «νόβελα» από τις φυτείες (μικρό ετήσιο ποσό που κατέβαλαν οι χωρικοί στον τσιφλικά ως αποζημίωση για τα αμπέλια που είχαν φυτέψει στο τσιφλίκι) και το «χωριάτικο» (ήταν ενοίκιο σε αγρούς με δημητριακά και που αποδιδόταν σε είδος. Ήταν σταθερό ανεξάρτητα από την σοδειά και ίσο συνήθως με τον σπόρο που απαιτήθηκε για την καλλιέργεια του χωραφιού). Για τη φορολογία επί της τουρκοκρατίας βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σελ. 58-59 και Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994, σελ. 25- 26. Και οι δύο μελετητές παραπέμπουν για το ζήτημα στο Ζωγράφο Δ. Λ., *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, 1936, τ. Α', σελ. 20, αλλά και ο Τσοποτός δίνει μία αναλυτική εικόνα στο Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σελ. 83- 90.

⁴³ Το πολίτευμα της Επιδαύρου εξάλλου (1/ 1/ 1822) όριζε ότι «η Διοίκησις οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμψύχωσιν του Εμπορίου και της Γεωργίας εις την Ελλάδα». Λ. Καλλιβερετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, ΜΙΕΤ, 1990, σελ. 38.

Ακολούθησε και η τοπική συνέλευση της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος που συνήλθε στα Σάλωνα στις 15 Νοεμβρίου 1821. Και αυτή αποφάσισε ότι:

«ο Άρειος Πάγος οφείλει να φροντίζει περί πάντων όσα αφορώσι [...] την επί το κρείττον μεταβολήν της Γεωργίας και άλλων τεχνών αναγκαίων».

Και οι δύο όμως τοπικές συνελεύσεις, αν και κατέγραψαν τους τρόπους διοίκησης των εθνικών κτημάτων, δεν καθόρισαν το ύψος των δοσιμάτων. Αυτό συνέβη είτε γιατί το πρόβλημα δεν ήταν άμεσο είτε γιατί περίμεναν να υπάρξει μια συνολική απόφαση για όλες τις επαναστατημένες περιοχές. Οι τοπικές αρχές δηλαδή, που συγκροτήθηκαν αμέσως ύστερα από την έναρξη του αγώνα της Ανεξαρτησίας, επιδίωξαν ευθέως να υποκαταστήσουν το Οθωμανικό δημόσιο και τους μουσουλμάνους γαιοκτήμονες.

Η επιθυμία της εκποίησης εθνικών κτημάτων για τις ανάγκες της επανάστασης διατυπώθηκε στο πρώτο ελληνικό Σύνταγμα. Η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου⁴⁴ επέτρεψε την εκποίηση ενός τμήματος των εθνικών γαιών, με την προϋπόθεση ότι το Βουλευτικό θα έδινε τη συγκατάθεσή του, ενώ λίγο αργότερα το ίδιο σώμα υιοθέτησε, την απόφαση της Πελοποννησιακής Γερουσίας για την καταβολή από πλευράς των χωρικών των 3/10 της παραγωγής τους, στην περίπτωση που καλλιεργούσαν εθνικές γαίες.⁴⁵

Κατά τη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους⁴⁶, η άποψη για εκποίηση των εθνικών κτημάτων διατυπώθηκε πιο συγκεκριμένα. Ο «Νόμος της Επιδαύρου» στο κεφάλαιο περί καθηκόντων του βουλευτικού σώματος, ανέφερε ότι:

«το Βουλευτικόν αποφασίζει και περί εκποιήσεως μέρους εξ απάντων των Εθνικών Κτημάτων αναλόγου με την χρείαν... η πώλησις αύτη να γίνεται αναλόγως εις

⁴⁴ Από 20 Δεκεμβρίου 1821 ως 15 Ιανουαρίου 1822.

⁴⁵ Από το τριτοδέκατο, τα 3/10 της παραγωγής δηλαδή, το δέκατο αποτελούσε το φόρο που οφείλετο στο κράτος –τη δεκάτη– ενώ το υπόλοιπο 20% ήταν η επικαρπία, δηλαδή η γαιοπρόσοδος για την καλλιέργεια της εθνικής γης. Δηλαδή, το δημόσιο (η επαναστατική εξουσία) διεκδικεί από τους καλλιεργητές της εθνικής γης 20% γαιοπρόσοδο- τον φόρο της επικαρπίας ή απλώς επικαρπία. Βλ. Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994, σελ. 26.

⁴⁶ Από τις 29 Μαρτίου ως 18 Απριλίου 1823.

όλας τας επαρχίας της Ελληνικής Επικρατείας... και να έχωσιν την προτίμησιν οι Έλληνες».

Έως το 1824 πουλήθηκαν κάποια φθαρτά κτήματα. Οι πωλήσεις τους όμως αυξήθηκαν το δεύτερο μισό του 1824, όταν αναγνωρίστηκε βάσει νόμου⁴⁷ η αδυναμία του ελληνικού κράτους να συντηρήσει αυτές τις ιδιοκτησίες και ως εκ τούτου έπρεπε να πωληθούν. Επιτράπηκε έτσι η εκποίηση του 1/4 των εθνικών φθαρτών κτημάτων που υπήρχαν στις διάφορες επαρχίες, αλλά αυτή θα σταματούσε μόλις έφθανε μέρος του αναμενόμενου εξωτερικού δανείου στα χέρια της διοίκησης. Στις 08/07/1824 οι εκποιήσεις σταμάτησαν, αλλά ξανάρχισαν στις 12/07/1824 με το αιτιολογικό ότι η πρώτη δόση του δανείου δεν αρκούσε για την κάλυψη των αναγκών και οι άλλες δόσεις αργούσαν. Η πληρωμή θα έπρεπε να γίνεται αμέσως με μετρητά και μόνο το 1/5 της τιμής ήταν δυνατό να εξοφληθεί με εθνικές ομολογίες. Ακολούθησε νέος νόμος⁴⁸ που χειροτέρευσε τους όρους πώλησης για το δημόσιο: μόνο το μισό της τιμής θα πληρωνόταν σε μετρητά και το υπόλοιπο μπορούσε να είναι «διαταγαί πληρωτέοι από το ταμείον», που προφανώς δεν είχαν εξοφληθεί στους δικαιούχους, ή εθνικές ομολογίες.⁴⁹

Φαίνεται ότι ο νόμος που ψηφίστηκε στις 24/12 του 1825 αποτελεί τη μοναδική περίπτωση που εθνικά κτήματα χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά ως υποθήκη για τη σύναψη δανείου. Για τα υπόλοιπα δάνεια, και κυρίως για τα δυο εξωτερικά δάνεια των 800.000 λιρών του 1824 και 2.000.000 λιρών του 1825, τα γνωστότερα ως «Δάνεια της Ανεξαρτησίας», εκτιμάται ότι τα εθνικά κτήματα παρείχαν

⁴⁷ ΛΒ' / 16/06/1824.

⁴⁸ Ν VI 01/11/1825

⁴⁹ Η αναφορά στην εξόφληση των δανείων δεν είναι βέβαια τυχαία: ήδη η ξδ' παράγραφος του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου επέτρεπε την υποθήκευση των εθνικών κτημάτων για δάνεια «έσωθεν είτε έξωθεν» της Επικρατείας. Όμως οι ομολογίες που εκδίδονταν για τα πρώτα εσωτερικά δάνεια δεν αναφέρονταν στην υποθήκευση εθνικών κτημάτων, αλλά μόνο ότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και να γίνουν δεκτές κατά προτίμηση, για την αγορά εθνικής γης σε περιπτώσεις εκποίησης της Αντίθετα, όταν μετά την κατασπατάληση των δύο εξωτερικών δανείων του 1824 και 1825, εκδόθηκε ο νόμος Ν ' 24/12/1825 για τη σύναψη νέου εσωτερικού δανείου 1.000.000 ταλίων. Αυτός ανέφερε ρητά ότι οι δανειστές του δημοσίου εγγράφουν υποθήκη σε συγκεκριμένα κτήματα τα οποία παραχωρούνται μετά από την ακριβή τους καταμέτρηση. Οι παραχωρήσεις που έγιναν με τον τρόπο αυτόν ακυρώθηκαν αργότερα, κανείς όμως ξανά δεν γνωρίζει ούτε τι παραχωρήθηκε, ούτε σε ποιο βαθμό πράγματι επανέκτησε το δημόσιο τα παραχωρηθέντα. Βλ. Δ. Κ. Ψυχογιός, , *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994 σελ.29

«πλατωνικήν» ασφάλεια: ούτε στις συμβάσεις που υπέγραψαν οι εκπρόσωποι του δημοσίου και οι δανειστές, ούτε στους νόμους που ακύρωσαν τις συμβάσεις γίνεται οποιαδήποτε μνεία περί υποθήκης ή εγγυήσεως των εθνικών κτημάτων, καθώς εγγύηση για τα δάνεια αυτά αποτελεί το σύνολο των δημοσίων προσόδων.⁵⁰

Το μεγάλο σκάνδαλο όμως θα το δημιουργήσει ο νόμος ΝΓ '6.2.1826⁵¹ που εκδόθηκε στην κρίσιμη εποχή της πολιορκίας του Μεσολογγίου και ο οποίος επέτρεπε, κατά παράβαση του ψήφισματος της Εθνοσυνελεύσεως, να εκποιηθεί οτιδήποτε, με στόχο να συγκεντρωθούν 800.000 ισπανικά τάλιρα τα οποία θα διατίθενται για την υπεράσπιση του Μεσολογγίου. Με το νόμο αυτό μεγάλες εκτάσεις άλλαξαν χέρια με μικρό αντίτιμο, με αποτέλεσμα να εκδοθεί σχετικό ψήφισμα από τη Γ' Εθνοσυνέλευση⁵², το οποίο ακύρωνε όλες τις εκποιήσεις που έγιναν κατά παράβαση του εν λόγω ψηφίσματος και απαγόρευε κάθε άλλη εκποίηση.

Είναι αμφίβολο όμως κατά πόσο οι αγοραστές παραιτήθηκαν πραγματικά από τη γη που είχαν πάρει, γι' αυτό και έγιναν ειδικοί νόμοι, τόσο επί Καποδίστρια όσο και επί Αντιβασιλείας για τον έλεγχο όλων, γενικά, των μεταβιβάσεων εθνικών κτημάτων που έγιναν στη διάρκεια του αγώνα.

Το ζήτημα κατά την καποδιστριακή περίοδο

Παρά την πληθώρα επιμέρους αποφάσεων για διανομή γης σε ειδικές κατηγορίες αγωνιστών, δεν υπήρξε, από την αρχή της Επανάστασης και μέχρι τη δολοφονία του Καποδίστρια, κανένα ψήφισμα ή νόμος που να προβλέπει γενική διανομή της γης των πρώην κατακτητών σ' αυτούς που την καλλιεργούσαν και την απελευθέρωσαν με τα όπλα.

Το μόνο μέτρο προς μια τέτοια κατεύθυνση, ήταν η πρόταση που κατέθεσε ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας προς την ελληνική Γερουσία, σύμφωνα με την οποία τα εθνικά κτήματα έπρεπε να διατεθούν κατά τρόπο τέτοιο ώστε όλοι οι Έλληνες να αποκτήσουν ιδιοκτησία. Υποστήριζε επίσης πως το κράτος έπρεπε να ενισχύσει τους

⁵¹ Ο.π.

⁵² ΙΔ' 16/04/1826.

αγρότες παρέχοντάς τους αροτριώντα ζώα, αγροτικά εργαλεία αλλά και σπόρους. Ο Καποδίστριας ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την πάταξη της ληστείας: πίστευε ότι πρέπει να δοθούν αγροκτήματα στους Ρουμελιώτες ατάκτους ώστε να διασφαλιστεί ότι δεν θα επιστρέψουν στη ληστεία. Επιπλέον με αυτό το μέτρο απέβλεπε στην οικονομική ανεξαρτησία του πληθυσμού της χώρας. Πίστευε όμως παράλληλα, πως η απόκτηση ατομικής ιδιοκτησίας αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την απόκτηση και άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων από τους Έλληνες πολίτες.⁵³ Μπορούσε να συγκροτηθεί ένα εκλογικό σώμα από μία ευρεία διανομή εδάφους, όπως εξήγησε στη Γερουσία το 1830. Αργότερα το ίδιο έτος, ο Καποδίστριας απευθυνόμενος πάλι στη Γερουσία παρουσίασε τα κύρια χαρακτηριστικά που θεωρούσε ότι έπρεπε να ενσωματώσει η προσδοκώμενη νομοθεσία. Βάσει λεπτομερών πινάκων που θα ετοιμάζαν στατιστικές υπηρεσίες, οι τοπικοί ανώτεροι υπάλληλοι θα καθόριζαν τον αριθμό των οικογενειών που δεν διέθεταν ιδιοκτησία καθώς επίσης και την έκταση των εδαφών που μπορούσαν να διανεμηθούν στη συγκεκριμένη περιοχή. Αυτή η γη θα χωριζόταν σε τμήματα τα οποία θα οριοθετούνταν. Ειδικοί θα εκτιμούσαν την αξία τους οι δικαιούχοι θα την αποπλήρωναν σε δέκα με είκοσι έτη. Αφού θα είχαν ασκήσει όλοι οι άκληροι το δικαίωμά τους να αποκτήσουν γη, θα μπορούσαν και άλλα πρόσωπα να αγοράσουν κτήματα.

Οι διαδικασίες αυτές ήταν μόνο δοκιμαστικές. Ο Καποδίστριας ζήτησε από τη Γερουσία να τις εξετάσει και να εκθέσει τις απόψεις της. Στο μεταξύ, όπως μας γνωστοποιεί ο Τιρς, ο Κυβερνήτης συνέχισε τις προσπάθειες να λάβει τα στοιχεία για τις γαίες που μπορούσαν να διανεμηθούν⁵⁴ και ταυτόχρονα θέσπισε το μοναδικό

⁵³ Η λογική αυτή πήγαζε από τις ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού των αρχών του 19^{ου} αιώνα και είχε ως στόχο τη μετατροπή της μεγάλης μάζας των Ελλήνων αγροτών της εποχής από αγρολήπτες σε ιδιοκτήτες γης, γεγονός που συνιστούσε μια σημαντική κοινωνικοοικονομική αλλαγή. Βλ. Ζ. Δεμαθάς-Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 154, αλλά και McGrew, *Land and revolution in Modern Greece, 1800-1881*, The Kent State University Press, 1985.

⁵⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία που άντλησε ο Τιρς από τα κατάστιχα του Γραφείου Στατιστικής που είχε ιδρύσει ο Καποδίστριας στο Ναύπλιο, η καλλιεργήσιμη γη, σε στρέμματα στην ελληνική επικράτεια είχε ως εξής:

νόμο στη μακρά ιστορία των εθνικών ιδιοκτησιών ο οποίος πράγματι δώριζε κάποια κομμάτια γης στους Έλληνες καλλιεργητές τους.⁵⁵ Πρόκειται για το ψήφισμα ΙΗ '3.9.1830 του Καποδίστρια, το οποίο (επικαλούμενο το άρθρο Ζ' του Κ' ψηφίσματος της Εθνοσυνελεύσεως του Άργους και το ΚΒ' ψήφισμα της Τροιζήνος) προέβλεπε να χαριστούν στους γεωργούς ή στους κληρονόμους τους ως ιδιοκτησία

«αι καλύβαι ή οικίαι, τα ερείπια και το έδαφος, επί το οποίον υπήρχον ή υπάρχουσιν αί καλύβαι αυτά ή τα ερείπια των»

τα οποία κατείχαν από την εποχή της τουρκοκρατίας και βρίσκονταν πάνω σε εθνική γη.⁵⁶ Το ψήφισμα αυτό μάλλον νομιμοποιούσε μια υπάρχουσα κατάσταση παρά αποτελούσε παραχώρηση γης στους χωρικούς. Με το ίδιο ψήφισμα επιτρεπόταν σε όσους εκπατρίστηκαν να τους διατεθεί από την κυβέρνηση τόσος χώρος όσο χρειάζονται ώστε να οικοδομήσουν τις καλύβες τους.⁵⁷

Το σχέδιό του δεν εξελισσόταν όσο γρήγορα ήλπιζε, καθώς η Γερουσία και φάνηκε να οπισθοχωρεί και να διατηρεί επιφυλάξεις για το σχέδιό του. Τα αποτελέσματα των στατιστικών ερευνών για τις εκτάσεις αδιανέμητης γης ήταν ακόμη ανεπαρκή. Το συνεχές δημοσιονομικό έλλειμμα και η καθυστέρηση των αγορών να δώσουν ένα μεγάλο δάνειο στη χώρα άφησε την κυβέρνηση χωρίς τα μέσα να αναλάβει το κόστος της βοήθειας προς τους καλλιεργητές, κάτι που ο Καποδίστριας θεωρούσε αναγκαίο κομμάτι του προγράμματος της διανομής της γης.

	Ιδιωτ. Γαίες	Εθν. Γαίες	Σύνολο
Ανατ. Στερεά	1.166.410	719.76	1.986.170
Δυτ. Στερεά	817.660	179.27	996.930
Πελοπόννησος	535.445	1.241.052	1.776.497

Τις Φρ., τομ. Α', *Η Ελλάδα από στατιστική πλευρά*, σελ., 267-274 (η σχετική αναφορά στο Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, σελ. 217)

⁵⁵ Βλ. Ζ. Δεμαθάς- Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011 σελ. 154.

⁵⁶ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, σελ. 218.

⁵⁷ Δ. Κ. Ψυχολγός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994, σελ. 31.

Επιπλέον, η πολιτική διανομής του Κυβερνήτη ήταν εντελώς αντίθετη προς την αγγλική πολιτική.⁵⁸ Ο Mc Grew διατυπώνει την άποψη πως οι υπερβολικοί φόβοι ότι ενισχυόταν σταδιακά η ρωσική επιρροή, οδήγησε στην υποψία ότι ο Καποδίστριας εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Ρωσίας⁵⁹.

Όπως παραθέτει ο Mc Grew, όποτε ο Καποδίστριας έκανε κάποια κίνηση για να χρησιμοποιηθούν τα εθνικά κτήματα, ο Dawkins διαμαρτυρόταν έναντι κάθε πρόθεσης που, έκρινε, ότι θα μπορούσε να πλήξει τα εθνικά συμφέροντα των Ευρωπαίων δυνάμεων και κυρίως της Αγγλίας, που ήταν η δανειοδότρια του 1824 και 1825. Αυτά τα δάνεια είχαν ως όρο ότι τα εθνικά κτήματα θα λειτουργούσαν ως εγγύηση για αυτά. Οι διοικήσεις της Επανάστασης αδυνατούσαν να τα αποπληρώσουν, με αποτέλεσμα οι δανειστές να πιέζουν για ικανοποίηση. Τα δάνεια όμως αυτά είχαν συναφθεί ανάμεσα σε ιδιώτες και χωρίς να έχουν πρώτα εγκριθεί από την επίσημη βρετανική κυβέρνηση και στην κυβέρνηση της επανάστασης, η οποία όμως δεν είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή αναγνωριστεί επίσημα από κανένα κράτος. Παρόλα αυτά, ο Dawkins θεωρούσε υποχρέωσή του να υπερασπίζεται τα συμφέροντα αυτών των ιδιωτών δανειστών, προφανώς έπειτα από οδηγίες από το Λονδίνο. Σε δύο περιπτώσεις ενίστατο στο να τεθεί ως εγγύηση τραπεζικού κεφαλαίου, ποσοστό των κτημάτων. Η πρώτη, αφορούσε την εφαρμογή νόμου το 1830, ο οποίος όριζε το να υποθηκευτούν επιλεγμένα κτήματα στη νέα Εθνική Τράπεζα. Ο Dawkins αντέδρασε υποστηρίζοντας ότι αυτά ήταν ήδη υποθηκευμένα στους δανειστές του 1824 και 1825. Η δεύτερη και πιο σημαντική παρέμβαση έγινε όταν το 1831, δύο Βρετανοί έμποροι, Mac Gill και Watson, πρότειναν στην Καποδιστριακή κυβέρνηση να συμμετέχουν σε μία Εθνική τράπεζα με το ποσό των 108. 000 λιρών. Η κυβέρνηση ενέκρινε αρχικά την πρόταση και πρότεινε κάποια από τα εθνικά κτήματα ως υποθήκη. Όταν ο Dawkins πληροφορήθηκε το σχέδιο, αντέδρασε σθεναρά στην προτεινόμενη υποθήκη, ως «ένας όρος που δεν μπορεί να γίνει δεκτός ειδικά από Άγγλους», και προειδοποίησε τον Mac Gill να μην περιμένει

⁵⁸ Εκτενής αναφορά στο W.W. Mc Grew, *Land and revolution in Modern Greece, 1800-1881*, The Kent State University Press, 1985, σελ.69-71.

⁵⁹ Ο Βρετανός πρέσβης στην Ελλάδα, Edward James Dawkins, εκδήλωσε την εχθρότητά σχεδόν εξ αρχής και ραδιούργησε με τους πολιτικούς εχθρούς του. Ο Dawkins υιοθέτησε μια γενικά αρνητική στάση απέναντι στις πολιτικές πρωτοβουλίες του. Μεταχειρίστηκε την κυβέρνηση Καποδίστρια ως μια απόλυτα προσωρινή διοίκηση που δεν έπρεπε να παίρνει σημαντικές αποφάσεις που έπρεπε να αφεθούν στην μελλοντική μοναρχία. Ο.π.

την υποστήριξη της αγγλικής κυβέρνησης αν η ελληνική κυβέρνηση δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις της. Η τακτική αυτή έκανε τον MacGill να εγκαταλείψει το σχέδιο που πιθανόν θα απέφερε σημαντικά οφέλη στο ήδη οικονομικά πιεσμένο ελληνικό κράτος.

Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι όταν ο Καποδίστριας πρότεινε για πρώτη φορά στη Γερουσία τη νόμο για τη διανομή εθνικής γης το 1830, ο Dawkins αντέδρασε έντονα, πληροφορώντας το Λονδίνο ότι ένα τέτοιο μέτρο είναι αντίθετο προς τις ενέργειες της κάθε Εθνοσυνέλευσης που συνήλθε κατά της Επανάστασης και πέρα από τις αρμοδιότητες της Γερουσίας. Μία εβδομάδα μετά, ενημέρωσε την καποδιστριακή κυβέρνηση ότι οι ιδιώτες δανειστές είχαν θορυβηθεί. Η διαμαρτυρία ενός Βρετανού πρεσβευτή είχε μεγαλύτερη ισχύ από αυτή που θα είχε ο ίδιος σε ένα πλήρως αναγνωρισμένο κράτος. Μην ξεχνάμε ότι η ανεξαρτησία της Ελλάδας δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί και η κυβέρνησή της ήταν μόνο προσωρινή για τη συνδιάσκεψη του Λονδίνου.

Η καποδιστριακή κυβέρνηση εξαρτιόταν ολοκληρωτικά από τις αποφάσεις αυτής της συνδιάσκεψης για να απαντήσει στα πιο κρίσιμα ερωτήματα που αφορούσαν στην τύχη αυτού του νέου κράτους: το βαθμό αυτονομίας του, τα όρια των συνόρων του, η επιλογή του νομίσματος και η παροχή ενός ακόμη εξωτερικού δανείου. Με τέτοια επείγοντα ζητήματα να εκκρεμούν και να βρίσκονται στην κόψη του ξυραφιού, ο Καποδίστριας δεν άντεχε να προσβάλει τα αγγλικά αισθήματα για ένα λιγότερο πιεστικό ζήτημα.

Έτσι, η διανομή γης καθυστέρησε και αυτή η καθυστέρηση αποδείχτηκε κρίσιμη. Η δολοφονία του Καποδίστρια το Σεπτέμβριο του 1831 που απέτρεψε πολύ μεγάλο μέρος της εργασίας του να ολοκληρωθεί, διέκοψε και τα σχέδιά του για διανομή γης.⁶⁰

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια

Πρώτη φορά αντιμετωπίζεται το θέμα γενικής διάθεσης των εθνικών γαιών στους Έλληνες μετά τον θάνατο του Καποδίστρια, με το ΠΓ'/10.2.1832 ψήφισμα της Ε' Εθνοσυνελεύσεως. Δεν υλοποιήθηκε βέβαια ποτέ, διότι την ταραχώδη εκείνη

⁶⁰ Ό.π.

εποχή που προηγήθηκε της άφιξης του Όθωνα μαινόταν μία ακόμη εμφύλια διαμάχη. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ως προς τη συλλογιστική της διάθεσης της γης με γραμμάτια επί πιστώσει, το ΙΓ' ψήφισμα αποτελούσε τον πρόγονο του «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» οθωνικού νόμου του 1835.

Συγκεκριμένα, όπως παραθέτει ο Δ. Ψυχογιός, προβλεπόταν ότι κάθε ελληνική οικογένεια δικαιούνταν να λάβει εθνική γη αξίας 4.000 φοινίκων, πληρωτέων εντόκως προς 4% εντός 33 ετών. Αν στην οικογένεια υπήρχε και άλλος άντρας άνω των 25 ετών, δικαιούνταν και δεύτερη μερίδα. Οι ντόπιοι, αυτοί δηλαδή που κατοικούσαν στην περιοχή που βρισκόταν η εθνική γη που θα αποκτούσαν, θα έπαιρναν τη μισή μερίδα τους με εκτίμηση της τιμής της γης και την υπόλοιπη με δημοπρασία. Οι ξένοι θα την έπαιρναν όλη με δημοπρασία αλλά είχαν δικαίωμα να διεκδικήσουν και γη που ήδη την καλλιεργούσαν άλλοι. Το ψήφισμα όριζε σαφώς ότι τα έσοδα θα διατεθούν για την αποπληρωμή των εξωτερικών δανείων.⁶¹

Το ζήτημα κατά την οθωνική περίοδο

Η οθωνική περίοδος χαρακτηρίζεται από το ότι σε όλη τη διάρκεια της υπήρξαν πάμπολλες ρυθμίσεις για επιμέρους θέματα που αφορούσαν τις εθνικές γαίες χωρίς να υπάρξει ουσιαστικό αποτέλεσμα. Οι εθνικές γαίες επαυξήθηκαν επί Αντιβασιλείας με τα κτήματα μοναστηριών που είχαν διαλυθεί. Πράγματι, με διάταγμα της 25.9.1833, η Αντιβασιλεία διέταξε να αναλάβουν οι νομάρχες τον έλεγχο της περιουσίας όλων των μοναστηριών που είχαν εγκαταλειφθεί ή ερημωθεί όπως και αυτών που είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Αυτοί οι τελευταίοι θα έπρεπε να μεταφερθούν σε άλλα, μεγαλύτερα, μοναστήρια. Τα εισοδήματα που θα εισέπραττε το δημόσιο από την περιουσία των μονών που διαλύονταν θα τα διέθετε για τη βελτίωση των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών αναγκών του κράτους και έπρεπε να τηρείται για αυτά ειδικός λογαριασμός στην «επί των εκκλησιαστικών γραμματεία». Από το 1843 όμως η σχετική φροντίδα μετατέθηκε στη γραμματεία (υπουργείο) των Οικονομικών και τα έσοδα τους πήγαιναν στον δημόσιο ταμείο. Παρά το γεγονός ότι, στην αρχή τουλάχιστον, τα μοναστηριακά αυτά κτήματα

⁶¹ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994, σελ. 31-32

εμφανίζονταν να είναι διαφορετικά από τα εθνικά, στην πραγματικότητα το δημόσιο τα μεταχειριζόταν όπως και τα τελευταία, τουλάχιστον σε ό, τι είχε σχέση με τη διαχείριση τους και άσχετα από το ότι τα εισοδήματά τους πήγαιναν σε ειδικό λογαριασμό. Ο χωρικός δηλαδή πλήρωνε και γι' αυτά επικαρπία 15% (πέραν της δεκάτης 10%), όπως και για τις εθνικές γαίες, ή τα νοίκιαζε με σταθερό ενοίκιο αν ανήκαν στην κατηγορία των «φθαρτών κτημάτων»⁶².

Η οθωνική προικοδότηση των ελληνικών οικογενειών

Ο Νόμος της 26ης Μαΐου 1835 «Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» είναι η πρώτη προσπάθεια συνολικής αντιμετώπισης του θέματος των εθνικών γαιών. Αποτελούσε το «δώρο» του μόλις ενηλικιωθέντος (στις 20 Μαΐου 1835) μονάρχη προς τους υπηκόους του αμέσως μόλις ανέλαβε προσωπικά την εξουσία, που μέχρι τότε ασκούσε στο όνομα του η Αντιβασιλεία. Σύμφωνα με το νόμο:

«όλοι οί αρχηγέται ελληνικών οικογενειών... έχουσι τό δικαίωμα νά αποκτήσωσιν ως προικοδότημα... έως δύο χιλιάδων δραχμών εθνικά κτήματα».

Ως αρχηγέτες θεωρούνται όχι μόνο οι «αυτόχθονες» αλλά και όσοι γεννήθηκαν έξω από τα όρια του βασιλείου και πήραν μέρος στον Αγώνα, όσοι προέρχονται από περιοχές που επαναστάτησαν αλλά δεν απελευθερώθηκαν και, τέλος, όσοι ξένοι, οποιοδήποτε έθνους, πολέμησαν κατά την Επανάσταση. Ο νόμος διευκρινίζει σαφώς ότι η προικοδότηση αφορά οικογένειες και όχι άτομα: οι άγαμοι έχουν δικαίωμα προικοδότησης μόνο εφόσον δεν είναι οικογένειας που έχει ήδη λάβει προικοδότηση. Δικαίωμα έχουν επίσης και οι χήροι-χήρες, έστω και αν δεν έχουν παιδιά, και τα ορφανά από πατέρα και μητέρα παιδιά. Αναφέρεται επίσης με σαφήνεια ότι οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να διεκδικήσουν όχι μόνο καλλιεργήσιμες αλλά και καλλιεργημένες γαίες (εκδιώκοντας προφανώς αυτούς που ήδη τις καλλιεργούσαν), δηλαδή και φθαρτά και άφθαρτα εθνικά κτήματα. Εξαιρούνται όσα κτήματα είναι νοικιασμένα για πέντε έτη ή παραπάνω, οι ελαιώνες και οι εκτάσεις με

⁶² Ο.π. Παραπέμπει στο Κοφινάς-Παναγιωτόπουλος, *Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας μετά διοικητικής και δικαστικής νομολογίας*, 1898, Β', σελ. 180-182.

συκιές και οπωροφόρα δέντρα, τα δάση και οι δρυμώνες, όσα θα κρατούνταν για προίκα του νέου βασιλιά και τέλος όσα θα εξαιρούνταν για διάφορους άλλους σοβαρούς λόγους. Στη συνέχεια, όμως, με το νόμο περί εκποιήσεως των εθνικών φθαρτών κτημάτων της 13.11.1836, η προικοδότηση ουσιαστικά περιορίστηκε μόνο σε ασκεπή γη και οικόπεδα⁶³.

Προβλεπόταν ότι οι προικοδοτούμενοι θα αποκτούσαν τα κτήματα τους με δημοπρασία. Θα δήλωναν δηλαδή για ποιο κτήμα ενδιαφέρονται και θα ακολουθούσε δημοπρασία, η οποία βεβαίως θα ήταν ανοικτή. Απαραίτητος όρος για να αναγνωριστεί ως έγκυρη η δημοπρασία ήταν να φτάσει η τιμή του κτήματος το ελάχιστο ποσό που όριζε η κυβέρνηση. Όμως, ο κάθε δήμος είχε τη δυνατότητα να πάρει προς προικοδότηση κτήματα χωρίς δημοπρασία, τουλάχιστον αυτά που δεν διεκδικούνταν από κάποιον. Χωρίς δημοπρασία μπορούσαν να πάρουν επίσης τα κτήματα τους όσοι τα έχουν ήδη νοικιασμένα για πέντε έτη ή περισσότερο από το δημόσιο και όσοι ήδη είχαν δημιουργήσει πάνω σε αυτά φυτείες. Και σε αυτή την περίπτωση, απαραίτητος όρος πάντα, ήταν η καταβολή του ελαχίστου που καθορίζει το κράτος.

Θα χρειαστεί ένας χρόνος περίπου έως ότου εκδοθούν το διάταγμα και οι οδηγίες με τα οποία θα καθοριζόταν ο τρόπος προσδιορισμού της ελάχιστης τιμής των γαιών και έως τότε δεν διανεμήθηκε γη. Ο Δ. Κ. Ψυχογιός διατυπώνει την άποψη ότι η εφαρμογή του διατάγματος ήταν αργή στις επαρχίες του κράτους εξαιτίας των λεπτομερέστατων γεωπονικών παρατηρήσεων για τις ιδιότητες των εδαφών, τη θρεπτική αξία των διαφόρων καρπών κτλ.⁶⁴ Και πράγματι, σύμφωνα με το εν λόγω διάταγμα, η γη όλης της τότε Ελλάδας έπρεπε να διαιρεθεί σε πέντε κλάσεις, ανάλογα με την απόδοση της, και να οριστεί τιμή κατά στρέμμα, ανάλογα με την απόσταση της από τη θάλασσα.

⁶³ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, σελ. 31- 32.

⁶⁴ Αναφέρει όμως τα παρακάτω πολύ χρήσιμα για τον τρόπο εκτίμησης της γης και το χωρισμό του σε κλάσεις και μας βοηθά να καταλάβουμε τα κριτήρια των κλάσεων: ο συντάκτης του διατάγματος παίρνει ως στοιχεία την καθαρή στρεμματική πρόσοδο (με την υπόθεση ότι καλλιεργούνται δημητριακά), ανάλογα με την ποιότητα της γης, το είδος της αμειψισποράς που μπορεί να εφαρμοστεί, και την απόσταση από τη θάλασσα, θεωρώντας ότι το προϊόν εμπορευματοποιείται στα λιμάνια. - Μεταχειρίζεται την μέθοδο υπολογισμού της «κεφαλαιοποιημένης γαιοπροσόδου», θεωρεί δηλαδή την καθαρή πρόσοδο- που υπολογίζει με αυτό τον τρόπο ως τόκο κεφαλαίου προς 8% και υπολογίζει το κεφάλαιο, δηλαδή την τιμή της γης. Ό.π.

Ο Όθων και το υπουργείο του ήταν αισιόδοξοι για την επιτυχία του νόμου τους και γι' αυτό με το Βασιλικό Διάταγμα 6933/12.1.1836 έσπευσαν να διευκρινίσουν ότι, βάσει και του σχετικού ψηφίσματος ΙΗ' του Καποδίστρια :

«τα εθνικά γήπεδα επί των οποίων κείνται αι καλύβαι και αι οικίαι των γεωργών, είτε μέλλουν να εγερθούν εις το εξής, δεν πρέπει να καταλογισθούν εις το ποσόν του προικοδοτήματος, αλλά να θεωρηθούν ιδιοκτησία».

Επιπλέον, το παραπάνω Βασιλικό Διάταγμα φρόντισε να προσδιορίσει επίσης ότι η έκταση που απαιτείται και που περιελάμβανε μικρό κήπο και την αναγκαία αυλή δεν θα μπορούσε να υπερβαίνει το μισό στρέμμα και ότι αυτή η δωρεάν χορήγηση δεν θα αφορούσε τα οικόπεδα των πόλεων.⁶⁵

Ο νόμος έπαψε ουσιαστικά να εφαρμόζεται μετά το 1842, όπως μας πληροφορούν ο Σ. Κουτροβίδης⁶⁶, στη μελέτη του για το νόμο αυτό και την εφαρμογή του συγκεκριμένα στην, ως επί το πλείστον, σταφιδοπαραγωγική επαρχία της Πάτρας και ο Θ. Καλαφάτης⁶⁷ που ασχολήθηκε με την ευρύτερη περιοχή της Αιγιάλειας. Η προικοδότηση, λοιπόν, ενώ δεν απέδωσε τα αναμενόμενα, δημιούργησε πάρα πολλά προβλήματα τόσο στους χωρικούς όσο και στο ίδιο το κράτος, εξαιτίας των οφειλών. Ο Ι. Σούτσος μας πληροφορεί ότι το 1856 οι καθυστερήσεις από τις οφειλές της προικοδότησης ανέρχονταν στα 6.879.824 δραχμές⁶⁸. Όπως θα περίμενε κανείς, η δημιουργία συντάγματος το 1843 θα ενίσχυε

⁶⁵ Επιπλέον, όσοι είχαν μισό στρέμμα, με βάση το διάταγμα του 1836, μπορούσαν να το επεκτείνουν σε ένα. Το διάταγμα για την εκτέλεση του σχετικού νόμου βγήκε δυο χρόνια αργότερα, στις 3 Αυγούστου 1850.

⁶⁶ Κουτροβίδης Σ., *Η εφαρμογή του νόμου της «Προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 1999.

⁶⁷ Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα: Αγροτική πίστη και παραγωγή, τα Α', Β', Γ'*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990-1992. Οι περισσότερες προικοδοτήσεις γίνονται στις επαρχίες της Ηλείας και της Πάτρας, στις επαρχίες δηλαδή που αναπτύχθηκε εκείνη την εποχή η σταφιδοκαλλιέργεια και η ελαιοπαραγωγή. Όχι τυχαία μάλιστα τα κτήματα της Ηλείας, της Ολυμπίας και της Γορτυνίας θεωρούνταν «προνομιούχα» και η διαμάχη για τη φορολόγησή τους υπήρξε έντονη κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης του 1863.

⁶⁸ Ι.Α. Σούτσος, *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Εν Αθήναις 1863, σελ. 106. Στο έργο του αυτό κάνει εκτενή αναφορά σε όσα θεωρεί ότι πρέπει να διορθωθούν μετά την έξωση του Όθωνα. Ένα από αυτά είναι και η γεωργία.

την επιθυμία των αγροτών για συμμετοχή στους πλειστηριασμούς. Ωστόσο, το 1844, όπως παραθέτει ο Σ. Κουτροβίδης έχουμε μόνο 2 καταγραφές πλειστηριασμών, ενώ οι επόμενες καταγραφές είναι μόλις τρεις και αυτές το 1847.

Οι προικοδοτήσεις ελαχιστοποιήθηκαν και μέχρι το 1866 έγιναν 9 παραχωρήσεις συνολικά. Το ζήτημα της καθυστέρησης των οφειλομένων δόσεων πήρε τελικά τέτοιες διαστάσεις, ώστε το κράτος όχι μόνο δεν εκποίησε την περιουσία των οφειλετών, όπως προέβλεπε ο νόμος, αλλά υποχρεώθηκε να προβεί σε χαριστική ρύθμιση το 1855⁶⁹. Σύμφωνα με αυτόν παραγράφονταν όλες οι μέχρι τότε οφειλές, υπερημερίες, κτλ., και στο εξής ο προικοδοτούμενος ήταν υποχρεωμένος να εξοφλήσει το αρχικό χρέος του σε τριάντα πέντε ετήσιες δόσεις καταβάλλοντας ως τοκοχρεολύσιο 4% το χρόνο, ανεξαρτήτως του ύψους του. Αν είχε ήδη καταβάλει δόσεις αυτές θα αφαιρούνταν από το αρχικό κεφάλαιο, το οποίο όμως προσαυξανόταν με το τυχόν καθυστερούμενο ποσό του έγγειου φόρου 3%. Έτσι, ενώ με την αρχική ρύθμιση του 1835 όποιος, π.χ., είχε προικοδοτηθεί με κτήματα 2.000 δραχμών έπρεπε να καταβάλει 4.320, με τη νέα ρύθμιση θα κατέβαλε μόνο 2.800 δραχμές. Όποιος ήθελε μπορούσε να επιστρέψει την έκταση που έλαβε, καταβάλλοντας το 2% της τιμής για όσα τυχόν χρόνια είχε καλλιεργήσει το απόκτημα του. Μόνο μειονέκτημα της ρύθμισης για τον οφειλέτη που την αποδεχόταν ήταν ότι στο εξής θα πλήρωνε τον έγγειο φόρο της δεκάτης και όχι το 3%. Ούτε αυτές οι διευκολύνσεις όμως, επέτρεψαν να συγκεντρωθούν τα καθυστερούντα⁷⁰.

Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν και τις καταγγελίες ότι πολλοί έλαβαν προικοδότηση και πλήρωναν για μερικές δεκάδες στρέμματα αλλά με καταπατήσεις παρακειμένων εθνικών γαιών τα έκαναν εκατοντάδες ή και χιλιάδες. Είναι φανερό ότι μέσω των καταπατήσεων η κατά στρέμμα τιμή της γης που αποκτούσαν οι προικοδοτούμενοι μειωνόταν σημαντικά και αυτό εξηγεί ίσως γιατί, παρά τις υψηλές ονομαστικές τιμές, πολλοί έσπευσαν να επωφεληθούν από τον σχετικό νόμο. Τέλος, οι χωρικοί αντιμετώπισαν πολλές φορές το φάσμα της έξωσης από τη γη τους ή της μετατροπής τους σε κολλήγους, δεδομένου ότι ο νόμος επέτρεπε στον αιτούντα προικοδότηση να διεκδικήσει και καλλιεργημένες εθνικές γαίες, δηλαδή να τις

⁶⁹ Φ.Ε.Κ., άρθρο 2, Νοέμβριος 1855, νόμος σε'/Ι2/08/1855.

⁷⁰ Ο Ι. Σούτσος το 1863, δίνει με μεγάλη λεπτομέρεια τις παραμέτρους του νόμου που οδήγησαν στο ατελέσφορο αυτό εισπρακτικό αποτέλεσμα (σελ. 104- 108).

στερήσει από αυτούς που ήδη τις είχαν στην κατοχή τους.⁷¹ Επιπλέον, ο Χ. Λυριντζής⁷² αναφερόμενος ειδικά στην περιοχή της Πάτρας, αναφέρεται στις ισχυρές οικογένειες της περιοχής που έχοντας μία δανειοληπτική ικανότητα μεγαλύτερη από τους απλούς γεωργούς μπορούσαν να προχωρήσουν σε ρευστοποιήσεις κεφαλαίων και να υπερβούν εμπόδια, ανυπέρβλητα για τα άλλα τμήματα της κοινωνίας⁷³. Έτσι, οι σημαντικοί αυτοί εκπρόσωποι της ανώτερης κοινωνικής ομάδας συμμετείχαν στην εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης στοχεύοντας στη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών μέσω της συνένωσης κτημάτων σταφιδαμπέλων προερχόμενα από την προικοδότηση, μέσω συνεχών αγοραπωλησιών.

Η γη που διατέθηκε βάσει των νόμων της οθωνικής περιόδου δεν αποτελεί παρά ελάχιστο ποσοστό της διαθέσιμης εθνικής γης, όπως παρατηρεί η *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας* το 1855⁷⁴.

Συνολικά λοιπόν παραχωρήθηκαν κάπου 600.000 στρέμματα, δηλαδή περίπου το 18% της γης που διατέθηκε επισήμως - χωρίς δηλαδή να λάβουμε υπόψη μας τις καταπατήσεις.

⁷¹ Ο.π. Ο ίδιος θεωρεί ότι αυτή ήταν μία από τις σημαντικότερες αιτίες που δεν απέδωσε το μέτρο της προικοδότησης.

⁷² Χ. Λυριντζής, *Πολιτική και κοινωνία στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη και η αναπαραγωγή της πολιτικής κυρίαρχης τάξης και οι κοινωνικές ρίζες του πελατειακού συστήματος*, (άρθρο στην *Ελληνική Κοινωνία*, τ.χ.2) σελ. 110.

⁷³ Δεν είναι τυχαίο ότι στις περιοχές της βόρειας Πελοποννήσου, στις επαρχίες των Πατρών, της Ηλείας και της Κορίνθου, στις περιοχές δηλαδή που διανεμήθηκαν οι ερισσότερες εκτάσεις μέσω της προικοδότησης, δηλαδή πλειστηριασμού, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η σταφιδοκαλλιέργεια, που περισσότερο από τις άλλες, προϋπέθετε χρήμα και χρόνο ώστε να αποδώσει η επένδυση: απαιτούσε δηλαδή μία αρχική χρηματική επένδυση και έπειτα οικονομική αντοχή των καλλιεργητών για τρία με τέσσερα χρόνια, ώσπου να συλλέξουν τον καρπό. Βλ. για τα ζητήματα της σταφιδοκαλλιέργειας στο Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851- 1912*, εκδ. Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα, 1988.

⁷⁴ «Οι κατά καιρούς τον τόπον κυβερνήσαντες εφέρθησαν πάντοτε με ακατανόητον φειδωλίαν ως προς την διάθεσιν της εθνικής γης. Και αν ποτέ κατηγορηθωσι δι' άλλας ελλείψεις, κανείς δεν θα ευρεθίη να τους κατηγορήσει ότι κατεχράσθησαν την εθνικήν γήν», παρατηρεί η *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας* το 1855 (σελ. 53).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση του 1862

Ο Αλ. Κουμουνδούρος και ο Σ. Σωτηρόπουλος

Όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν, έτσι και στην Εθνοσυνέλευση του 1862, κανείς δεν αμφισβήτησε την ανάγκη διανομής των εθνικών κτημάτων και ειδικότερα των εθνικοιδιόκτητων γαιών. Ωστόσο, εκφράστηκαν για πρώτη φορά απόψεις για τον τρόπο της διανομής τους και μάλιστα ήταν εντελώς αντίθετες μεταξύ τους.

Η πρώτη άποψη, που υποστηρίχτηκε από τον Αλ. Κουμουνδούρο, τον Π. Καλλιγά και τον Ε. Κεχαγιά⁷⁵ την περίοδο 1863- 1865, πρέσβευε ότι οι φυτείες έπρεπε να χωριστούν σε δύο ίσα τμήματα, από τα οποία αυτοδικαίως θα θεωρούνταν διαφορετικής ιδιοκτησίας: το ένα θα θεωρούνταν πλήρης ιδιοκτησία του δημοσίου

⁷⁵ Στις συζητήσεις της Βουλής για τα νομοσχέδια ΤΠς' και ΥΛΑ' και οι δύο βουλευτές υποστηρίζουν θερμά τον Σ. Σωτηρόπουλο και τα νομοσχέδια για τη διανομή της γης. Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896), καθηγητής της νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τραπεζίτης και πληρεξούσιος Αττικής, ανήλθε στο αξίωμα του υπουργού της δικαιοσύνης (κυβ. Μαυροκορδάτου το 1854 και Κουμουνδούρου το 1865), του υπουργού των εξωτερικών (κυβ. Μ. Ρούφου το 1863 και Ζηνοβίου Βάλβη το 1864, και του υπουργού των Οικονομικών στην κυβέρνηση Χ. Τρικούπη το 1882, του οποίου υπήρξε και στενότερος συνεργάτης. Διετέλεσε επίσης πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων (1883- 1885). Η συμβολή του στη διαμόρφωση του Συντάγματος του 1864, ήταν σημαντικότερη. Το 1885 διορίστηκε υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και 1890 έγινε διοικητής της μέχρι και το 1896, οπότε και απεβίωσε [Βιογραφικό στην Εγκυκλοπαίδεια του Μείζονος Ελληνισμού, παραπομπή από το *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό Ι* (Αθήνα 1958), σελ.194, βλ. λ. «Καλλιγάς Παύλος» (Σ. και Κ. Βοβολίνης)] . Και ο Ευθύμιος Κεχαγιάς όμως (1819- 1885), ακολούθησε παρόμοια πορεία. Ήταν και αυτός τραπεζίτης και πολιτικός, πληρεξούσιος της επαρχίας Παρνασσίδος από το 1853, πρόεδρος της Βουλής, υπουργός των Οικονομικών το 1863 και 1867 και υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας το 1861, με την οποία είχε ιδιαίτερη σχέση αφού ήταν από τους πρώτους που εργάστηκαν σε αυτή, από την ίδρυσή της το 1842, και συνέβαλε ουσιαστικά στη σύσταση και λειτουργία της. Και οι δύο διακρίνονταν για τις φιλελεύθερες απόψεις τους. Βλ. Δεμαθιάς Ζ. - Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 635 (σημ. 12) και Ιωάννης Αρσένης, *Ποικίλη Στοά: Εθνική εικονογραφημένη επετηρίς*. Αθήνα, (1886), Επί του Τυπογραφείου Αττικού Μουσείου, σελ. 462- 466.

και το άλλο πλήρης ιδιοκτησία των καλλιεργητών. Η πρακτική αυτή στηριζόταν στην ιδέα ότι το κράτος παραχώρησε την εθνική γη στους καλλιεργητές⁷⁶, οι οποίοι την καλλιέργησαν δαπανώντας κεφάλαια και εργασία. Άρα, οι εκτάσεις αυτές συνιστούσαν ένα είδος συνεταιρισμού, που το δημόσιο αναγνώριζε. Για να λυθεί αυτός ο δεσμός, το κράτος θα έδινε τη δυνατότητα στους καλλιεργητές να αγοράσουν το μερίδιο του δημοσίου, έναντι αποζημίωσης. Ο Αλ. Κουμουνδούρος, πίστευε πως με αυτόν τον τρόπο θα δινόταν μία άμεση λύση στο πρόβλημα της έλλειψης αγροτικής πίστεως: ο καλλιεργητής αποκτούσε αμέσως περιουσία που μπορούσε να υποθηκεύσει έναντι τραπεζικού δανείου, με σκοπό να βελτιώσει την παραγωγή του. Για τον Κουμουνδούρο ήταν ξεκάθαρο πως το μισό της αξίας των εθνικοϊδιοκτητών φυτειών, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για την καλλιέργεια δημητριακών, ήταν μεγαλύτερο από την αξία της εθνικής γης πριν αυτή καλλιεργηθεί. Συνεπώς, ο καλλιεργητής θα μπορούσε να δανειστεί κεφάλαιο αντίστοιχο της αξίας της περιουσίας του, το οποίο θα διέθετε για να βελτιωθεί η παραγωγή των δημητριακών αρχικά, ώστε να εξασφαλιστεί η επιβίωση του και έπειτα, η αγροτική πίστη θα επεκτεινόταν και σε άλλες καλλιέργειες, πιο προσοδοφόρες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Κουμουνδούρος στόχευε αφενός στην ενίσχυση των δημόσιων οικονομικών και αφετέρου στη δημιουργία ενός κοινωνικού στρώματος ιδιοκτητών, γεγονός που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη αγροτικής πίστης.

Η δεύτερη άποψη που την ίδια περίοδο υποστηριζόταν από τον Σ. Σωτηρόπουλο, υπαγόρευε ότι οι φυτείες ανήκαν εντελώς και μόνο στον καλλιεργητή, αφού εκείνος είχε δαπανήσει κεφάλαια και εργασία, ώστε να αποδώσει η καλλιέργειά του, πολλαπλάσια της αξίας των γαιών πριν καλλιεργηθούν. Χωρίς αυτόν, η γη θα ήταν χέρσα. Άρα, χάρη στους καλλιεργητές των εθνικοϊδιοκτητών γαιών η γη του δημοσίου απέκτησε αξία και ταυτόχρονα, με την παραγωγή των αγαθών κινήθηκε η ελληνική οικονομία. Επομένως, ο συνεταιρισμός ήταν εις βάρος των καλλιεργητών.

Ο Σ. Σωτηρόπουλος, θεωρούσε ότι οι φυτείες ανήκαν εξολοκλήρου στους χωρικούς που τις καλλιέργησαν, ήταν δηλαδή περιουσία τους, την οποία όφειλε ένα

⁷⁶ Στην πραγματικότητα, η καλλιέργεια πάνω σε εθνικά κτήματα συνιστούσε καταπάτησή της. Οι κυβερνήσεις όμως μέχρι τον οθωνικό νόμο «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», αποδέχτηκαν σιωπηρά αυτό το γεγονός, αφού δεν ήταν σε θέση να διαχειριστούν αποτελεσματικά και προς όφελός τους την εθνική γη. Παραδοχή της πρακτικής αυτής κάνει ο Σ. Σωτηρόπουλος στην αγόρευσή του κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τα νομοσχέδια που μας απασχολούν, Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ'. Περίοδου Β'. Συνόδου σελ. 119- 121.

ευνοούμενο κράτος, να προστατεύσει. Θεωρούσε ότι ήταν παράνομη η απαλλοτρίωση της ιδιωτικής περιουσίας χωρίς αντάλλαγμα, ειδικά αφού αυτή η ιδιωτική περιουσία, οι φυτείες δηλαδή, είχαν πολλαπλασιάσει την αξία της γης πάνω στην οποία βρίσκονταν. Συνεπώς, το κράτος, κατά το Σωτηρόπουλο, ήταν ήδη κερδισμένο, ενώ η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των χωρικών, θα μπορούσε να προκαλέσει κοινωνικές αναταραχές που θα είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία.

Ο ρόλος του Ι. Σούτσου

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, ο Ιωάννης Σούτσος⁷⁷ ασχολήθηκε με τα οικονομικά ζητήματα της εποχής του και διατύπωσε στα έργα του προτάσεις για την επίλυσή τους. Συγκεκριμένα, στο έργο του *Πλουτολογία*, ασχολήθηκε με τα συστήματα παραγωγής κάνοντας ιστορική αναδρομή. Η φιλελεύθερη άποψη του για την αγροτική οικονομία, διαποτισμένη από τις θεωρίες του J.S. Mill, συνέκλινε με αυτές των Κουμουνδούρου και Σωτηρόπουλου στο ότι το σύστημα των χωρικών με ιδιοκτησία ήταν αυτό που συνέβαλε στη γενικότερη πρόοδο του πληθυσμού, τόσο πνευματική όσο και υλική, περισσότερο μάλιστα από κάθε άλλο σύστημα αγροτικής οικονομίας⁷⁸.

Το 1863 ο Σούτσος δημοσίευσε το *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, στο οποίο πρότεινε μία σειρά από δημοσιονομικές αλλαγές αρκετά ριζοσπαστικές για την εποχή τους που όμως θα προωθούσαν την ελληνική οικονομία.

⁷⁷ Ι. Σούτσος (1803- 1890). Καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά την περίοδο 1837- 1880, με σημαντικότερο συγγραφικό έργο. Βασική θεωρητική θέση του, βασισμένη στις φιλελεύθερες θέσεις του John Stuart Mill στο έργο του *Περί ελευθερίας*, ήταν ότι η ορθή λειτουργία της κυβέρνησης, στα πλαίσια ενός δίκαιου πολιτεύματος, αποτελούσε παράγοντα καθοριστικής σημασίας για την οικονομική ευημερία μίας χώρας. Βλ. Δεμαθάς Ζ. - Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 161- 162.

⁷⁸ Η άποψή του αυτή τεκμηριωνόταν από την ιστορική παρουσίαση των διαφόρων σχέσεων παραγωγής, όπως η πατριαρχική καλλιέργεια, η δουλική καλλιέργεια, η δουλοπαροικία, η αγροληψία, η αυτεπιστασία και ο ασιατικός τρόπος καλλιέργειας. Ό. π. σελ. 163, όπου γίνονται παραπομπές στο πρωτότυπο έργο Σούτσος Ι.Α., *Πλουτολογία*, Αθήνα, 1869, τ. α. 160- 242 και τ. β' 184- 193.

Μεταξύ των προτάσεων αυτών διαβάζουμε και για διανομή των εθνικών κτημάτων⁷⁹. Υποστήριζε ότι έπρεπε να αναγνωριστεί από το κράτος η ήδη υπάρχουσα κατάσταση και να μεταβιβαστούν οι εθνικές γαίες κατά προτεραιότητα στους καλλιεργητές τους. Αυτό, λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης δεν μπορούσε να γίνει δωρεάν, αλλά μέσω της καταβολής ενός αντιτίμου αντίστοιχου προς την αξία της γης. Δεν υποστήριζε, δε καθόλου την ιδέα του πλειστηριασμού τους, αφού θα ανέβαζε κατά πολύ τις τιμές της γης, γεγονός που θα απέτρεπε τελικά τη διανομή τους, όπως είχε συμβεί και με το νόμο περί προικοδοτήσεως.

Επιπλέον, συμφωνούσε με τον Κουμουνδούρο στην άποψη ότι η απόκτηση ιδιοκτησίας από τους χωρικούς και μάλιστα αμέσως, θα συνέβαλε στη δημιουργία αγροτικής πίστης και συνακόλουθα στην ανάπτυξη της οικονομίας και στον περιορισμό, αν όχι εξάλειψη της τοκογλυφίας που μάστιζε την αγροτική οικονομία. Ο Σούτσος, επομένως υποστήριξε πλήρως την ιδέα του Κουμουνδούρου περί άμεσης απελευθέρωσης της κρατικής ιδιοκτησίας επί των εθνικών γαιών, αλλά ταυτόχρονα συμφωνούσε και με τον Σωτηρόπουλο ως προς τον τρόπο που αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί, θεωρώντας ότι ήταν δίκαιο να αποζημιώσουν οι καλλιεργητές το δημόσιο μόνο για την αξία της γης πάνω στην οποία βρίσκονταν οι φυτείες που είχαν δημιουργήσει⁸⁰.

Ο ρόλος του ήταν καταλυτικός στην προώθηση του ζητήματος τη δεκαετία του 1860. Ως μέλος του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1865, επεξεργάστηκε τα νομοσχέδια που είχαν καταθέσει από κοινού οι Κουμουνδούρος- Σωτηρόπουλος. Η μεταξύ των δύο πολιτικών διαφωνία όμως σχετικά με τον τρόπο της διανομής, αλλά και η πολιτική αστάθεια της περιόδου, για την οποία κάνουμε λόγω πιο κάτω, είχε σαν αποτέλεσμα να χαθεί πολύτιμος χρόνος και να μην ψηφιστούν τελικά τα επίμαχα νομοσχέδια, έως το 1871⁸¹. Είναι ωστόσο, αξιοπρόσεκτο το ότι αν και οι δύο ήταν υποστηρικτές της φιλελεύθερης πολιτικής και μάλιστα ανήκαν στην ίδια πολιτική παράταξη, δεν αποσιώπησαν τη διαφωνία τους. Επιπλέον, όταν τελικά ο Κουμουνδούρος πείστηκε από τις θέσεις του Σωτηρόπουλου, δεν δίστασε να του

⁷⁹ Ι.Α. Σούτσος, *Δοκίμιον οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Εν Αθήναις, 1863, σελ. 102- 111.

⁸⁰ Ο.π., σελ. 204 και 207- 208.

⁸¹ Ο Σούτσος στον δεύτερο τόμο της *Πλουτολογίας* του, το 1869, επέκρινε την ολιγωρία του κράτους για την αντιμετώπιση ενός τόσο σημαντικού ζητήματος και επαναδιατύπωσε τις θέσεις του. Ό.π. τ. β' 184- 193.

αναθέσει εκτός από τη θέση του υπουργού των οικονομικών στην κυβέρνηση και την ευθύνη για την υλοποίηση του κοινού, πλέον σχεδίου της διανομής της γης⁸².

Οι συζητήσεις στη Βουλή- μέρος α΄

Όπως είναι προφανές, οι συζητήσεις για την αγροτική μεταρρύθμιση δεν ξεκίνησαν το 1870. Μελετώντας τα πρακτικά της Β΄ εν Αθήναις Εθνοσυνέλευσης του 1862- 64, διαπιστώνει κανείς αυτό που αναπτύχθηκε και πιο πάνω, ότι δηλαδή, οι προσπάθειες των Κουμουνδούρου και Σωτηρόπουλου συγκεκριμένα, αλλά και των υποστηρικτών τους, είναι επίμονες ότι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου.

Μάλιστα, γίνεται φανερό με μια πιο προσεκτική μελέτη του αρχειακού υλικού, ότι αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα, διεξάγονταν συζητήσεις σχετικά με τη φορολόγηση των εθνικών κτημάτων, σε μια προσπάθεια εξεύρεσης πόρων, δεδομένης της πολύ κακής οικονομικής κατάστασης των δημοσίων ταμείων. Συγκεκριμένα, στις 12/02/1863⁸³, ο υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Δημητρίου Βάλβη, Δημήτριος Χαραλάμπης⁸⁴, αφού διαβεβαίωσε τη Βουλή, πως δεν εισπραττόταν από το κράτος κανένας απολύτως φόρος, ανέφερε ότι τα Κεντρικό Ταμείο είχε μόλις 100 δραχμές, ενώ σε όλα τα Ταμεία του κράτους δεν βρίσκονταν περισσότερες από 50 – 60 χιλιάδες δραχμές. Τότε ο Αλ. Κουμουνδούρος επισήμανε ότι η εκποίηση των εθνικών κτημάτων δεν αποτελούσε επιλογή καθώς, όπως τόνισε αυτά ήταν η μόνη περιουσία που είχε το Έθνος. Ο ίδιος προσανατολιζόταν στην αλλαγή της φορολογίας, όπως υποστήριξε στη συζήτηση της 23/03/1863⁸⁵: πρότεινε

⁸² Δεμαθάς Ζ. - Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 160.

⁸³ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.Ι 1862-1864, σελ. 653- 661.

⁸⁴ Ιωάννης Αρσένης, Μιχαήλ Ραφαήλοβιτς, επιμ. (1881) (στα Ελληνικά). *Ποικίλη Στοά: Εθνική εικονογραφημένη επετηρίς, Έτος 1/16, 1881-1914*, Βιογραφίες, Αθήνα: Εστία, σελ. 249.

⁸⁵ Στη συνεδρίαση αυτή ξεκίνησε η συζήτηση περί μείωσης του φόρου της επικαρπίας, ο οποίος τότε ανερχόταν στο 15%. Ο Θεαγένης, Πληρεξούσιος Θηβών, παραδέχεται ότι η κατάσταση των καλλιεργητών ήταν καλύτερη επί τουρκοκρατίας και προτείνει τη μείωση του φόρου της επικαρπίας. Συμφωνούν ο Βιλαέτης και ο Σουΐδας, ενώ ο Καλλιγάς αντιτίθεται στη μείωση τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι «έκαστον εκατομμύριον πο,υ αφαιρούμεν από τα έσοδα μας καταβιβάζει κατά μίαν βαθμίδα εις την κίμακα του πολιτισμού». Ο ίδιος μάλιστα, συμφώνησε με τον Κουμουνδούρο, λέγοντας

μείωση του έγγειου φόρου στο 5% και σε αντιστάθμισμα αυτού την αύξηση του φόρου επί των οικοδομών και του φόρου των εισαγωγών βασικών καταναλωτικών αγαθών, όπως ήταν η ζάχαρη, ο καφές και το αλάτι. Βασικός αντίπαλος της πρότασής του, αν και γενικότερα υποστηρικτής των απόψεών του, ήταν ο Καλλιγάς, ο οποίος δεν συμφωνούσε ότι τα μέτρα που προτείνει ο Κουμουνδούρος θα αποδώσουν, αναγνωρίζοντας όμως ότι ο έγγειος φόρος πρέπει τελικά να μειωθεί.

Στις 15/ 04/ 1863⁸⁶, ως Υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης του Διομήδη Κυριακού⁸⁷ ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, πιεσμένος τελικά από την κακή οικονομική κατάσταση⁸⁸, κατέθεσε σχέδιο νόμου, βασισμένου στις διατάξεις περί εκποιήσεως εθνικών και εκκλησιαστικών κτημάτων του 1837 . Αυτό επρόκειτο να αποτελέσει τη βάση για την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Αξιίζει επομένως να αναφέρουμε τα άρθρα που προτάθηκαν, όπως τα εντοπίσαμε στο αρχειακό υλικό των πρακτικών της Β' εν Αθήναις Εθνοσυνέλευσης που εξετάσαμε⁸⁹:

ότι οι προτάσεις του για αντιστάθμισμα της μείωσης του έγγειου φόρου ήταν οι σωστότερες. Φαίνεται όμως, ότι ο Κουμουνδούρος, διείδε στην ομιλία του Καλλιγά... κολακεία, και συνέστησε στη Βουλή να μην πλανηθεί από την ευφράδειά του. Άλλωστε ο ίδιος, διακήρυξε το δημόδες «προτού ρίξεις τη πέτρα τα υστερινά της μέτρα», που εκφράζει ακριβώς την αν και προοδευτική, ωστόσο μετριοπαθή ιδιοσυγκρασία του. Ο Καλλιγάς, πράγματι, κατά τη διάρκεια της ομιλίας του απέρριψε μία προς μία τις θέσεις του Κουμουνδούρου, θεωρώντας ότι δεν θα αποδώσουν οικονομικά και αντιπρότεινε την κατάργηση της απόδοσης του φόρου από τους γεωργούς σε είδος, τη θέσπιση φόρου μεταβιβάσεως των ακινήτων, φόρο επί των κληρονομιών και των δωρεών και φόρο επί του εισοδήματος. Οι απόψεις του τελευταίου, που αποτελούν τη βάση του φορολογικού μας συστήματος σήμερα, ήταν πρωτοποριακές και ριζοσπαστικές για την εποχή τους. ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.2 1862-1864, σελ. 311- 318. Τη συζήτηση παραθέτει ο Γράψας στο Κ.Μ. Γράψας, (διευθυντού εν τη Βουλή), *Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.χ. Β', Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862- 1864), μέρος 1^{ον}, Άνευ Βασιλέως, Αθήνα 1948, σελ. 134- 135.

⁸⁶ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.2 1862-1864, σελ. 375- 384.

⁸⁷ 27 Μαρτίου 1863 –29 Απριλίου 1863. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικών Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 46-47.

⁸⁸ Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι στις 04/05/1863 κατέθεσε κατεπείγον ψήφισμα για το δανεισμό ενός εκατομμυρίου δραχμών από την Εθνική Τράπεζα, με αντάλλαγμα την παραχώρηση σε αυτήν της ετήσιας παραγωγής της σμύριδας της Νάξου. Αξιίζει να σημειωθεί ότι η Εθνική Τράπεζα είχε ήδη δανείσει πέντε εκατομμύρια στο κράτος. Βλ. Κ.Μ. Γράψας, (διευθυντού εν τη Βουλή), *Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.χ. Β', Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862- 1864), μέρος 1^{ον}, Άνευ Βασιλέως, Αθήνα 1948, σελ. 170- 171.

⁸⁹ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.2 1862-1864, σελ. 397- 399. Όλη η συνεδρίαση από σελ. 385.

Άρθρο 1: Επιτρέπεται η εκποίηση των εθνικών, επισκοπικών και των φθαρτών κτημάτων που ανήκουν σε διαλυμένες μονές, καθώς και κάθε έκτασης που μπορεί να είναι χρήσιμη για την ανέγερση κάθε είδους οικοδομής, μέσω δημοπρασίας. Όσα από αυτά βρίσκονται υπό μακροχρόνια μίσθωση, μπορούν να εκποιηθούν μετά τη λήξη της μίσθωσης, ενώ εξαιρούνται όσα κτήματα είναι αναγκαία για χρήση.

Άρθρο 2: Το 1/5 του όλου κτήματος πληρώνεται μετά την έκδοση του παραχωρητηρίου και πριν την παράδοσή του στον αγοραστή εντός δέκα ημερών. Από τη στιγμή που αυτός ενημερώνεται επίσημα από τον αρμόδιο οικονομικό έφορο ότι έχει εκδοθεί αυτό το παραχωρητήριο, το υπόλοιπο πληρώνεται άτοκα σε δέκα ετήσιες ίσες δόσεις κάθε πρώτη του Σεπτέμβρη του αμέσως επόμενου έτους από το παραχωρητήριο.

Σε περίπτωση καθυστέρησης κάποιας δόσης, είτε ολόκληρης είτε μέρους της, «ενεργείται καταδίωξις» για την είσπραξή της και ταυτόχρονα κατάσχεται διοικητικά το κτήμα και εκποιείται ώστε να συμπληρωθεί το έλλειμμα. Εάν δε υπάρξει πλεόνασμα από την εκποίηση, αποδίδεται στον ίδιο.

Εάν, όμως, το ποσό από τον πλειστηριασμό δεν επαρκέσει για την εξόφληση, καταδιώκεται ο αρχικός αγοραστής για να συμπληρώσει το έλλειμμα. Εάν υπάρξει πλεόνασμα, αποδίδεται σε αυτόν.

Άρθρο 3: Τα εκποιούμενα κτήματα μεταβιβάζονται στην αγοραστή ελεύθερα από κάθε υποθήκη. Το δημόσιο όμως, διατηρεί το δικαίωμα της πρώτης υποθήκης επί του κτήματος μέχρι την πλήρη εξόφληση του τιμήματος και των τόκων υπερημερίας.

Άρθρο 4: Εάν ο τελευταίος πλειοδότης αρνηθεί να υπογράψει συνοδεία αξιόχρεου εγγυητή, τα πρακτικά της δημοπρασίας, αμέσως μετά την κατακύρωση, πρέπει ή να πληρώσει το 1/5 όλου του αντίτιμου ή να υπογράψει με τον εγγυητή του την ομολογία για το υπόλοιπο. Είναι δε υποχρεωμένος να αποδώσει χρηματικό ποσό ίσο του 5% ολόκληρου του αντίτιμου για το κτήμα και η δημοπρασία και το παραχωρητήριο θεωρούνται άκυρα. Το ποσό αυτό εισπράττεται από τη διοίκηση, βάσει της έκθεσης των αρχών που διενήργησαν την δημοπρασία.

Άρθρο 5: Οι πρωτότυποι κύριοι ομολογιών της Τράπεζας που συστήθηκε επί κυβερνήσεως του Κυβερνήτη⁹⁰ ή πιστωτικών φαλαγγιτικών γραμματίων και όσων εξομοιώνονται με αυτά και οι νόμιμοι κληρονόμοι τους, έχουν το δικαίωμα να αγοράσουν με αυτά τα ομόλογα βάσει αυτού του ψηφίσματος, αφού πληρώσουν τοις μετρητοίς το τυχόν πλεόνασμα, σύμφωνα με τις διατάξεις του Άρθρου 2.

Οι λόγω δωρεάς, ανταλλαγής ή μέσω αγοραπωλησίας ιδιοκτήτες των ομολόγων ή πιστωτικών γραμματίων από τους αναφερόμενους στην προηγούμενη παράγραφο, έχουν επίσης το δικαίωμα να αγοράσουν εκποιούμενα εθνικά κτήματα βάσει του παρόντος ψηφίσματος, πληρώνοντας τοις μετρητοίς το τυχόν πλεόνασμα που μπορεί να προκύψει, σύμφωνα με τις διατάξεις του Άρθρου 2, εάν μέχρι την τελευταία ημέρα της δημοπρασίας του κτήματος παρουσιάσουν αυτά τα ομόλογα ή τα γραμμάτια στις αρχές που διενεργούν τη δημοπρασία, συνοδευόμενα από τους τίτλους ιδιοκτησίας. Σε αντίθετη περίπτωση είναι υποχρεωμένοι να πληρώσουν όλο το τίμημα του κτήματος τοις μετρητοίς, σύμφωνα με τα όσα ορίζει το Άρθρο 2.

Άρθρο 6: Τα χρήματα που εισπράττονται τοις μετρητοίς από το τίμημα των εκποιούμενων εθνικών κτημάτων κατατίθενται στην Εθνική Τράπεζα για την εξόφληση εθνικών χρεών.

Το τίμημα των επισκοπικών και των κτημάτων που ανήκαν σε μονές που διαλύθηκαν πληρώνεται τοις μετρητοίς σύμφωνα με τις διατάξεις του Άρθρου 2. Το ποσό αυτό εισάγεται στο δημόσιο ταμείο, ώστε να χρησιμεύσει υπέρ του κλήρου και της δημόσιας εκπαίδευσης.

Άρθρο 7: Η δημοπρασία των, βάσει αυτού του ψηφίσματος, εκποιούμενων κτημάτων προσδιορίζεται σε μία μόνο. Επομένως, το αποτέλεσμα της θεωρείται υποχρεωτικό και για το δημόσιο, εάν κατά τη διεξαγωγή της τηρήθηκαν οι αναγκαίες διατυπώσεις.

Άρθρο 8: Οι διατυπώσεις του νόμου περί εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων της 13/25 Νοεμβρίου 1835, εφαρμόζονται κατ' αναλογία και στην διεξαγωγή της δημοπρασίας των εκποιούμενων κτημάτων βάσει του παρόντος ψηφίσματος.

⁹⁰Αναφορά εδώ στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα.

Στις 20/ 07/ 1863⁹¹, ο Ε. Ι. Κεχαγιάς, ως Υπουργός των Οικονομικών, αφού εξέθεσε την κακή οικονομική κατάσταση του δημοσίου, ανέφερε ότι ήταν μεν λυπηρή η κατάσταση αλλά όχι απελπιστική, αν εφαρμόζονταν διάφορα μέτρα, την ψήφιση των οποίων σκόπευε η κυβέρνηση να ζητήσει. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και η εκποίηση των εθνικών κτημάτων⁹². Είναι η πρώτη φορά, μετά το νόμο περί προικοδότησης, που προτείνεται ανοικτά η εκποίηση των εθνικών γαιών. Έτσι, ανοίγοντας το δρόμο προς αυτή την κατεύθυνση, στις 4 Σεπτεμβρίου 1863, κατατέθηκε σχέδιο ψηφίσματος από τον ίδιο, *«Περί χορηγίας εις τον δευτερεύοντα Κλήρον της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος και Συστάσεως Εκκλησιαστικού Ταμείου του Κράτους εν Αθήναις»*. Στο Τμήμα Β', Κεφάλαιο Γ', αναφερόταν μεταξύ άλλων ότι *κάθε εκποίηση ή ενοικίαση κτήματος του Εκκλησιαστικού Ταμείου μπορούσε να γίνει μετά από έγκριση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής και του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης και ενεργείτο από τις αρμόδιες διοικητικές και οικονομικές αρχές, όπως όριζαν οι σχετικές διατάξεις και διατυπώσεις των 13/11/1836 , 31/12/1836 και 24/ 03/1837 που αφορούσαν την εκποίηση ή ενοικίαση των Εθνικών και Εκκλησιαστικών κτημάτων*.

Το νομοσχέδιο *περί φθαρτών κτημάτων* κατατέθηκε στη Βουλή από το Αλ. Κουμουνδούρο και άρχισε να συζητείται για πρώτη φορά στην Εθνοσυνέλευση στις 11/12/1863⁹³. Βρισκόταν όμως στο πλαίσιο της παράδοσης των εκποιήσεων με

⁹¹ Η κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου της 21ης Ιουνίου του 1863 (επίσημα καλούμενη Υπουργείον Ρούφου), αποκλήθηκε ειρωνικά από το λαό Κυβέρνηση του Οροπεδίου. Στην κυβέρνηση αυτή, της οποίας πρωθυπουργός ήταν ο Μπενιζέλος Ρούφος, συμμετείχαν τέσσερις υπουργοί των πεδινών και τέσσερις των Ορεινών και ονομάστηκε έτσι λόγω της συμμετοχής ισάριθμων υπουργών των δύο παρατάξεων, των Ορεινών. Η κυβέρνηση σχηματίστηκε με εντολή της εθνοσυνέλευσης στις 21 Ιουνίου του 1863 όταν μετά τις εχθροπραξίες των Ιουνιανών παραιτήθηκε στις 19 Ιουνίου 1863 η προηγούμενη κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου. Υπουργός Οικονομικών διετέλεσε ο Κεχαγιάς. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862-1898)*. Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 71.

⁹² Για ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.3 1862-1864, σελ. 287- 302. Βλ. και Κ.Μ. Γράψα, (διευθυντού εν τη Βουλή), *Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.χ. Β', Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862- 1864), μέρος 1^{ον}, Άνευ Βασιλέως, Αθήνα 1948, σελ. 246.

⁹³ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.4, 1862-1864, σελ. 215-219. Επανάληψη των συζητήσεων στις συνεδριάσεις στις 13/12/1863 (σελ. 222-224) κι 14/12/1863 (σελ. 225-227).

δημοπρασία και δεν δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα η υπερνήφιση του⁹⁴. Στις 08/05/1864, επί κυβερνήσεως Ζηνοβίου Βάλβη⁹⁵, παρατέθηκε έκθεση (υπ. αριθμ. 4)⁹⁶ προς τη Βουλή, από τον Θ.Α. Ζαΐμη και επιτροπή που αποτελούνταν από τους: Α. Πέπα, Ε. Κεχαγιά, Ι. Παπαζαφειρόπουλο, Θ. Παπακώστα, Π. Θερμογιάννη, Π. Καλλιγά και αφορούσε το σχέδιο νόμου που προτάθηκε από τον Α. Κουμουνδούρο –προ καιρού όπως αναφέρεται- για τις αυθαίρετες φυτείες και τόνιζε τη σημασία της ιδιοκτησίας για την κοινωνία που θα απέφερε αύξηση της περιουσίας του λαού και του δημοσίου. Η επιτροπή της Βουλής πρότεινε τροποποιήσεις που αφορούσαν στα στρέμματα δημόσιας γης που μπορούσε να αγοράσει ο εμφυτευτής (έως δέκα και έπειτα από εκτίμηση της αξίας που είχαν τότε), ποιοι εμφυτευτές είχαν αυτό το δικαίωμα (όσοι εκμεταλλεύονταν γη που ανήκε στο οθωμανικό δημόσιο και κατέστη έπειτα εθνική), ποιος ήταν αρμόδιος για την εκτίμηση των εκτάσεων αυτών (πραγματογνώμονες διορισμένοι σε κάθε δήμο) και άλλες λεπτομέρειες σχετικές με τον τρόπο αξιοποίησης των αυθαίρετων φυτειών.

Στις 10 Μαρτίου 1864, στα πλαίσια της συζήτησης στη Βουλή για τον προϋπολογισμό του έτους⁹⁷, αναγνώσθηκε το κεφάλαιο 11 του προϋπολογισμού με τον τίτλο «δημόσια κτήματα». Ο Υπουργός των Οικονομικών, Δ. Χρηστίδης⁹⁸, λαμβάνοντας το λόγο ώστε να δικαιολογήσει το ποσό των 10.000 δραχμών που ζητούσε, υποστήριξε ότι το ποσό αυτό θα χρηματοδοτούσε τις αυξημένες, εξαιτίας

⁹⁴ Ο νόμος προέβλεπε ότι το δημόσιο θα όριζε ποια φθαρτά κτήματα θέλει να κρατήσει και όχι ποια θέλει να εκποιήσει. Οι όροι της εκποίησης ήταν ευνοϊκότεροι αφού, μετά την άμεση καταβολή του 1/5 του τιμήματος, το υπόλοιπο θα πληρωνόταν σε 10 άτοκες ετήσιες δόσεις. Ο νόμος αυτός (ιζ'/20.12.1863) δεν συνάντησε αντιστάσεις στην Εθνοσυνέλευση, αφού επιπλέον, υποσχόταν να βοηθήσει το σε άθλια κατάσταση ευρισκόμενο δημόσιο ταμείο.

⁹⁵ Η κυβέρνηση του Ζηνοβίου Βάλβη, 16 Απριλίου 1864 –26 Ιουλίου 1864, ήταν μεταβατική. Την διαδέχθηκε η Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κανάρη Ιουλίου 1864 στις 26 Ιουλίου 1864. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 107.

⁹⁶ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ5 1862-1864, σελ. 58- 118.

⁹⁷ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.4, 1862-1864, σελ. 600-605.

⁹⁸ Κυβέρνηση Κ. Κανάρη, 5 Μαρτίου 1864 –16 Απριλίου 1864. Ο Α. Κουμουνδούρος διετέλεσε σε αυτό το σχήμα Υπουργός επί της Δικαιοσύνης και προσωρινά επί των Εκκλησιαστικών. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 107.

του νόμου περί εκποιήσεως των φθαρτών κτημάτων που κατατέθηκε προς ψήφιση το προηγούμενο έτος, εργασίες καταμέτρησης των κτημάτων και να υπαχθεί το ποσό στα έξοδα διοίκησης. Έπειτα από παρατηρήσεις και αντιπαραθέσεις, η Συνέλευση ενέκρινε τελικά το ποσό. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι το Υπουργείο Οικονομικών, ακόμα και υπό άλλον Υπουργό, εργαζόταν προς την κατεύθυνση της υλοποίησης του νόμου. Αυτό όμως δεν μπορούσε να γίνει αν πρώτα δεν καταμετρούνταν οι εκτάσεις που επρόκειτο να εκποιηθούν και αυτό, φυσικά, απαιτούσε μέρος του ετήσιου προϋπολογισμού του κράτους. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι το Υπουργείο δεν απέκτησε ποτέ σαφή εικόνα της συνολικής έκτασης των εδαφών που σκόπευε να εκποιήσει.

Στις 30/05/1864, προέκυψε ζήτημα στη Βουλή σχετικά με τα θέματα της ημερήσιας διάταξης. Συγκεκριμένα, αφού αναγνώσθηκαν τα πρακτικά της προηγούμενης συνεδρίασης και εγκρίθηκαν – πρόκειται για τυπική διαδικασία που επαναλαμβάνεται καθημερινώς- αναγνώσθηκαν διάφορες προτάσεις προς συζήτηση και ορίστηκε η προσεχής Δευτέρα ως ημέρα συζήτησης κάποιων από αυτές που θεωρήθηκαν κατεπείγουσες. Ο Α. Κουμουνδούρος, όμως, εξέφρασε την αντίρρησή του, προτείνοντας ως σπουδαιότατο ζήτημα που πρέπει να προηγηθεί στη συζήτηση, αυτό των εθνικών φυτειών, οικοπέδων και γαιών. Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι δεν κατείχε κάποια υπουργική θέση στη μεταβατική κυβέρνηση. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του για την τύχη της μεταρρύθμισης παρέμεινε αμείωτο.

Με αφορμή την παρέμβαση του Α. Κουμουνδούρου, ακολούθησε συζήτηση ανάμεσα στα μέλη του κοινοβουλίου. Ο Πρόεδρος της Βουλής, Χ. Χριστόπουλος, του επεσήμανε ότι δεν μπορούσε να μεταβάλει τη σειρά των θεμάτων προς συζήτηση, αλλά ότι ο ίδιος έπρεπε να σεβαστεί τον κανονισμό της Βουλής, ο οποίος υπαγόρευε ότι προηγούνται οι αναφορές και οι συζητήσεις. Αναγκαστικά λοιπόν, παραθέτοντας και ένα προς ένα τα θέματα προς συζήτηση⁹⁹, ανέφερε ότι το

⁹⁹ «Πρώτον αντικείμενο[...] είναι η δις ματαιωθείσα ψηφοφορία επί της υποθέσεως της εκλογής Τριφυλλίας· δεύτερον η διακοπήσα συζητήσεις των πιστώσεων των κекλεισμένων και διαγεγραμμένων χρήσεων· τρίτον η διακοπήσα ωσαύτως συζήτησις περί συντάξεως των πρώην Γερουσιαστών, και μετά ταύτα ήθελεν αποφασισθή ποίον των προταθέντων δύο αντικειμένων του περί ανθυπασιπιστών και του περί συντάξεως του στρατού της ξηράς πρέπει να συζητηθή κατά προτίμησιν· κατόπιν όλων τούτων έρχονται τα αντικείμενα περί εθνικών οικοπέδων, εθνικών φυτειών, και λοιπών τοιούτων.», ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.5 1862-1864, σελ. 209- 223.

ζήτημα των εθνικών γαιών πρέπει να συζητηθεί έπειτα από όλα τα άλλα, τα οποία προηγούνταν.

Συμφώνησε με τον Α. Κουμουνδούρο ότι πρέπει να συζητηθούν τα ζητήματα που παρέθεσε ως σπουδαία. Δεδομένου όμως, ότι το ζήτημα των εθνικών γαιών δεν ήταν ακόμα ώριμο, θα μπορούσε να συζητηθεί έπειτα από άλλα. Ο πληρεξούσιος Ν. Παντολέων, λαμβάνοντας το λόγο, υποστήριξε ότι δεν πρέπει η Βουλή να διακόπτει τις συνεδριάσεις της και να συνέρχεται μόνο όταν ο Πρόεδρος της Βουλής σε συνεννόηση με την κυβέρνηση αποφασίζουν ότι πρέπει να συζητηθεί κάποιο ζήτημα που να αφορά στη διοίκηση. Επιπλέον, πρέπει στη συνέλευση να συμμετέχουν και οι Επτανήσιοι, καθώς τα Επτάνησα έχουν ήδη προσαρτηθεί στη χώρα¹⁰⁰. Τα νομοθετήματα που συζητούνταν αφορούσαν την παλαιά Ελλάδα και είναι προσβλητικό να μην συζητούνται και ζητήματα διοικητικά ή οικονομικά που τους αφορούν, αλλά και να μην συμμετέχουν σε συζητήσεις που αφορούν σε αγωνιστές. Ο Χ. Χριστόπουλος του απάντησε ότι η ιδέα της προσκλήσεως της Βουλής σε συνεννόηση με τον Πρόεδρο και την κυβέρνηση δεν μπορεί να αποκρουσθεί και τα αντικείμενα που συζητούνται, όντως αφορούσαν την παλαιά Ελλάδα. Όσον αφορά σε ζητήματα αγωνιστών, ασφαλώς και επρόκειτο να επωφεληθούν και οι Επτανήσιοι.

Ο Α. Κουμουνδούρος, επέμεινε στην πρότασή του να συζητηθεί το ζήτημα των εθνικών γαιών κατά προτεραιότητα. Βρήκε δε υποστηρικτή στο πρόσωπο του πληρεξουσίου Δ. Σαράβα¹⁰¹, ο οποίος έθεσε το ζήτημα και προς ψηφοφορία. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν υπέρ της πρότασης του Δ. Σαράβα- η Βουλή θα συζητούσε το ζήτημα των γαιών κατά προτεραιότητα, εκτός ενός άλλου θέματος που αφορούσε στην ανάδειξη τριών πληρεξουσίων από την περιοχή της Τριφυλίας, χωρίς απόλυτη πλειοψηφία.

Ο Α. Κουμουνδούρος, ως Υπουργός εσωτερικών αυτή τη φορά¹⁰², πιστός στην ιδέα περί δημιουργίας αγροτικής, ταυτόχρονα με το σχέδιο νόμου για τη

¹⁰⁰ Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Βάλβη έφθασαν στην εθνοσυνέλευση οι νέοι 84 πληρεξούσιοι από τα Επτάνησα. Ό.π.

¹⁰¹ Πληρεξούσιος της επαρχίας Οιτύλου.

¹⁰² ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.6, 1862-1864. Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κανάρη Ιουλίου 1864 - αποκαλούμενη Υπουργείον Κανάρη- ανέλαβε στις 26 Ιουλίου 1864 και κυβέρνησε μέχρι τις 2 Μαρτίου 1865. Διαδέχθηκε την μεταβατική Κυβέρνηση Ζηνοβίου Βάλβη. Κατά τη θητεία της ψηφίστηκε από τη Β' Εθνοσυνέλευση το νέο Σύνταγμα της Ελλάδος του 1864 και ο Κανάρης αποτελεί

διανομή των εθνικών γαιών, προωθούσε και τη σύσταση Τράπεζας Κτηματικής Πίστεως, ώστε μεταξύ άλλων, να διευκολυνθούν οι ενδιαφερόμενοι στην αγορά τους. Έτσι, στις 14 Αυγούστου 1864¹⁰³, πρότεινε προς ψήφιση σχέδιο νόμου που υπαγόρευε ότι η Σύμβαση που συνομολογήθηκε μεταξύ του ιδίου αφενός, ως Υπουργού Οικονομικών και του Επ. Ε. Μπαλτατζή, αφετέρου που ενεργούσε προς τα συμφέροντά του αλλά και ως επίτροπος των τραπεζιτών Ερμάνου Οπενχάιμ και Αριστ. Ε. Μπαλτατζή και αφορούσε την παραχώρηση προνομίου για τη σύσταση Τράπεζας Κτηματικής Πίστεως σε όλη την Ελλάδα καθώς και προεξοφλητικής στα Επτάνησα, είχε πλήρη και νομική ισχύ. Μάλιστα, ο Κουμουνδούρος, τόνισε ότι εκτός αυτής της κατεπείγουσας πρότασης, είχαν κατατεθεί προς συζήτηση και άλλα νομοσχέδια, που έπρεπε να συζητηθούν σύντομα και πως την ημέρα που έχει οριστεί να πραγματοποιηθεί η σχετική συζήτηση, αυτή δεν πρέπει να διακόπτεται για να γίνουν συζητήσεις άλλων θεμάτων. Επισημαίνει δηλαδή, τη καθυστέρηση της συζήτησης σχετικών νομοσχεδίων που έχουν προταθεί από τον ίδιο, γεγονός που εμποδίζει την εξέλιξή τους.

Η συζήτηση τελικά, για τις λεπτομέρειες της λειτουργίας και των αρμοδιοτήτων της Κτηματικής Τράπεζας πραγματοποιήθηκε στις 18 Αυγούστου 1864¹⁰⁴, με τη συμβολή και του Π. Καλλιγά¹⁰⁵, ενώ στη συνεδρίαση της Βουλής στις 22 Αυγούστου 1864¹⁰⁶, ανακοινώθηκε από τον Κουμουνδούρο, η τροποποίηση κάποιων όρων της σύμβασης που σύνηψε με τους τραπεζίτες σύμφωνα με τις προτάσεις τη Ιονικής Τράπεζας που διαμαρτυρήθηκε για τη σύσταση νέας Τράπεζας με δικαιώματα και προνόμια ανώτερα και συμφερότερα από τα δικά της. Έτσι, αποφασίστηκε ότι η Κτηματική Τράπεζα θα μπορούσε να συστήσει υποκαταστήματα στις επαρχίες που δεν είχε συστήσει ακόμα η Εθνική, ενώ δόθηκαν λεπτομερώς οι όροι της Σύμβασης μεταξύ των δύο πλευρών.

το μοναδικό που επί πρωθυπουργιών του ψηφίστηκε ή αναθεωρήθηκε Σύνταγμα δύο φορές, με το προηγούμενο να είναι του 1844. Υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης διετέλεσε ο Σ. Σωτηρόπουλος. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 108.

¹⁰³ PRB Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.6, 1862-1864, σελ. 21.

¹⁰⁴ PRB Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.6, 1862-1864, σελ. 50-54.

¹⁰⁵ Πληρεξούσιος Αττικής.

¹⁰⁶ PRB Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.6, 1862-1864, σελ. 87- 118.

Αξίζει επίσης, να αναφερθεί ότι στη συνεδρίαση της 26^{ης} Αυγούστου 1864¹⁰⁷, κατά τη διάρκεια της συζήτησης για κάποια άρθρα του Συντάγματος, προτάθηκε από τον πληρεξούσιο Γ. Κοσονάκο¹⁰⁸ η αναβολή της εκποίησης των φθαρτών κτημάτων μέχρι τη διάλυση αυτής της Συνέλευσης, γεγονός που θα καθυστερούσε σημαντικά την υλοποίηση της διανομής.

Η συνεδρίαση της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1864, κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντική αφού σε αυτή εκφράστηκαν οι διαφωνίες για τον τρόπο της διανομής των εθνικών κτημάτων. Αφού αναγνώσθηκε η πρόταση του Κουμουνδούρου για τις εθνικοιδιόκτητες φυτείες, έλαβε το λόγο ο Σ. Σωτηρόπουλος και υποστήριξε την τροπολογία- αγόρευσε δια μακρών- ζητώντας παράλληλα να γίνει δεκτή. Πρότεινε επίσης, τις εξής τροποποιήσεις: οι εμφυτευτές κάρπιμων δένδρων (άμπελοι, σταφιδάμπελοι, ελιές, συκιές κ.ά.) σε εθνική γη θα πλήρωναν αντίτιμο που θα οριζόταν ύστερα από εκτίμηση, η οποία θα γινόταν από τον οικονομικό έφορο, τον οικείο ειρηνοδίκη και ενός αντιπροσώπου του εμφυτευτή, λαμβάνοντας υπόψη τους την κατάσταση της γης πριν την εμφύτευσή της. Πρότεινε και την αντικατάσταση φράσης που δεν αποδιδόταν με σαφήνεια και μπορούσε να παρερμηνευτεί¹⁰⁹.

Πρέπει, εδώ να επισημανθεί ότι ο Σωτηρόπουλος, υποστήριξε το νομοσχέδιο, παρά το ότι ήταν αντίθετος προς τον τρόπο της διανομής. Όπως επισημάναμε πιο πάνω, πίστευε ότι ο καλλιεργητής έπρεπε να πληρώσει μόνο το αντίτιμο της γης πάνω στην οποία είχε καλλιεργήσει. Οι φυτείες του ανήκαν ολοκληρωτικά ως αποτέλεσμα της δικής του παροχής κεφαλαίων και εργασίας. Οπότε η διαίρεση της γης σε δύο τμήματα ήταν, κατά το Σωτηρόπουλο, άδικη και παράλογη. Η διαφορά όμως, που προέκυπτε στο κέρδος που θα είχε το δημόσιο ήταν σημαντική. Ο Δ. Κ. Ψυχογιός αναφέρει το παράδειγμα ενός στρέμματος σταφιδοκαλλιέργειας που κόστιζε 200 δραχμές, από τις οποίες το δημόσιο θα εισέπραττε βάσει της πρακτικής της διαίρεσης της φυτείας, τις 100. Ο Σωτηρόπουλος, όμως υποστήριζε ότι η γη άξιζε 40 δραχμές και τόσα θα έπρεπε το δημόσιο να εισπράξει, σημαντικά δηλαδή λιγότερα¹¹⁰.

¹⁰⁷ ΠΡΒ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ Τ.6, 1862-1864, σελ. 126- 132.

¹⁰⁸ Πληρεξούσιος Λακωνίας.

¹⁰⁹ «[...]δία το εις το δημόσιον ανήκον μέρος» με τη λέξη «γης». Ό.π.

¹¹⁰ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, σελ. 83- 84.

Οι υποστηρικτές της άποψης περί διαίρεσης των φυτειών, αντλούσαν τα επιχειρήματα τους από τον νόμο του 1837¹¹¹ και την παραδοσιακή πρακτική των εμφυτεύσεων. Δεν δέχονταν ότι μπορούσε να γίνει εκτίμηση της τιμής της γης. Αυτό υποστήριζε μεταξύ άλλων και ο Π. Καλλιγιάς¹¹². Ο Σωτηρόπουλος, αντέτεινε ότι ο νόμος ήταν παράλογος, γι' αυτό και δεν εφαρμόστηκε. Ο Κ. Δαγρές, που έπαιξε ενεργό ρόλο και στις συζητήσεις του 1871, σε αγόρευσή του θύμισε¹¹³ ότι ο νόμος αυτός είχε εμπνεύσει ένα άλλο παρεμφερές νομοσχέδιο που θα κατατίθετο στη βουλή το 1861 και προϋπέθετε πλειστηριασμό της μισής γης και το οποίο καταδικάστηκε από την Επαναστατική Εθνοσυνέλευση του 1862¹¹⁴. Κύριος αντίπαλος της άποψης του Σωτηρόπουλου και του Δαγρέ, όμως ήταν ο Δημήτριος Δρόσος¹¹⁵, πρώην υπουργός οικονομικών, ο οποίος τόνιζε ότι οι εμφυτευτές κέρδιζαν περισσότερα απ' ό,τι το δημόσιο¹¹⁶. Εξέφραζε στη ουσία, το βασικό επιχείρημα της άποψης περί διαίρεσης της φυτείας: ήταν άδικο για το δημόσιο να πληρώσουν οι εμφυτευτές μόνο την αξία της γης, που όταν άρχισαν να την καλλιεργούν πριν από αρκετά χρόνια, ήταν πολλές φορές μικρότερη από αυτή που απέκτησε αφού καλλιεργήθηκε. Επιπλέον, όπως υποστήριξε οι εμφυτευτές άρπαζαν την εθνική γη, την καλλιεργούσαν απαλλασσόμενοι από την υποχρέωση να πληρώσουν φόρο επικαρπίας μέχρι αυτή να αποδώσει, δηλαδή μετά από 6- 15 χρόνια και παράλληλα κατέστρεφαν τις εθνικές φυτείες για να καλλιεργήσουν άλλες και να τις μετατρέψουν σε εθνικοιδιόκτητες. Η άποψη αυτή, είναι κυρίαρχη στη μερίδα των υποστηρικτών της διανομής βάσει διαίρεσης της φυτείας και διατυπώνεται ξανά και εύγλωττα στις συζητήσεις του 1871, από τον πληρεξούσιο Ναυπακτίας Αθ. Ροντήρη, τον βασικό πολέμιο των

¹¹¹ «Άρθρο 1: Όλαι αι επί εθν. γαιών εμφυτεύσεις σταφιδαμπέλων και αμπέλων, γενομέναι από της αρχής της επανάστασεως μέχρι τούδε είτε με άδειαν, είτε άνευ αδείας της κυβερνήσεως, θέλουν διαμερισθή εις δύο ίσας μερίδας, εξ ων η μεν μία θέλει αφεθή εις τον εμφυτευτήν ως ιδιοκτησία του, η δε θέλει μεταβή εις την κυριότητα του δημοσίου». Η διαίρεση προβλεπόταν να γίνει «δι' ειδημόνων εκλεχθισομένων» (Άρθρο 4). Ό.π.

¹¹² Εφημερίς Συνελεύσεως, 10- 09-1864, σελ. 404- 407.

¹¹³ Ό.π. σελ. 408- 409.

¹¹⁴ Αναφορά στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο γίνεται στη συνέχεια, αφού καταδικάστηκε έντονα από τον επαρχιακό τύπο.

¹¹⁵ Πληρεξούσιος Τήνου.

¹¹⁶ Ό. Π. σελ. 409.

νομοσχεδίων του Σωτηρόπουλου ¹¹⁷. Οι διαφωνίες αυτές δεν επέτρεψαν στη Βουλή να ολοκληρώσει τη συζήτηση για τις εθνικοιδιόκτητες γαίες.

Επόμενη αναφορά στο σχέδιο νόμου, εντοπίζεται στα πρακτικά της συνεδρίασης της 25ης Ιουλίου 1865¹¹⁸, όταν οι Σ. Σωτηρόπουλος¹¹⁹ και Ν. Παπαμιχαλόπουλος, κατέθεσαν έγγραφο στη Βουλή σχετικό με όσους είχαν οικοδομήσει επί εθνικών γαιών. Δεν έγινε, ωστόσο, κάποια συζήτηση.

Στις 8 Σεπτεμβρίου του 1865 υποβλήθηκε από τον Σ. Σωτηρόπουλο στη Βουλή Έκθεση περί εμφυτεύσεων από ειδική επιτροπή. Η πρόταση αφορούσε την τροποποίηση της διάταξης του νομοσχεδίου για τις φυτείες που είχε ήδη καταθέσει ο Αλ. Κουμουνδούρος. Το νομοσχέδιο προέβλεπε την εξαγορά της μισής φυτείας από τον εμφυτευτή. Η επιτροπή όμως πρότεινε τη θέση που υποστήριζε ο Σωτηρόπουλος, να πληρώνει δηλαδή ο εμφυτευτής το τίμημα της εθνικής γης επί της οποίας ήταν η φυτεία.¹²⁰ Ο Δ.Κ. Ψυχογιός παραθέτει τους πίνακες που περιελάμβανε η έκθεση της επιτροπής και παρουσίαζαν την έκταση των εθνικοιδιόκτητων φυτειών κατά επαρχία και είδος (Βλ. παράρτημα Πίνακες 1, 2)

¹¹⁷ Επίσης, παρουσιάζει τους εμφυτευτές ως άρπαγες, που εκμεταλλεύτηκαν την αδράνεια του δημοσίου. Ο Σωτηρόπουλος, στη μεγάλη του αγόρευση, απόσπασμα της οποίας παραθέτουμε πιο κάτω, στις 14/01/1871, μεταξύ άλλων υπερασπίστηκε τους εμφυτευτές.

¹¹⁸ ΠΡΒ ΠΕΡ.Α ΣΥΝ.Α-ΕΚΤΑΚΤΗ 1865-1866 Τ.1, σελ. 217- 221.

¹¹⁹ Η Κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου Μαρτίου 1865 με πρωθυπουργό τον ίδιο, διοίκησε για επτά μήνες μεταξύ 22 Μαρτίου και 20 Οκτωβρίου 1865, μετά την Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κ`ανάρη Ιουλίου 1864. Αποτελεί την πρώτη επί Βασιλευμένης Δημοκρατίας, όπως και την πρώτη της συνταγματικής περιόδου στην οποία είχε μόλις εισέλθει η χώρα (το νέο Σύνταγμα του 1864 είχε τεθεί σε ισχύ προ 4μήνου). Ο Σ. Σωτηρόπουλος διετέλεσε Υπουργός Οικονομικών. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 122. Ο Ν. Παπαμιχαλόπουλος ήταν βουλευτής από την Επίδαυρο Λιμηράς της Λακωνίας. Διετέλεσε υπουργός εσωτερικών, οικονομικών και παιδείας σε διάφορες κυβερνήσεις από το 1863 έως το 1880. Βλ. Ποικίλη Στοά, Τόμ. 8, Αρ. 1 (1889) *Βιογραφίαι: Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος*, σελ. 406-408.

¹²⁰ Επίσης πρότεινε να μην εξαιρεθούν από τη ρύθμιση οι φυτείες που ήταν πάνω από 60 στρέμματα και να μην περιοριστεί η εφαρμογή του νόμου μόνο σε αυτές πριν το 1863 αλλά και σε όσες φυτεύτηκαν στο μεταξύ. (Βλ. Δ.Κ.Ψυχογιός, *Το Ζήτημα...* σελ. 87)

Στη συνεδρίαση της 20^{ης} Ιανουαρίου 1867¹²¹, ανακοινώθηκε ότι θα γινόταν η πρώτη συζήτηση για την τροποποίηση του νόμου περί φθαρτών κτημάτων, αλλά τόσο αυτή όσο και η συνεδρίαση της επομένης, αναλώθηκαν σε άλλα ζητήματα. Έτσι, τρεις μέρες μετά στο τέλος της συνεδρίασης αναγνώσθηκε, σε δεύτερη συζήτηση, το Νομοσχέδιο για τις τροποποιήσεις του νόμου περί φθαρτών κτημάτων και έγινε δεκτό από τη βουλή, χωρίς αντιρρήσεις. Η τρίτη συζήτηση για το ίδιο θέμα έγινε στις 24 Ιανουαρίου. Προτάθηκαν οι τροποποιήσεις από τον Υπουργό Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλο¹²² και έγινα όλα δεκτά χωρίς αντιρρήσεις. Τα άρθρα αυτά αφορούσαν κυρίως τη διαδικασία της δημοπρασίας και έχουν ως ακολούθως:

Άρθρο 1: οι συμμετέχοντες στη δημοπρασία έπρεπε να προκαταβάλουν το 1/10 του τιμήματος.

Άρθρο 2: δύο δημοπρασίες μπορούσαν να λάβουν χώρα και η μεν πρώτη έπρεπε να δημοσιευτεί στις πρωτεύουσες όλων των δήμων της επαρχίας τριάντα μέρες νωρίτερα, ενώ η δεύτερη μόνο στην επαρχία στην οποία βρίσκονται τα κτήματα και δέκα μέρες νωρίτερα.

(Το Άρθρο 2 παραπέμφθηκε στις 11 Οκτωβρίου στην αρμόδια επιτροπή της Βουλής για τροποποίηση.)

Άρθρο 3: Υποχρεωμένοι να καταβάλουν το δεκατημόριο ήταν και όσοι επρόκειτο να συμμετέχουν σε δημοπρασία, που είχε προκηρυχθεί πριν την ψήφιση αυτής της τροπολογίας.

¹²¹ ΠΡΒ ΠΕΡ.Α ΣΥΝ.Β 1866-1867, σελ. 106- 109.

¹²² Η Κυβέρνηση Αριστείδη Μωραϊτίνη 1867 -υπηρεσιακή κυβέρνηση- (20 Δεκεμβρίου 1867 – 25 Ιανουαρίου 1868) αντικατέστησε την Κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου Μαρτίου 1866 όταν αυτή παύθηκε από τον βασιλιά Γεώργιο Α'. Υπουργός Οικονομικών διετέλεσε ο Π. Γιαννόπουλος. Στις 25 Ιανουαρίου 1868, η κυβέρνηση Μωραϊτίνη έχασε την εξουσία και ανέλαβε η Κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη 1868. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 215.

Άρθρο 4: Το δημόσιο δεν μπορούσε να εγγυηθεί για την κατάσταση του κτήματος, ούτε για τον αριθμό των δένδρων που υπήρχαν σε αυτό, παρά μόνο για την ταυτότητα του κτήματος που δημοπρατούνταν σύμφωνα με τα σύνορά του.

Στα Πρακτικά της Περ. Β Συν. Α-Έκτακτη 1868, δεν εντοπίσαμε κάποια σχετική αναφορά, ούτε επίσης στα Πρακτικά Περ. Γ Συν. Α 1869. Αυτό εξηγείται ίσως από την πολιτική αστάθεια της περιόδου, αφού το κρητικό ζήτημα βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.¹²³ Εντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός ότι στις 20 Ιουλίου 1869 εισήχθη νομοσχέδιο περί τροποποίησης του άρθρου 27 του επί Όθωνος νόμου «περί προικοδοτήσεως ελληνικών οικογενειών». Το περιεχόμενό του διαβάστηκε στη Βουλή στις 2 Οκτωβρίου του 1869, ενώ η συζήτησή του έγινε δύο μέρες μετά. Αυτή η επαναφορά του ζητήματος με την αναγωγή του όμως στον οθωνικό νόμο, θεωρούμε ότι καταδεικνύει, εκτός από την ανετοιμότητα των κυβερνήσεων να λάβουν οριστικές αποφάσεις για το πρόβλημα και την έλλειψη των προσώπων εκείνων που θα μπορούσαν να το προωθήσουν δυναμικά.

Οι συζητήσεις στη Βουλή- μέρος β΄

Το ζήτημα των εθνικών γαιών θα λυθεί τελικά με δύο νόμους τους οποίους έφερε προς ψήφιση στη Βουλή ο Σ. Σωτηρόπουλος, ως υπουργός των Οικονομικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Πρόκειται για τους νόμους ΤΠς΄ της 24ης Μαρτίου 1871 και ΥΛΑ΄ της 25ης Μαρτίου 1871 . Ο νόμος ΥΛΑ΄ ρύθμιζε τη διανομή και τη διάθεση της εθνικής γης, ενώ ο άλλος αφορούσε στις εμφυτεύσεις που είχαν γίνει επί των εθνικών κτημάτων, στις λεγόμενες εθνικοϊδιόκτητες γαίες.¹²⁴ Ο Σωτηρόπουλος

¹²³ Αναφερόμαστε στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της περιόδου και ειδικά στο κρητικό ζήτημα, στο σύντομο υποκεφάλαιο για την πολιτική κατάσταση της περιόδου, που προηγήθηκε..

¹²⁴ Πρόκειται για εθνική γη επί της οποίας είχαν καλλιεργηθεί πολυετείς εμπορευματικές φυτείες. Παρά το γεγονός ότι την περίοδο 1835- 1864 διανεμήθηκαν αρκετές εκτάσεις γης στην Ηλεία, την Αχαΐα, την Τριφυλία και τη Μεσσηνία όπου το ενδιαφέρον ήταν μεγάλο, ωστόσο δεν καλύφθηκαν οι ανάγκες της αγοράς. Έτσι, οι καλλιεργητές αναγκάστηκαν να επεκτείνουν τις καλλιέργειές τους σε σταφιδαμπέλους, αμπέλους, συκιές και άλλα δέντρα και επί εθνικών γαιών, δημιουργώντας ασάφεια γύρω από τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των φυτειών αυτών, που με την πάροδο του χρόνου πήρε

καθ' όλη τη διάρκεια των συζητήσεων επιχειρηματολόγησε ψύχραιμα υπέρ της πρότασής του και αντέκρουσε τις αντιρρήσεις των συναδέλφων του, που όμως δεν είναι αντιρρήσεις ουσίας. Εν ολίγοις, κανείς από τους πληρεξούσιους, εκτός όμως από τον Αθ. Ροντήρη, δεν αμφισβητούσε την ανάγκη διανομής της γης, ειδικά υπό τις τότε άσχημες δημοσιονομικά συνθήκες.

Αρχικά, στη συνεδρίαση της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1870¹²⁵ ο Υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος¹²⁶ υπέβαλε στη Βουλή το νομοσχέδιο «περί διανομής και διαθέσεως εθνικής και εκκλησιαστικής γης», το οποίο και παραπέμφθηκε στην αρμόδια επιτροπή της Βουλής. Συγκεκριμένα, στην αγόρευσή του ανέφερε:

«Επανελθόν εις την διοίκησιν του υπουργείου των Οικονομικών, εθεώρησα καθήκον μου εν τοις πρώτοις εις το αντικείμενον τούτο προς εκτέλεσιν των επανειλημμένων αποφάσεων των Εθνικών Συνελεύσεων και προς εκτέλεσιν τέλος πάντων του μεγάλου πόθου του έθνους [...] , απαλλάσσομαι του κόπου να μακρηγορήσω ενταύθα, όπως παραστήσω την ανάγκη υπάρξεως τοιούτου νόμου, καθόσον μάλιστα ειμί βέβαιος, ότι ουδείς υπάρχει ο το εναντίον φρονών.»

Το νομοσχέδιο καταλαμβάνει δεκαέξι σελίδες στα πρακτικά και αναφέρει όλες τις αναγκαίες λεπτομέρειες. Πριν ακόμη ξεκινήσει καλά καλά η συζήτηση, στις

τεράστιες διαστάσεις. Με τις σχέσεις γαιοκτησίας έχει ασχοληθεί ο Α. Φραγκιάδης, βλ. *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2007, σελ. 24-34 αλλά και την ιδιαίτερα επεξηγηματική ομιλία που παρέθεσε ο ίδιος στα πλαίσια του Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας στο Ρέθυμνο(2008), (Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, Πρακτικά, Αθήνα 2012, σελ. 119- 36). Ο Ι. Σούτσος υπολόγιζε ότι πάνω από 300.000 στρέμματα εθνικών γαιών είχαν φυτευτεί με αμπέλια, σταφιδαμπέλους, συκιές, ελιές και μουριές (*Πλουτολογία*, Αθήνα, 1869, τ. β΄ , σελ.201). Βλ. τη σχετική αναφορά στο Ε. Καρούζου, *Θεσμικό πλαίσιο και Αγροτική Οικονομία*, σελ. 181- 182.

¹²⁵ Πρακτικά περ. Γ΄, Συν. Β, Τ.1,1870-1871, σελ. 40-55.

¹²⁶ Η Κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου 1870 διοίκησε την Ελλάδα από 3 Δεκεμβρίου 1870 έως 28 Οκτωβρίου 1871, δηλαδή για 11 περίπου μήνες. Πήρε την εξουσία μετά την πτώση της Κυβέρνησης Δεληγεώργη του 1870. Υπουργός Οικονομικών διετέλεσε ο Σ. Σωτηρόπουλος. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α΄. (1862-1898)*. Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 290.

11/ 12/ 1870 διαβάζουμε στην Εφημερίδα των Συζητήσεων¹²⁷ τις προσπάθειες του βουλευτή Ναυπακτίας Αθ. Ροντήρη¹²⁸, αντιπολιτευόμενο στον Κουμουνδούρο, να την καθυστερήσει, επικαλούμενος τη σύνταξη ενός δικού του νομοσχεδίου για το ζήτημα, το οποίο φρονούσε ότι έπρεπε αν συζητηθεί μαζί με του Σωτηρόπουλου, αν όχι πρώτο. Σε όλη τη διάρκεια των συζητήσεων ο Ροντήρης, πάλευε μόνος του, εναντίον όλων να αναβληθεί η συζήτηση •όχι όμως και να καταψηφιστεί. Αν και υποστηρικτής του Βούλγαρη και πολιτικά ενάντιος του Κουμουνδούρου, δεν τολμά να υποστηρίξει την καταψήφιση ενός νομοσχεδίου, το οποίο όπως αναφέρει ο Αθ. Γ. Πετιμεζάς¹²⁹, βουλευτής Καλαβρύτων, υπερασπιζόμενος τη συζήτηση του νομοσχεδίου¹³⁰:

«Το νομοσχέδιον του κυρίου Ροντήρη, όπως και πάντοτε γίνεται, πρέπει να θεωρηθή ως τροπολογία επί του νομοσχεδίου του κυρίου υπουργού εις περίστασιν, καθ'ην δεν ήθελεν ο κύριος Ροντήρης ή οιοσδήποτε άλλος να το φέρη ως ίδιον νόμον• ανεξάρτητον από το νομοσχέδιον του υπουργού, τότε ας υπάγη και εις τα επιτροπάς, και ας διατρέξη όλα τα στάδια του κανονισμού •δεν δυνάμεθα όμως να εμποδισθώμεν από την συζήτησιν του νομοσχεδίου του υπουργού, το οποίον ωίμασε και κατετάχθη εις την ημερησίαν διάταξιν. Αλλά νομίζει ο κ. Ροντήρης, ότι το νομοσχέδιόν του πρέπει να συζητηθεί μετά του υπουργού; Αν τούτο νομίζη, πρέπει να το φέρη ως καθαράν τροπολογίαν δια να συζητηθή μαζί».

Την πρόταση του Ροντήρη για αναβολή υποστήριξε ο βουλευτής Αττικής Αθ. Καλλιφρονάς¹³¹, για να λάβει, εν μέσω διαλόγων και θορύβου την απάντηση από τον ίδιο το Σωτηρόπουλο:

¹²⁷ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ΄. Περιόδου Β΄. Συνόδου, σελ. 88.

¹²⁸ Βιογραφικό Ροντήρη, από το βιβλίο Δ. Α. Δημητριάδης, *Απάνθισμα βιογραφικών των από της συστάσεως του ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων του βίου καθηγητών αυτού. 1837-1916*, Αθήνα 1916, σελ. 195- 197, εκδ. Εστία. Αθήνα 1916. Είχε διατελέσει υπουργός επί κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη, το 1862. Για τους πολιτικούς της περιόδου βλ. επίσης και Κύρκος Χ.Χ., *Η Β' εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις. Οι ιστορικοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*, Εκδ. UNIVERSITY STUDIO PRESS, 7/2006.

¹²⁹ Βλ. Γ. Κασδόνης, επιμ. (15 Σεπτεμβρίου 1885). *Δελτίον της Εστίας - αριθ. 455*. Αθήνησι: Τύποις Αδελφών Περρή. Ανακτήθηκε στις 10 Απριλίου 2010, σελ. 3.

¹³⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ΄. Περιόδου Β΄. Συνόδου, σελ. 88.

¹³¹ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ΄. Περιόδου Β΄. Συνόδου, σελ. 88. Επίσης υποστηρικτής του Δ. Βούλγαρη, αφού όπως και ο Ροντήρης, είχε διατελέσει υπουργός στην κυβέρνηση του 1862.

«Ποιος εμποδίζει τον έντιμον βουλευτήν της Ναυπάκτου να φέρη όλα τα δυνατά επιχειρήματα, δι' ων να πείση την Βουλήν, ότι δεν πρέπει να ψηφίση το νομοσχέδιόν μου; Τα επιχειρήματα αυτά θέλει τα αρυσθή εκ της εκθέσεώς του, θέλει τα αρυσθή εκ της προτάσεώς του• δεν είναι ανάγκη όταν θέλη να αναβληθή εν νομοσχέδιον, να φέρη εν άλλο δια να το ματαιώση• τούτο είναι μία υπεκφυγή, ήτις όταν καθιερωθή, θέλει κάμει την Βουλήν να μη συζητή ποτέ εν νομοσχέδιον [...].»

Και πράγματι, ο Ροντήρης, δεν επιθυμεί να ανατρέψει το νομοσχέδιο του Σωτηρόπουλου, όπως θα δούμε πιο κάτω, παρά μόνο να καθυστερήσει τη λήψη μιας απόφασης στην ουσία, ήδη ειλημμένης. Με το διάλογο όμως αυτό, η Βουλή αποφάσισε να καθυστερήσει το νομοσχέδιο περί διανομής και να συζητηθεί το περί φυτειών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο νόμος ΤΠς'

Περί των γενομένων εμφυτεύσεων επί εθνικών, επισκοπικών ή εις διαλελυμένας μονάς ανηκουσών γαιών.

Ο νόμος ΤΠς', που συζητήθηκε πρώτος, θα έλυνε το ζήτημα των εθνικοιδιόκτητων γαιών, δηλαδή των περιπτώσεων εκείνων στις οποίες ο καλλιεργητής έχει φυτεία επί εθνικής γης.¹³² Οι καλλιεργητές μπορούσαν να εξαγοράσουν τα δικαιώματα του κράτους, καταβάλλοντας την αξία της ασκεπούς γης. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η συζήτηση στη Βουλή δεν φαίνεται να έκρυβε εκπλήξεις ούτε κάποιος από τους πληρεξουσίους πρότεινε κάποια καινούργια ιδέα. Κανένας από τους ομιλητές δεν τάχθηκε εναντίον των νομοσχεδίων. Οι ενστάσεις που υποβλήθηκαν αφορούσαν ως επί το πλείστον, στον τρόπο της διανομής που υιοθετούσε ο νόμος.

Συνοπτικά¹³³, προέβλεπε παραχώρηση των φυτειών στους εμφυτευτές, ενώ για τον υπολογισμό της αξίας, η γη κάθε χωριού θα χωριζόταν σε έξι το πολύ τάξεις και μπορούσαν να οριστούν τέσσερις το πολύ τιμές για το κάθε χωριό ανάλογα με το αν η γη ήταν ποτιστική Α' ή Β' τάξεως ή κρινόταν ξερική Α' ή Β' τάξεως. Για καθεμιά τοποθεσία δηλαδή ορίζονταν δυο το πολύ τιμές: μια τιμή για τις ποτιστικές φυτείες και μια για τις ξερικές. Οι εμφυτευτές είχαν προθεσμία τρεις μήνες από τη δημοσίευση του νόμου για να δηλώσουν τις φυτείες τους και να καταβάλουν προκαταβολή 4 δρχ./στρ. αν επρόκειτο για σταφίδα ή συκιές, 2 δρχ./στρ. για όλες τις άλλες φυτείες. Αφού γινόταν η εκτίμηση της αξίας της φυτείας, αφαιρούμενης της προκαταβολής, το υπόλοιπο θα πληρωνόταν σε 18 ίσες ετήσιες δόσεις, που η καθεμία θα περιελάμβανε 4% χρεωλύσιο και 4% τόκο επί του τιμήματος, δηλαδή σύνολο 8% του τιμήματος το χρόνο για 18 χρόνια. Επιτρεπόταν ένα σφάλμα 10% επί της

¹³² Το Βασιλικό Διάταγμα της 15ης Ιανουαρίου 1837 αναγνώριζε την ιδιοκτησία του καλλιεργητή στο μισό της γης, ενώ το άλλο μισό περιερχόταν στο κράτος. Στην ίδια κατηγορία εντασσόταν και η εμφύτευση σε κτήματα διαλυμένων μοναστηριών, σε επισκοπικά κτήματα κ.λπ.

¹³³ Παρατίθεται αναλυτικά στο παράρτημα.

εκτάσεως, αλλά αν η φυτεία ήταν ακόμη πιο μεγάλη, τότε το επιπλέον τμήμα της γης θα περιερχόταν στο δημόσιο. Για την εξόφληση του τιμήματος δεν γίνονταν δεκτά πιστωτικά γραμμάτια του δημοσίου¹³⁴.

Ο υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος και ο βουλευτής Καλαμών Κ. Δαγρές ήταν οι υποστηρικτές των συμφερόντων των εμφυτευτών. Από τους πρώτους και λίγους βουλευτές που είδαν με σκεπτικισμό το νομοσχέδιο, εκτός από τον Αθ. Ροντήρη και τον Δημ. Καλλιφρονά, ήταν και ο Δημ. Ζέγγελης, πιο μετριοπαθής από τους προηγούμενους, βουλευτής Μαντινείας. Στις 10 Ιανουαρίου του 1871, ο Ροντήρης, εισηγήθηκε στην Βουλή το πόρισμα της αρμόδιας επιτροπής της Βουλής. Όπως ανέφερε, δεν επρόκειτο περί διαθέσεως της εθνικής γης, αλλά περί διανομής της. Τα κτήματα ανήκαν στο κράτος, η διανομή είχε αποφασιστεί και επίκειται η εκτέλεσή της. Ο κάθε πολίτης δικαιούται να λάβει μερίδιο γης, το αντίτιμο του οποίου και θα έπρεπε να αποπληρώσει. Πρόσθεσε τέλος, ότι επρόκειτο για κοινωνικό ζήτημα, διότι αφορούσε τα αιώνια δικαιώματα του έθνους- άρα η συζήτησή περί αυτού δε θα έπρεπε να γίνει όπως γινόταν για άλλα νομοσχέδια.

Στη συνεδρίαση της 12/ 01/ 1871¹³⁵, κατά τη διάρκεια δηλαδή της πρώτης συζήτησης για τον ΤΠς', ο Ζέγγελης αναφέρθηκε σε ορισμένα ζητήματα που έκρινε ότι χρειαζόνταν περαιτέρω διερεύνηση. Συγκεκριμένα *«οποίαν δύναμιν ασκούν τα κεφάλαια επί της αναπτύξεως της γεωργίας, επί της παραγωγής, οποία δύναται να ήναι η σχετική αξία τούτων, προς την αξίαν της γης [...]»*

Υποστήριξε μάλιστα πως δεν διαφωνούσε καθόλου με το νομοσχέδιο και το χαρακτήρισε δίκαιο, αφού

«[...] ενόσω δεν εκκαθαρισθή η εκκρεμής θέσις των εμφυτευτών προς το δημόσιον, ούτοι δεν δύνανται να έχωσιν ελευθέραν διαχείρισιν της περιουσίας των, της καταβολής των κεφαλαίων των, διότι ούτε να δανεισθώσιν επ' αυτών δύνανται, ούτε να υποθηκεύσωσιν αυτά [...]».

Ο βουλευτής Μαντινείας, εκθέτει το βασικό λόγο για τον οποίο ήταν απαραίτητο πια να γίνει η διανομή των εδαφών και κυρίως να ξεκαθαριστεί η

¹³⁴ Όπως ήταν τα φαλαγγίτικα ή τα κρητικά. Η διάταξη αυτή άλλαξε με το νόμο ασμής' / 26/07/1885.

¹³⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ'. Περίοδου Β'. Συνόδου, σελ. 92- 93.

κατάσταση με τις εθνικοϊδιόκτητες γαίες: ο καλλιεργητής δεν μπορούσε να δανειστεί και να υποθηκεύσει τη γη του, προκειμένου να βελτιώσει τις καλλιεργητικές συνθήκες και άρα να αυξήσει την παραγωγή του, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος. Με τη διανομή των εθνικών γαιών, αλλά κυρίως με το ξεκαθάρισμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος σχετικά με τις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες, θα δημιουργούνταν οι κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να βγει η ελληνική οικονομία από το τέλμα στο οποίο είχε περιέλθει, να αναπτυχθεί και να συμβαδίσει με τα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη. Για αυτό το λόγο άλλωστε, ο Κουμουνδούρος προσπαθούσε ήδη από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας να καταδείξει τη σπουδαιότητα της επίλυσης του ζητήματος των εθνικών γαιών, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, συμβάλλοντας στη δημιουργία Κτηματικής Τράπεζας, που θα διαχειριζόταν τα δάνεια που είχαν ανάγκη οι παραγωγοί ώστε να βελτιστοποιήσουν την παραγωγή τους.

Ο Ζέγγελης, επιπλέον, στην ίδια αγόρευση θέτει ένα ακόμα σημαντικό πρόβλημα, την έλλειψη κτηματολογίου και της εισπραττόμενης επικαρπίας από τις εθνικοϊδιόκτητες γαίες που θα βοηθούσε τη Βουλή να έχει μία σαφή εικόνα των εδαφών για τα οποία θα γίνεται λόγος. Στο τέλος δε, της αγόρευσής του προτείνει να γίνει μία προσθήκη στο άρθρο 4 του νομοσχεδίου που θα υπαγορεύει ότι τα χρήματα που θα περιέλθουν στα δημόσια ταμεία από την αγορά των κτημάτων να *«παρακατατίθενται εις την τράπεζαν εντόκως προς απόσβεσιν του δημοσίου χρέους»*, επειδή όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, *«να μην καταναλωθή όπως καταναλώθησαν όλα, και εμείναμεν μόνον με τα βάρη τα οποία δεν είμεθα εις κατάστασιν να αποτίσωμεν»*¹³⁶.

Η συζήτηση για τα υπόλοιπα άρθρα προχώρησε χωρίς αντιρρήσεις, με κάποιες διευκρινιστικές προσθήκες επί των άρθρων 9, 14 και 15¹³⁷. Στην επόμενη

¹³⁶ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ'. Περίοδος Β'. Συνόδου, σελ. 96.

¹³⁷ Πρόεδρος: *«Επί του άρθρου 9 να προστεθή ότι « εν περιπτώσει αρνήσεως του δημάρχου, όπως βεβαιώση την ταυτότητα και το γνήσιον της υπογραφής του δηλούντος, ο δηλών κοινοποιεί την δήλωσιν του δια δικαστικού κλητήρος εις τον δήμαρχον, όστις οφείλει επί αποδείξει να εγχειρίση εις τον δηλούντα εντός δύο ημερών προσυπογεγραμμένην την δήλωσίν του. Η τε κοινοποίησις και το επιδοτήριο συντάσσονται επί απλού χάρτου».*

« Επί του άρθρου 14 να προστεθή, ότι, εάν εντός εξ μηνών από της δηλώσεως δεν κοινοποιηθώσιν εις τους δηλώσαντας τα παραχωρητήρια, δεν δικαιούται το δημόσιον να λάβη δικαίωμα επικαρπίας εις το μέλλον».

συνεδρίαση στις 13/ 01/1871, ο Σ. Σωτηρόπουλος κατέθεσε *«την χθές ζητηθείσαν σημείωσιν της εισπραττομένης επικαρπίας επί των επί της εθνικής γης φυτειών και της εκτάσεως αυτών»*¹³⁸. Πρόκειται για ένα πίνακα, ο οποίος όμως αναγνωρίζεται ότι είναι ελλιπής, αφού στα παρατηρήσεις που τον συνοδεύουν επισημαίνεται ότι

«α. το δικαίωμα της επικαρπίας των εθνικοϊδιοκτητων ελαιοδένδρων συνεννοικιάζεται μετά του εγγείου φόρου και δεν είναι γνωστόν ούτε το ποσόν, ούτε η έκτασις, β. Η έκτασις των μεν αμπέλων και περιβολίων εξήχθη από τα εν των υπουργείω κρατούμενα βιβλία, των δε λοιπών εσημειώθη κατά τας εσχάτως ληφθείσας πληροφορίας των αρχών, διότι ουδέποτε εγένετο καταμέτρησις ή άλλη τις εξακρίβωσις της εκτάσεως αυτών, γ. Μέχρι του 186 το δικαίωμα της επικαρπίας των συκοδένδρων εβεβαιούτο και εισεπράττετο επί τη βάση δηλώσεως, από δε του 1866 εις τα τελωνεία».

Στην ίδια συνεδρίαση, ξεκίνησε και η δεύτερη συζήτηση του νομοσχεδίου ΤΠς', η οποία προχώρησε χωρίς ιδιαίτερες αντιρρήσεις από τους βουλευτές, έως ότου ήρθε προς συζήτηση το άρθρο 4. Ο Δ. Καλλιφρονάς, πληρεξούσιος Αττικής, συμφωνώντας με το Ζέγγελη, προτείνει τροπολογία βάσει της οποίας *«το τίμημα καταβάλλεται εις την Τράπεζαν εντόκως, ίνα χρησιμεύση εις απόσβεσιν του δημοσίου χρέους»*. Επέμενε, μάλιστα στη θέση του, τονίζοντας ότι η εθνική γη είναι *«απόκτημα του ιερού αγώνος»* των Ελλήνων¹³⁹. Ο Σ. Σωτηρόπουλος, δεν έκανε δεκτή την τροπολογία του, παρά την επιχειρηματολογία του Καλλιφρονά, υποστηρίζοντας ότι ο προϋπολογισμός περιείχε μεγαλύτερα ποσά που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για αυτό το σκοπό¹⁴⁰. Ο Καλλιφρονάς, έπειτα ισχυρίστηκε πως μιλώντας για *«δημόσια χρέη εννοώ όλα τα εσωτερικά καί εξωτερικά, τα οποία έγιναν επί του αγώνος»*¹⁴¹, και λαμβάνοντας το λόγο ο Δαγρές, αφού αναφέρθηκε στις θυσίες των Μεσσηνίων κατά

«Το άρθρον 15 να τροποποιηθή αντί «εντός 15 ημερών» εις «εντός ενός μηνός». Κάποιοι βουλευτές πρόσθεσαν να τεθεί η εξής διάταξη: *«Αι ανεγνωρισμένοι εθνικοϊδιοκτητοι γαίαι επί ωρισμένων τινών χωρίων θέλουσι πληρόνει το ήμισυ της εκτιμήσεως».* Ό.π.

¹³⁸ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ'. Περιόδου Β'. Συνόδου, σελ. 98. Παραθέτουμε τον πίνακα στο Παράρτημα (Πίνακας 3).

¹³⁹ Για να εισπράξει από τον Δαγρέ την παροιμιώδη απάντηση *«Καί πρόκειται μήπως νά την πάρουν οι Ινδοί ή οι Κινέζοι;»*.

¹⁴⁰ Ό.π.,σελ. 100.

¹⁴¹ Ό.π.,σελ. 102

την Επανάσταση, υπαινίχθηκε ότι οι Πελοποννήσιοι στην ουσία, απελευθέρωσαν από την τουρκική κυριαρχία τις επαρχίες της Στερεάς ύστερα από την καταβολή των αναγκαίων ποσών. Αυτό θα προκάλεσε το μένος των Ρουμελιωτών βουλευτών, με αποτέλεσμα να επικρατήσει θόρυβος στην αίθουσα. Ο Ροντήρης, εν μέσω διαφωνιών θα βρει την ευκαιρία τότε να προτείνει να διανεμηθεί η γη *«αναλόγως των αγώνων κάθε επαρχίας»*. Τελικά, τα πνεύματα ηρέμησαν και αυτό που κατέστη σαφές ήταν πως ο Καλλιφρονάς και οι υποστηρικτές¹⁴² του εννοούσαν πως τα έσοδα από τη διάθεση των φυτειών πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την εξόφληση των *«ιερών χρεών προς τους αγωνιστές»* και όχι για την εξόφληση του εξωτερικού χρέους της χώρας¹⁴³. Ο Ροντήρης, όμως, έθεσε και ένα ακόμα ζήτημα που ήταν ζωτικής σημασίας: πώς θα γινόταν η διανομή των εθνικοϊδιοκτητων κτημάτων και ποιοι θα ήταν οι δικαιούχοι¹⁴⁴.

Ξεκίνησε να αντιμάχεται το νομοσχέδιο υποστηρίζοντας ότι η εθνική γη ανήκει σε όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες και όχι μόνο σε αυτούς που κατοικούν στις επαρχίες όπου τυχαίνει να βρίσκεται¹⁴⁵. Στη μακροσκελή αγόρευσή του στις 14/01/1871, αφού για ακόμη μία φορά πρότεινε την αναβολή της συζήτησης, προφασιζόμενος την ανάγκη να συζητηθεί συγχρόνως με το νομοσχέδιο περί διανομής της εθνικής γης, υποστήριξε ότι

«δεν αντιτάσσομαι εις το να παύση η συνιδιοκτησία του δημοσίου επί των φυτειών μετά των εμφυτευτών, αλλά πρέπει να παύση δια διανομής, δι' απαλλοτριώσεως, δι' εκποιήσεως ή δια δωρεάς • [...] Φαίνεται, ότι το νομοσχέδιον δεν θέλει δωρεάν, αλλά απολήγει εις δωρεάν κατά τα 70%.»

πρότεινε να διατηρήσει ο εμφυτευτής το μισό μέρος της φυτείας και το άλλο μισό να παραμείνει στο κράτος το οποίο θα το δημοπρατούσε έχοντας προκαθορίσει ένα ελάχιστο τίμημα. Όσοι είχαν φυτέψει μετά από άδεια του δημοσίου θα είχαν το δικαίωμα να πάρουν και το δημοπρατούμενο μερίδιο της φυτείας τους με έκπτωση 5% ως προς την τελευταία προσφορά ή, χωρίς πλειστηριασμό, με 200 δρχ. ανά

¹⁴² Βασικός υποστηρικτής του ήταν ο βουλευτής Αττικής και συντοπίτης του Λέκκας.

¹⁴³ Ό.π., σελ.100-107

¹⁴⁴ Ό. π. σελ. 103-105. Για τις θέσεις του Ροντήρη στη συγκεκριμένη συνεδρίαση βλ. και Ψυχογιός, *Το Ζήτημα...*, σελ. 89- 91.

¹⁴⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ'. Περίοδου Β'. Συνόδου σελ. 110-126.

στρέμμα τα αμπέλια και 400 δρχ. ανά στρέμμα τις σταφίδες. Όσοι φύτεψαν αυθαίρετα είχαν τη δυνατότητα να πάρουν το μερίδιο του δημοσίου χωρίς δημοπρασία με 250 δρχ. ανά στρέμμα τα αμπέλια και 450 δρχ. ανά στρέμμα τις σταφίδες. Η εξόφληση πρότεινε να γίνεται με δόσεις αλλά

*«όστις καθυστερεί δύο δόσεις ν' απαλλάσσεται, και την ιδιοκτησίαν λαμβάνη έκαστος πολίτης, όστις πρώτος καταθέσει εις συμβολαιογράφον του κράτους τας δύο καθυστερουμένας δόσεις, και αφαιρείται η ιδιοκτησία του δημοσίου από τον κακής πίστεως οφειλέτην».*¹⁴⁶

Ο Ροντήρης θεωρούσε ότι οι φυτείες, πλην των αμπέλων και των σταφιδαμπέλων, έπρεπε να περάσουν στην πλήρη κυριότητα του δημοσίου γιατί έγιναν μόνο για να καταπατηθεί η εθνική γη. Για τις ελιές, συκιές, μουριές, όπως τόνισε, η εμφύτευση κοστίζει 4-6 δραχμές το στρέμμα και σε μια μέρα μπορεί κανείς να αρπάξει ακόμη και 1.000 στρέμματα¹⁴⁷. Η τελευταία επισήμανση απηχούσε και την άποψη μερικών, που διατυπώθηκε και καθαρά στη συνέχεια των συζητήσεων, ότι οι εμφυτευτές ήταν «άρπαγες» της εθνικής γης και άρα έπρεπε να ακολουθηθεί μια πιο σκληρή πολιτική απέναντί τους.

Ο Σωτηρόπουλος έλαβε το λόγο και υποστήριξε το νομοσχέδιό του σε μία μεγάλη αγόρευση, στην οποία περιέγραφε τι είναι οι εθνικοϊδιόκτητες γαίες, ανέφερε ποιες προσπάθειες είχαν γίνει από τις προηγούμενες κυβερνήσεις για διανομή της γης, ξεκινώντας από τον Καποδίστρια φτάνοντας μέχρι τον οθωνικό νόμο περί προικοδότησης, για τον οποίο σχολίασε τα εξής:

« ο νόμος αυτός δεν εχρησίμευσεν εις τίποτε άλλο, παρά να διαταράξη την κοινωνίαν και να καταστήση τινάς χωρικούς δυστυχείς, διότι απεξενώθησαν από της κατοχής των γαιών, από τα οποίας επορίζοντο τα προς ζην».

¹⁴⁶ Ό.π. σελ. 119.

¹⁴⁷ Για να λάβει την απάντηση του Γρ. Δημητριάδη: «Δεν έχετε πείραν κ. Ροντήρη», αν και ο Σ. Σωτηρόπουλος πρόλαβε να παρατηρήσει «Εγώ συμφωνώ μαζί σας, κ. Ροντήρη». Ό.π. Σελ. 115.

Επιπλέον, αντέκρουσε το χαρακτηρισμό «άρπαγες» του Ροντήρη για τους κατόχους εθνικοϊδιόκτητων γαιών, εξηγώντας στους συναδέλφους του ότι όλες οι διοικήσεις του κράτους μέχρι εκείνη τη στιγμή, είχαν επιτρέψει, αν όχι ενθαρρύνει τον πολλαπλασιασμό τους:

«[...]Αι φυτεΐαι, κύριοι, έχουν την αρχήν των από την εποχήν της τουρκοκρατίας. Οι κύριοι της γης Οθωμανοί επέτρεπον εις τους χωρικούς να φυτεύωσιν ολόκληρα στρέμματα αμπέλων. [...] Αι περισσότεραι δε΄των αμπέλων, αι οποίαι χαρακτηρίζονται ως εθνικοϊδιόκτητοι, ανήκουσιν εις την εποχήν αυτήν. Αφού ηγέρθη η επανάστασις, εγένοντο από τους χωρικούς εμφυτεύσεις εις γης οθωμανικήν, διότι ουδείς απηγόρευσε ούτε ηδύνατο ν' απαγορεύση τούτο. Η κυβέρνησις του Καποδιστρίου όχι μόνον δεν απηγόρευσε τας φυτεΐας, αλλ' απεναντίας ενεθάρρυνε, διότι εφρόνει, και δικαίως, ότι ήτο ωφελιμώτερον και εις το δημόσιον και εις την κοινωνίαν να εμφυτεύονται αι γαΐαι, παρά να μένουν αφύτευται, καθόσον η γη της Ελλάδος δίδει μεγαλύτερον εισόδημα εμφυτεομένη, παρά σπειρομένη. Κατά τα πρώτα έτη της πρώτης Βασιλικής δυναστείας επιτράπη επίσης η εμφύτευσις, και όστις ήθελεν ηδύνατο να προσέλθη εις τον οικονομικόν έφορον, και προσερχόμενος ελάμβανεν άδειαν δια της οποίας ηδύνατο να ενεργήση οιανδήποτε ήθελεν φυτείαν επί εθνικής γης. Αλλά όταν απεφασίσθη να γίνη ο νόμος της προικοδοτήσεως, δια του οποίου ελήφθη το μέτρον να διατεθή δια δημοπρασίας η εθνική γη, επόμενον ήτο να απαγορευθώσι και αι εμφυτεύσεις, εξεδόθη λοιπόν, επί τούτω το Διάταγμα του 1837, διά του οποίου εκανονίζετο, ότι αι φυτεΐαι αι γενόμεναι μετά το 1821 [...] έπρεπε να διαιρεθούν εις δύο ίσα μέρη, και το μεν εν μέρος να μείνη εις τον εμφυτευτήν, το δε άλλο να περιέλθη εις το δημόσιον, και να εκτεθή εις δημοπρασίαν προς εκποίησιν. Αφού απέτυχεν ο νόμος της προικοδοτήσεως, επόμενον ήτο να μη τολμήση κανείς να ζητήσει την εκτέλεσιν του νόμου τούτου[...]»

Υπερασπίστηκε τους κατόχους των εθνικοϊδιόκτητων γαιών, λέγοντας πως στην πραγματικότητα πρόκειται για χωρικούς οι οποίοι, όταν προέκυψε υπερτίμηση της σταφίδας λόγω κρίσης¹⁴⁸

¹⁴⁸ Η ελληνική οικονομία ταρασσόταν συχνά από κρίσεις στην αγορά της σταφίδας ήσσονος όμως σημασίας. Η μεγαλύτερη σταφιδική κρίση ξέσπασε το 1893 και οδήγησε πολλούς στην υπερπόντια μετανάστευση σε αναζήτηση καλύτερης τύχης. Για τη θέση της σταφίδας στην ελληνική οικονομία

«ήσαν κάτοχοι εθνικών γαιών, και τας έσπειραν δημητριακούς καρπούς, και μετέτρεψαν αυτάς εις φυτείες.[...]»¹⁴⁹.

Υπήρχαν, παραδέχτηκε και μερικοί που δεν είχαν καμία σχέση με τα κτήματα αυτά και τα καταπάτησαν. Και αυτούς όμως, δικαιολογεί ο Σωτηρόπουλος, επισημαίνοντας ότι η γη ήταν πολύ ακριβή για να την αγοράσουν, οπότε αναγκάστηκαν να γίνουν καταπατητές. Ξεκαθάρισε όμως ότι

«οι εμφυτευταί των εθνικών γαιών δεν εσφετερίσθησαν την γην του δημοσίου, ούτε την ήρπασαν, αλλά έχοντες δικαίωμα να κατέχουν αυτήν και να την καλλιεργούν με δημητριακούς καρπούς την εφύτευσαν, δια της εμφυτεύχεως δε ταύτης ωφέλησαν σημαντικά το δημόσιον. Δεν πρόκειται δε σήμερον ειμή περί τακτοποιήσεως της κοινής ταύτης ιδιοκτησίας, διότι το δημόσιον διατηρεί επί των γαιών την κυριότητα, και επομένως οι εμφυτευταί δεν έχουν το δικαίωμα να κάμουν πλήρη και τελείαν χρήσιν αυτής.»

Υποστηρίζοντας, στη συνέχεια της αγόρευσης, τη βάση του νομοσχεδίου του, ο Σωτηρόπουλος, δικαιολόγησε την απόφασή του να πληρώσει ο εμφυτευτής την αξία του κτήματος και να αποκτήσει την πλήρη κυριότητα του ίδιου και της φυτείας σε αντιδιαστολή προς τις διάφορες ιδέες που προτείνονταν, όπως ήταν να διατεθεί μέρος της γης σε δημοπρασία, σύμφωνα με το νόμο του 1837 ή να διατεθεί στους εμφυτευτές και το υπόλοιπο κτήμα και το δημόσιο να κρατήσει τη μισή φυτεία.¹⁵⁰

«[...] τη βρίσκω τελείως εντελώς άδικην (ενν. την ιδέα της διανομής με τους παραπάνω όρους) και αποκλίνουσα προς όφελος των ελάχιστα δαπανησάντων • όλη η γη δεν είναι της αυτής ποιότητος ούτε έχει την αυτήν αξίαν• [...]όστις κατέστησε φυτείαν εξαίρετον, θέλει αδικηθή, διότι το ήμισυ της φυτείας αξίζει περισσότερο από το ήμισυ της γης. [...] Όπου όμως συνέβη το εναντίον, όπου δηλ. η γη ήτο καλής ποιότητος, δια δε την φυτείαν δεν κατεβλήθησαν μεγάλοι δαπάναι, εκεί θέλει ζημειωθεί

έγραψε ο Π. Πιζάνιας, στο *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851-1912*, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1988.

¹⁴⁹ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ΄. Περιόδου Β΄. Συνόδου σελ. 119- 121.

¹⁵⁰ Ο.π. σελ. 122-123.

το δημόσιον. [...] Δι' αυτούς τους λόγους, νομίζω, ότι δεν μπορεί να υποστηριχθή άλλη λύσις, παρά να πληρώσουν οι εμφυτευταί το τίμημα της γης. [...] διότι αρκεί να εφύτευσε τις εθνικήν γην και είναι αδιάφορον αν έβαλε πολλά ή ολίγα δένδρα ή κλήματα, διότι, όπως και να έχη το πράγμα, εβελτίωσε την γην και την έκαμε να έχη ήδη περισσότερα αξίαν.»

Κλείνοντας τη μεγάλη αγόρευσή του, ο Σωτηρόπουλος, κατέληξε:

«τι ήρπασαν (ενν. οι εμφυτευτές) και το επήραν; Ήθελον εννοήσει την μομφήν ταύτην εάν εσφετερίζοντο την εθνικήν γην και ηρνούντο το δικαίωμα της κυριότητος του δημοσίου [...] αφού είχαν την κατοχήν έπραξαν έγκλημα, εάν, αντί να την καλλιεργούν με δημητριακούς καρπούς, την κατέστησαν μάλλον προσοδοφόρα;»

Ο λόγος του Σωτηρόπουλου, κάλυψε όλα τα ζητήματα και θα έπρεπε, μετά από την τόσο λεπτομερή ανάλυση να αρθούν οι προβληματισμοί σχετικά με ένα ζήτημα, για το οποίο όπως είπαμε δεν υπήρχε ουσιαστική αντίρρηση. Ωστόσο, ο Ζέγγελης, προφασιζόμενος το πέρας της ώρας, πρότεινε να αναβληθεί η υπόλοιπη συζήτηση για την επόμενη μέρα, καθώς είχε φέρει στη Βουλή τροπολογία για το άρθρο 1 του νομοσχεδίου. Η πρόταση αναβολής τελικά δεν συγκέντρωσε τον απαιτούμενο αριθμό υποστηρικτών, μετά και από παρέμβαση του Δαγρέ που θύμιζε ότι υπήρχαν άλλα ζητήματα στην ημερήσια διάταξη και απορρίφθηκε. Πριν από αυτό όμως, το νομοσχέδιο είχε ψηφιστεί κατά της αρχής.

Τόσο ο Ζέγγελης όσο και ο Ροντήρης, παρουσίασαν τις τροπολογίες τους. Η τροπολογία του Ροντήρη, την οποία μάλιστα δεν είχε καταθέσει γραπτώς αλλά εκφώνησε από το βήμα, όπως υποστήριζε, απορρίφθηκε αμέσως, αφού δεν κατάφερε συμπληρώσει τον απαιτούμενο αριθμό βουλευτών (*«Αι αδεία της κυβερνήσεως γενομένοι φυτεΐαι επί εθνικών για'ων ανήκουσαι δυνάμει του νόμου κατά το ήμισυ εξ αδιαιρέτου εις το δημόσιον, διανέμονται μεταξύ δημοσίου και φυτευτού κατά τα ακόλουθα άρθρα»* - αφορούσε δε, μόνο τα αμπέλια και τις σταφιδάμπελους), ενώ του Ζέγγελη που αφορούσε το πρώτο άρθρο, είχε τρία σκέλη και το πρώτο συζητήθηκε και έγινε δεκτή δεκτό από τον Σωτηρόπουλο. Με αυτό προσδιοριζόταν ότι η εκτίμηση της αξίας του κτήματος αφορούσε στην τότε αξία της πεφυτευμένης γης, την ημέρα δηλαδή της δήλωσής της από τους καλλιεργητές, και όχι στην αξία που είχε πριν αυτή φυτευτεί

« [...] Ζητώ αντί της λέξης “εμφυτευθείσης γης” να τεθή “πεφυτευμένης γης” και τούτο προς ακριβήν ερμηνείαν, ότι εννοούμεν να πληρώσουν οι εμφυτευταί την αξία της γης, την οποία θα είχε κατά την ημέραν της δηλώσεως». ¹⁵¹

Με τα άλλα δύο σκέλη ο Ζέγγελης αφενός, ζητούσε να προσδιοριστεί η πλήρης φυτεία, ώστε αυτή να διανεμηθεί και να εκτιμηθεί αναλόγως (« Πλήρης φυτεία θεωρείται όταν η μεν άπελος ή σταφιδάμπελος περιέχη τουλάχιστον 400 κλήματα, αι ελαιοφυτείαί 13 ελαιόδενδρα, αι συκοφυτείαί 15 συκέας, αι μωρεοφυτείαί και των οπωροφόρων δένδρων 25 καθ’ έκαστον βασιλικόν στρέμμα, αι δ’ αναμίξ φυτείαί περιέχωσιν ανάλογον προς τ’ ανωτέρω αριθμόν»¹⁵²) και αφετέρου υποστήριξε να δοθούν στους εμφυτευτές έως 60 στρέμματα, ώστε να επωφεληθούν όσοι περισσότεροι γινόταν επικαλούμενος μάλιστα και την άποψη του Σωτηρόπουλου, όταν το 1865 προΐστατο του Συμβουλίου της Επικρατείας για το ζήτημα, ότι οι καλλιεργητές περισσότερων εκτάσεων ήταν πολύ λίγοι, ώστε να δημιουργηθεί πρόβλημα και να υπάρξουν αντιδράσεις. Όποιος καλλιεργούσε περισσότερα κτήματα, θα κρατούσε τα 60 και τα υπόλοιπα θα δημοπρατούνταν

« Ουδείς των εμφυτευτών δύναται να λάβη ως πλήρη ιδιοκτησίαν του πλέον των 60 στρεμμάτων κατά τας διατάξεις του παρόντος νομοσχεδίου• το πλέον του ποσού τούτου εκποιείται διά δημοπρασίας, και το τίμημα αυτών διανέμεται εις δύο ίσα μέρη, εξ’ ων το μεν λαμβάνει ο εμφυτευτής, το δε έτερον το δημόσιον»¹⁵³.

Ο Σωτηρόπουλος λαμβάνοντας το λόγο, υποστήριξε πως η πρόθεση του Ζέγγελη να εξαιρεθούν από τη διανομή οι ατελείς φυτείες, προκειμένου να μην ωφεληθούν οι εμφυτευτές τους, οι οποίοι κατά τη γνώμη του δεν ωφέλησαν το δημόσιο με την προσωπική τους εργασία και τα κεφάλαια αλλά το ζημίωσαν γιατί του στερούσαν τον έγγειο φόρο, αν αντίθετα από τις φυτείες καλλιεργούσαν δημητριακά, δεν επιτυγχάνεται. Ο υπουργός υποστήριξε ότι αν δεν συμπεριληφθούν και αυτοί, τότε θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το νόμο ΥΛΑ’ περί διανομής της

¹⁵¹ Ο.π. , σελ. 124.

¹⁵² Ο. π., σελ. 123.

¹⁵³ Ο.π.

εθνικής γης προκειμένου να την ιδιοποιηθούν και θα πλήρωναν έτσι 5% επί του τιμήματος και όχι 8%, όπως όριζε ο νόμος περί φυτειών. Με αυτόν τον τρόπο θα ζημιωνόταν το δημόσιο και όχι όπως παρουσίαζε ο Ζέγγελης.

Επιπλέον, όσον αφορά στην πρόταση για κατοχή έως 60 στρέμματα, ο Σωτηρόπουλος τόνισε ότι οι εμφυτευτές που είχαν περισσότερη έκταση από 60 στρέμματα, ήταν δύσκολο να εντοπιστούν, αφού εάν αποδεχόταν την τροπολογία αυτή, κανείς δε θα δήλωνε ότι είχε περισσότερη έκταση, αλλά αυτή θα δηλωνόταν στο όνομα κάποιου συγγενή του και ο ίδιος, τελικά, θα την κρατούσε ολόκληρη. Αλλά ακόμα και αν εμφανιζόταν κάποιος εμφυτευτής και δήλωνε πως είχε 100 ή 120 στρέμματα και το δημόσιο έπαιρνε τα υπόλοιπα από τα 60 που του αντιστοιχούσαν, η ίδια η δημοπρασία θα μπορούσε να δημιουργήσει κοινωνική αναταραχή αφού, οι εκτάσεις θα ήταν τμήματα ενός ενιαίου κτήματος που μέχρι τότε καλλιεργούνταν όλο από κάποιον συγκεκριμένο εμφυτευτή και θα μπορούσε να περάσει στα χέρια κάποιου ανταγωνιστή του. Έτσι, δεν αποδέχτηκε κανένα από τα δύο αυτά σκέλη.

Η συζήτηση συνεχίστηκε δύο μέρες μετά, στις 16 Ιανουαρίου, στη διάρκεια της οποίας ο Ζέγγελης παρουσίασε και επίσημα την τροπολογία του η οποία συζητήθηκε από τη βουλή, με τον Α. Δημητριάδη, βουλευτή Κορινθίας, να εφιστά την προσοχή στους συναδέλφους του, επειδή

«[...] το περί φυτειών νομοσχέδιον, κύριοι, το τόσον δημοστικόν, κατέστη προ δύο ημερών παραδόξως αντιδημοτικόν και κινδυνεύει να καταπέση εν τη κοινή γνώμη[...]»

Ο ίδιος απέδιδε το γεγονός στο ότι η κοινή γνώμη δεν ήταν καλά πληροφορημένη για το ζήτημα και υποστήριξε με την αγόρευσή του το νομοσχέδιο, καταφερόμενος παράλληλα εναντίον του Ροντήρη, ο οποίος αναγκάστηκε να υπερασπιστεί το εαυτό του και την πρότασή του για πλειστηριασμό της γης, λέγοντας πως

« [...] εγώ αγωνίζομαι ουχί υπέρ του δημοσίου αγωνίζομαι υπέρ του φυτευτού και διότι είναι δίκαιον, και διότι δεν θέλω εις την πατρίδα μου μία φυλή να παρουσιάση το φοβερόν θηρίον proletaire [...]»¹⁵⁴

Ο Δάγρες, ανέλαβε αυτή τη φορά την υποστήριξη του νομοσχεδίου έναντι του Ροντήρη, επισημαίνοντας πως δεν ήταν δυνατόν ο συνάδελφός του με τις τροπολογίες που κατέθετε να επιθυμεί πλειστηριασμό της γης ώστε να δοθεί στους πιο φτωχούς, αφού αυτοί δεν είχαν χρήματα για να την αγοράσουν!¹⁵⁵ Οι θέσεις του Ροντήρη τελικά, δεν υποστηρίχτηκαν από την πλειοψηφία, καθώς θύμιζαν σε πολλά σημεία το νόμο περί προικοδοτήσεως, για τον οποίο υπήρχε η κοινή παραδοχή ότι είχε αποτύχει στο σκοπό του¹⁵⁶. Έτσι, οι τροπολογίες του καταψηφίστηκαν σε αυτή τη συνεδρίαση.

Στη συνεδρίαση της 18^{ης} Ιανουαρίου η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από το πώς θα γινόταν ο προσδιορισμός της αξίας της γης. Κριτήριο, υποστήριζε ο Σωτηρόπουλος, θα ήταν η ποιότητα του εδάφους, το οποίο θα χωριζόταν σε δύο τάξεις, ποτιστική και ξερική, κάτι που υποστήριζε και ο προκάτοχός του στο υπουργείο Οικονομικών Χρηστίδης. Μετά από μακρά συζήτηση, η βουλή τελικά αποφάσισε να προσδιοριστούν οι τάξεις σε τέσσερις, ποτιστική και ξερική, ορεινή και πεδινή, καθώς έτσι θα μπορούσε να προσδιοριστεί καλύτερη η αξία τους. Επιπλέον, θα οριζόταν μία τιμή για κάθε τάξη ώστε να περιοριστούν οι αυθαιρεσίες όσων θα προχωρούσαν στην εκτίμηση της αξίας των κτημάτων σε κάθε χωριό. Για το ζήτημα, ακούστηκαν διάφορες απόψεις, με πιο αντιπροσωπευτικές των Δαγρέ και Βακαλόπουλου, οι οποίοι υποστήριζαν το να οριστούν δύο τάξεις, αορίστου ποιότητας, και να αφεθεί στη διακριτική ευχέρεια της επιτροπής αξιολόγησης η τιμή σε κάθε περίπτωση, με το Σωτηρόπουλο να απαντά ότι

«θα καταντήσωμεν περίπου εις το σύστημα της κατά τεμάχιον εκτιμήσεως, διότι έκαστος θα ισχυρίζεται ότι το τεμάχιόν του δεν υπάγεται εις την δείνα θέσιν, αλλ' αποτελεί ιδιαιτέραν και θα ζητή χωριστάς εκτιμήσεις»¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Η αναφορά σχετίζεται με τη γαλλική κομμούνα που βρισκόταν σε εξέλιξη εκείνη τη περίοδο στη Γαλλία.

¹⁵⁵ Ο. π. σελ. 151- 152.

¹⁵⁶ Κάτι που θύμιζε και ο Σ. Σωτηρόπουλος στην αγόρευση, αποσπάσματα της οποίας παρουσιάσαμε. Ο.π. σελ. 123.

¹⁵⁷ Ο.π. σελ. 163-164.

Έδωσε τη λύση ο ίδιος ο υπουργός, μετά από μία ψηφοφορία για το ζήτημα, αμφίβολου αποτελέσματος, λέγοντας πως

«Παραδέχομαι κατά το νομοσχέδιον να διαιρεθώσιν αι γαίαι εκάστου χωρίου εις δύο τάξεις, και να διακριθώσιν απ' αλλήλων με τα φυσικά και ευδιάκριτα γνωρίσματα του ποτιστικού και ξηρικού, αυτή είναι η πρώτη διαίρεσις την οποίαν παραδέχομαι. Δια τας ποτιστικές γαίας εκάστου χωρίου θα ήνε μία τιμή, δια τας ξηρικές θα ήνε μία άλλη. Τώρα εάν εννοή η Βουλή ότι ρέπει να κάμωμεν ακόμη μίαν υποδιαίρεσιν των ξηρικών ή ποτιστικών γαιών εκάστου χωρίου, δεν έχω δυσκολίαν ν το δεχθώ. Εάν η Βουλή νομίζη, ότι διά του προσδιορισμού μιάς και μόνης τιμής διά τας ξηρικές ή ποτιστικές ενός χωριού θα γεννηθούν αδικήματα, παραδέχομαι αντί μιας να έχωμεν δύο τιμάς δια τας ξηρικές καθώς και δια τας ποτιστικές. Θέλω μόνον η κατάταξις εις την δευτέραν υποδιαίρεσιν να μη εξαρτάται από την αυθαίρεσίαν κανενός, αλλά να στηρίζεται εις μίαν φυσικήν διαίρεσιν. Εννοώ να διαιρέση η επιτροπή την περιφέρειαν του χωρίου εις δύο τμήματα και ουχί περισσότερα.

Μετά από την παρέμβασή του, σειρά είχε η συζήτηση του εδαφίου του νομοσχεδίου που αφορούσε στον καθορισμό των μελών της επιτροπής που θα αναλάμβανε το έργο του καθορισμού των τιμών των τάξεων. Η πρόταση του υπουργού ήταν η επιτροπή να αποτελείται από τη διοικητική αρχή, τον οικονομικό έφορο και τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου. Και σε αυτό το σημείο, ο Ροντήρης εισηγήθηκε δική του τροπολογία, με την οποία πρότεινε η επιτροπή να αποτελείται από τον Νομάρχη, τον πρόεδρο του δικαστηρίου, τους οικονομικούς εφόρους των επαρχιών και τους ειρηνοδίκες του νομού, για να εισπράξει το σχόλιο του Δημητριάδη

«[...]τι ζητεί ο κ. Ροντήρης; [...] να συγκαλέση μίαν οικουμενικήν σύνοδον δι' αυτά τα ζητήματα; Δεν εννοώ τι θέλη να κάμη[...]»

Ο Ζέγγελις, όπως και οι περισσότεροι πληρεξούσιοι αποδοκίμασαν την τροπολογία του Ροντήρη. Και η δική του τροπολογία όμως, με την οποία πρότεινε αντικατάσταση των μελών της επιτροπής από άλλους σε περίπτωση κωλύματος των

πρώτων, απορρίφθηκε από το Σωτηρόπουλο και τη Βουλή, λόγω του κόστους που αυτή απαιτούσε και του ανθρώπινου δυναμικού που επίσης, δεν περίσσευε.

Άλλες τροπολογίες που συζητήθηκαν λίγο και καθόλου, λόγω της ήσσονος σημασίας τους ήταν του Ζέγγελη και του Πετσάλη¹⁵⁸ και αφορούσαν στη συμμετοχή ενός πολίτη στην επιτροπή που θα απαρτιζόταν. Στο τέλος αυτής της συνεδρίασης κατατέθηκε μία τροπολογία του Κεχαγιά που απασχόλησε την επόμενη συνεδρίαση, στις 19 Ιανουαρίου 1871. Ο βουλευτής, με αφορμή την επικείμενη συζήτηση για το άρθρο 4 του νομοσχεδίου που αφορούσε τον τρόπο της πληρωμής, τις δόσεις και το ύψος του τόκου, πρότεινε οι αγρότες να πληρώσουν τόκο 6% αντί 4% που πρότεινε ο Σωτηρόπουλος, ώστε να καλυφθεί η διαφορά των 650.000 δραχμών που θα έχανε το δημόσιο από την απώλεια της προσόδου εξαιτίας της διανομής. Την πρότασή του, που βρήκε υποστηρικτές ανάμεσα στους βουλευτές, μεταξύ των οποίων και ο Ζέγγελης και ο Πετσάλης, αντέκρουσαν οι Δαγρές και Κριστενίτης, τονίζοντας ότι οι γεωργοί δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να ανταπεξέλθουν σε τέτοιο οικονομικό βάρος και πως η κυβέρνηση θα μπορούσε να κατηγορηθεί για κερδοσκοπία¹⁵⁹. Ο Κεχαγιάς, υποστήριξε την τροπολογία του εφιστώντας την προσοχή των πληρεξουσίων στην οικονομική ζημία που θα έχει το δημόσιο, λόγω της εκτίμησης ότι οι τόκοι θα καθυστερούσαν να αποδοθούν στο δημόσιο, ενώ ο φόρος της επικαρπίας ήταν, κατά τον ίδιο, ασφαλέστερος. Πρότεινε να οριστεί από την κυβέρνηση το ύψος του τόκου και να γίνει καταμέτρηση των εδαφών, ώστε να σχηματιστεί μία εικόνα για τα ποσά που διακυβεύονταν. Δήλωσε, πάντως, ένθερμος υποστηρικτής του νομοσχεδίου, επισημαίνοντας το τέλος της δουλοπαροικίας με την απόκτηση ιδιοκτησίας από τους εμφυτευτές.¹⁶⁰

Την τροπολογία του Κεχαγιά εντέκρουσε ο ίδιος ο Σωτηρόπουλος, τονίζοντας ότι αντιβαίνει στην αρχή του νομοσχεδίου, αφού θα ήταν άδικο να οριστεί ένας τόκος για κάθε κλάση γης, ανεξάρτητα δηλαδή από την απόδοσή της. Ειπλέον, δε θα μπορούσε να διατηρηθεί το δικαίωμα της επικαρπίας, όπως πρότεινε εμμέσως ο Κεχαγιάς, γιατί αυτό θα διατηρούσε ταυτόχρονα και το ιδιοκτησιακό καθεστώς ως είχε. Συνεπώς, το δημόσιο θα μπορούσε να πουλήσει και πάλι τις γαίες και το νομοσχέδιο, λόγω αυτής της αντίφασης, θα έπεφτε σε ανυποληψία. Ο Κουμουνδούρος, με τη σειρά του υπεραμύνθηκε το νομοσχέδιο, συμφωνώντας με το

¹⁵⁸ Πληρεξούσιος Καρυστίας.

¹⁵⁹ Ο.π. σελ. 171- 173.

¹⁶⁰ Ο.π.

Σωτηρόπουλο και αντικρούοντας για ακόμη μία φορά πρόταση για πλειστηριασμό των εδαφών που έγινε στο μεταξύ από τον Ροντήρη. Επιπλέον, συνοψίζοντας τη βασική θέση του υπουργείου για την αποπληρωμή της αξίας των κτημάτων ως εξής

«[...] οι αγορασταί των εθνικών φθαρτών κτημάτων εντός δεκαετίας, δικαιούνται να πληρώσωσιν άνευ τόκου το όλον κτήμα το οποίον τοις ανήκεν, ενώ οι εμφυτεύσαντες επί εθνικής γης και το κεφάλαιον και τόκον»,

υποστηρίζει ότι είναι δίκαιο μέτρο και ότι το νομοσχέδιο είναι συνολικά «*το κατάλληλον και το ορθότερον*». Στο τέλος της συνεδρίασης, αναγνώστηκε και ψηφίστηκε το 4^ο άρθρο του νομοσχεδίου, που όριζε την αποπληρωμή του τιμήματος σε δεκαοκτώ ετήσες ισόποσες δόσεις, με 4 % τόκο και 4% τοκοχρεωλύσιο και το 2^ο άρθρο που αφορούσε στο χωρισμό της γης σε κλάσεις, ποτιστικές και ξηρικές και κάθε μία από αυτές σε δύο τάξεις, Α' και Β', ορεινες και πεδινές. Έπειτα, αναγνώστηκε το 5^ο άρθρο που αφορούσε στο δικαίωμα που είχε το δημόσιο στην πρώτη υποθήκη επί των φυτειών, προκειμένου να εξασφαλίσει την αποπληρωμή του τιμήματος των γαιών, ενώ κάθε άλλη υποθήκη, ακόμα και αν προηγείτο, θα ερχόταν μετά από αυτή του δημοσίου. Αυτή η διάταξη αφορούσε και τις φυτείες που είχαν γίνει πριν το τέλος του Ιανουαρίου του 1837 και υπαγόρευε ότι ακόμη και αν αυτές είχαν υποθηκευτεί τότε κατά το ήμισυ, η πρώτη υποθήκη του δημοσίου εκτεινόταν σε όλη την εκταση. Η σχετική συζήτηση μετατέθηκε στην επόμενη συνεδρίαση της 21^{ης} Ιανουαρίου¹⁶¹. Ο πληρεξούσιος Ευρυτανίας Δ. Τσιτσάρας, ο Κεχαγιάς και ο Ροντήρης παρουσίασαν τροπολογία, με την οποία πρότειναν ότι για τις υποθηκευμένες φυτείες που έγιναν πριν το 1837, αν είχε υποθηκευτεί το μισό της έκτασής τους, τότε αυτή η υποθήκη διατηρούνταν και δεν προηγούνταν του δημοσίου, εκτεινόμενη από το άλλο μισό της γης που θα υποθηκευόταν τότε για πρώτη φορά.

Η τροπολογία όμως τελικά αποσύρθηκε και σύντομα η συζήτηση προχώρησε στο άρθρο 6, το οποίο αφορούσε στον πλειστηριασμό ενυπόθηκου κτήματος λόγω των καθυστερούμενων δόσεων και για το οποίο ο Ζέγγελης παρουσίασε τροπολογία σύμφωνα με την οποία το εν λόγω κτήμα θα έβγαινε σε πλειστηριασμό μετά από καθυστέρηση δύο δόσεων. Ο Σωτηρόπουλος, όμως την αντέκρουσε υποστηρίζοντας

¹⁶¹ Ο.π. σελ. 225-231.

ότι ο οφειλέτης, χάνοντας το κτήμα του τόσο σύντομα δεν θα μπορούσε να ανακάμψει. Έτσι, δεν έγινε αποδεκτή από τη Βουλή.

Τα άρθρα 7, 8, 9 και 11 έγιναν δεκτά με την ανάγνωσή τους, χωρίς καθυστέρηση. Σε αυτό ίσως συνέτεινε και το γεγονός ότι ο Ροντήρης, ο κύριος πολέμιος του νομοσχεδίου, απουσίαζε από τη συνεδρίαση. Το άρθρο 10 που υπαγόρευε ότι οι φυτείες που δεν θα δηλώνονταν εντός τρίμηνης προθεσμίας θα έχαναν τα πλεονεκτήματα του παρόντος νομοσχεδίου, θα συζητούνταν στην επόμενη συνεδρίαση¹⁶² στις 25 Ιανουαρίου 1871.

Ενδεικτικό της διάθεσης των πληρεξουσίων να ψηφιστεί το νομοσχέδιο είναι ότι ο πρόεδρος της Βουλής, ξεκίνησε τη συζήτηση λέγοντας

«Ερχόμεθα εις το νομοσχέδιον περί φυτειών, και σας καθικετεύω να καθήσωμεν να εκπληρώσωμεν τα καθήκοντά μας, και να τελειώσωμεν αυτό το νομοσχέδιο».

Τελικά το άρθρο 10 πέρασε χωρίς κάποια ιδιαίτερες αντίρρησης ή επί μακρών αγορεύσεις όπως έγινε για προηγούμενα άρθρα. Το ίδιο συνέβη και για τα υπόλοιπα άρθρα. Χρειάστηκαν εννέα συνεδριάσεις της Βουλής ώστε να ψηφιστεί τελικά το νομοσχέδιο στο σύνολό του στις 28 Ιανουαρίου του 1871¹⁶³. Παράλληλα, η Βουλή συζητούσε για τα επίσης πολύ σημαντικά νομοσχέδια για τις εκβολάδες του Λαυρίου και περί της ληστείας. Ο νόμος ΤΠς' δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 24 Μαρτίου 1871, παραμονή της εθνικής γιορτής, αποδίδοντας στο ζήτημα της διανομής, όπως συνέβη και με τον ΥΛΑ', μια εθνική διάσταση¹⁶⁴.

¹⁶² Ο.π. σελ. 239- 248.

¹⁶³ Ο.π. σελ. 265- 289.

¹⁶⁴ Βλ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, σελ. 93.

Ο νόμος ΥΛΑ΄

Περί διανομής και διαθέσεως της εθνικής γης

Στις 12 Φεβρουαρίου άρχισε και η συζήτηση του νομοσχεδίου σχετικά με τη διάθεση και τη διανομή της εθνικής γης, το οποίο χρειάστηκε πέντε συνεδριάσεις για να ψηφιστεί και αυτό στο σύνολο του, μέσα σε πολύ ήπιο κλίμα, αναντίστοιχο της σπουδαιότητάς του. Υπήρξαν φυσικά, διαφωνίες, αλλά όχι στο βαθμό που αυτές εκφράστηκαν το προηγούμενο διάστημα, κατά τη συζήτηση του ΤΠς΄. Ο Ψυχογιός, επισημαίνει την παραδοξότητα¹⁶⁵, που δεν μπορούμε και εμείς με τη σειρά μας να αγνοήσουμε, αποδίδοντάς τη σε έναν άτυπο συμβιβασμό των Κουμουνδούρου-Σωτηρόπουλου με τους ενοικιαστές των έγγειων φόρων. Κατά τον Ψυχογιό, οι δύο πολιτικοί, προτίμησαν να προωθήσουν την αγροτική μεταρρύθμιση αντί της αλλαγής του φορολογικού συστήματος, ζητήματος που απασχολούσε και τους δύο τη δεκαετία του 1860¹⁶⁶ και που θα έπληττε καίρια τα συμφέροντα των μεγαλοκτηματιών και των δεκατιστών, των φοροεισπρακτών δηλαδή. Κατά τον ίδιο, προτίμησαν να προωθήσουν τη διανομή των φυτειών, συντάσσοντας τα δύο νομοσχέδια, κάτι που τους εξυπηρετούσε και πολιτικά αφού ήταν βουλευτές Καλαμάτας και Τριφυλίας, δηλαδή ήταν πληρεξούσιοι περιοχών με πολλές εθνικοϊδιόκτητες φυτείες.

Επιπλέον, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι δεν ήταν εύκολο για όσους τα συμφέροντα των οποίων πλήττονταν από τη μεταρρύθμιση, να την αντιπολιτευθούν άμεσα. Αν και ακούστηκαν στη συζήτηση για το νόμο ΤΠς΄ απόψεις ορισμένων που θεωρούσαν τους καλλιεργητές των εθνικοϊδιόκτητων φυτειών άρπαγες και εκμεταλλευτές του δημοσίου, δεν μπορούσε κανείς να ισχυριστεί το ίδιο για αυτή τη μερίδα των καλλιεργητών. Ένας από αυτούς, ο Λέκκας, βουλευτής Αθηνών, αντιτάχθηκε στο νομοσχέδιο προτείνοντας να διανεμηθούν μόνο οι εκτάσεις των

¹⁶⁵ Ψυχογιός Δ.Κ., *Το Ζήτημα.....*

¹⁶⁶ Το 1860 ο Κουμουνδούρος κατέθεσε σχέδιο νόμου που αφορούσε στην κατάργηση της δεκάτης και στην εισαγωγή ενός διανεμητικού συστήματος που θα φορολογούσε την καθαρή πρόσοδο. Στην ίδια γραμμή και ο Σωτηρόπουλος, ο οποίος εκπόνησε τη *Διατριβή περί της εγγείου φορολογίας εν Ελλάδι το 1861* και που συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση του ελληνικού φορολογικού συστήματος. Ο ίδιος μάλιστα είχε καταθέσει στη Βουλή το 1867 έκθεση περί μεταβολής του φορολογικού συστήματος, που αφορούσε επίσης, την κατάργηση της δεκάτης, συμφωνώντας με τον Κουμουνδούρο και την αντικατάστασή της από ένα φόρο αναλογικό προς τα στρέμματα. Ό.π.

μεγαλογαιοκτημόνων¹⁶⁷ ενώ, ακόμη και ο Ροντήρης, ο κύριος πολέμιος του νομοσχεδίου ΤΠς', κράτησε χαμηλούς τόνους και δεν προκάλεσε καθυστερήσεις στη συζήτηση. Αντίθετα παραιτήθηκε από τη συμμετοχή σε αυτή, αφού κατά τη γνώμη του, η γη θα έπρεπε να μοιραστεί σε όλους τους Έλληνες και όχι κατά προτεραιότητα σε αυτούς που είχαν στην περιουσία τους εκτάσεις εθνικής γης¹⁶⁸ και επομένως διαφωνούσε με την αρχή του νομοσχεδίου.

Συνοπτικά¹⁶⁹, σύμφωνα με τον ΥΛΑ', κάθε οικογενειάρχης, ενήλικας Έλληνας πολίτης, χήρα, ανήλικα ορφανά μπορούσαν να συμμετάσχουν στη διανομή των εθνικών γαιών. Δεν είχαν όμως δικαίωμα να συμμετέχουν οι προικοδοτηθέντες, όσοι έλαβαν κρητικά γραμμάτια¹⁷⁰ και οι κάτοχοι εθνικοϊδιοκτητών φυτειών - εκτός και αν η γη της φυτείας που είχαν πάρει ήταν λιγότερη από αυτήν που προέβλεπε ο υλα', οπότε είχαν τη δυνατότητα να τη συμπληρώσουν. Το κράτος θα διατηρούσε στην κυριότητά του μόνο δάση καθώς και οικόπεδα στις πόλεις, σε περίπτωση που θα μπορούσε μελλοντικά να τα αξιοποιήσει με ευνοϊκότερους όρους. Τη διανομή των εδαφών θα αναλάμβαναν, όπως προέβλεπε και ο νόμος ΤΠς', επιτροπές οι οποίες θα συγκροτούνταν σε κάθε δήμο και απαρτίζονταν από το δήμαρχο, τον οικονομικό έφορο και τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου και θα διαιρούσε τη διαθέσιμη γη σε δύο κατηγορίες ανάλογα με την ποιότητά της, προσδιορίζοντας τη διανεμητέα γη με βάση τις δηλώσεις όσων υπέβαλαν αίτηση. Κάθε κάτοχος γης έπρεπε να δηλώσει την έκταση της γης του κατά προσέγγιση, χωρίς να προσδιορίζεται μέγιστο όριο λάθους, όταν για τις φυτείες οριζόταν ένα 10%. Έπρεπε επίσης, να καταβάλει προκαταβολή 1,5 δρχ./στρ. αν η γη ήταν ξερική και 3 δρχ./στρ. αν η γη ήταν ποτιστική¹⁷¹. Το τίμημα των γαιών έπρεπε να αποδοθεί σε 26 ίσες ετήσιες δόσεις, που

¹⁶⁷ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β', τ. Α', σελ. 411.

¹⁶⁸ Ο.π.σελ. 413.

¹⁶⁹ Παρατίθεται αναλυτικά στο παράρτημα.

¹⁷⁰ Πρόκειται για μία ειδική περίπτωση παραχώρησης γαιών. Εκδόθηκαν το 1831 με το ψήφισμα κδ' /13.3.1831 για να υλοποιήσουν προηγούμενο ψήφισμα σχετικά με τον εποικισμό Κρητών, κυρίως στη Μήλο, τη Μεθώνη και το δήμο Μινώας στην επαρχία Ναυπλίου, όπου και είχαν εγκατασταθεί οι περισσότερες οικογένειες Κρητών. Προβλεπόταν να παραχωρηθεί σε κάθε οικογένεια η γη που ήδη καλλιεργούσε και σε όσες δεν καλλιεργούσαν 30- 50 στρέμματα ανάλογα με τον αριθμό των μελών τους. Βλ. Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα...*, σελ 61- 62.

¹⁷¹ Προβλεπόταν, όπως και στον ΤΠς', ο χωρισμός της γης του κάθε χωριού σε έξι το πολύ τοποθεσίες και κατάταξη της γης σε δύο κλάσεις, ποτιστικές και ξερικές, οι οποίες χωρίζονταν σε τάξεις - δύο η ποτιστική κλάση και τρεις η ξερική, ενώ στο νομοσχέδιο για τις φυτείες και η ξερική γη χωριζόταν σε

καθεμιά ήταν το 5% του τιμήματος συνολικά, από το οποίο το 2% αντιστοιχούσε στον τόκο και το 3% στο χρεολύσιο.

Μετά τη λήξη της εξάμηνης προθεσμίας οι κάτοικοι των χωριών είχαντο δικαίωμα για ένα μήνα να δηλώσουν γη που δεν την κατείχαν ή την κατείχαν άλλοι και δεν την είχαν δηλώσει, στα όρια του χωριού τους. Έπειτα από αυτή την προθεσμία μπορούσε ο οποιοσδήποτε επί τρεις μήνες να δηλώσει μη δηλωμένη γη οπουδήποτε. Η γη που θα διανεμόταν σε κάθε δικαιούχο δεν μπορούσε να ξεπερνά τα 80 στρέμματα ξηρικών και 40 στρέμματα ποτιστικών γαιών, ενώ μεταξύ των δικαιούχων θα προτιμούνταν όσοι ήταν ήδη κάτοχοι εθνικών γαιών.¹⁷²

Η συζήτηση για το νομοσχέδιο, αν και είχε προγραμματιστεί να ξεκινήσει στις 25 Ιανουαρίου 1871, τελικά άρχισε στις 12 Φεβρουαρίου. Ο Σωτηρόπουλος, στην εισηγητική του αγόρευση, ¹⁷³ έκανε σαφές πως ήταν ανεδαφική η άποψη της διανομής της εθνικής γης σε όλους τους Έλληνες, απαντώντας εκ των προτέρων στο Ροντήρη και σε άλλους που είχαν την ίδια γνώμη. Δεδομένου ότι η διαθέσιμη εθνική γη υπολογιζόταν σε 3 με 4 εκατομμύρια στρέμματα, ενώ οι ελληνικές οικογένειες αριθμούνταν σε 350 χιλιάδες, η κάθε μία θα έπαιρνε από 10 μόλις στρέμματα, κάνοντας δύσκολη, αν όχι ανέφικτη τη συντήρησή της. Έτσι, πολλοί θα αναγκάζονταν να πουλήσουν τις εκτάσεις τους σε εξετελιστικές τιμές σε κεφαλαιούχους με αποτέλεσμα οι γεωργοί να μετατραπούν εκ νέου σε δουλοπάροικους.

Όσον αφορά στη συζήτηση των άρθρων στις 15 Φεβρουαρίου 1871, τα 1 και 2 έγιναν αποδεκτά χωρίς ιδιαίτερες αντιπαραθέσεις, μεταξύ των βουλευτών και του υπουργού, αφού αφορούσαν στο ποιοι ήταν οι δικαιούχοι και αν θα επιτρεπόταν στους κατόχους εθνικοϊδιόκτητων φυτειών να συμμετέχουν. Το ίδιο συνέβη και με το άρθρο 3 που αφορούσε στους προικοδοτηθέντες και στους έχοντες γραμμάτια,

δύο τάξεις. Για καθεμιά τάξη οριζόταν και τιμή κατά στρέμμα από ειδική επιτροπή (η οποία κατά τις καταγγελίες των βουλευτών ήταν στον έλεγχο του υπουργού). Δηλαδή η γη του χωριού χωριζόταν σε έξι το πολύ περιφέρειες, για καθεμιά από αυτές οριζόταν μια τιμή για την ποτιστική γη της περιφέρειας και άλλη μια τιμή για την ξερική γη της ίδιας περιφέρειας. Η προσθήκη μιας επιπλέον τάξης σε σχέση με τις φυτείες έγινε, σύμφωνα με τη συζήτηση στη Βουλή, για να υπάρχει η δυνατότητα να οριστούν χαμηλές τιμές για τη γη με τη χειρότερη ποιότητα.

¹⁷² Σίδερης, Αριστείδης Δ., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα, 1934, σελ.55

¹⁷³ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β', τ. Α', Σελ., 43- 411. Παρατίθεται στο παράρτημα.

φαλαγγιτικά ή κρητικά. Λίγες παραφωνίες κατά τη συζήτηση των διατάξεων αυτού του άρθρου, δεν εμπόδισαν την αποδοχή του από τη Βουλή¹⁷⁴. Πιο εκτενή συζήτηση προκάλεσε το άρθρο 4 που αφορούσε στο χωρισμό της γης σε τάξεις¹⁷⁵. Ο Σωτηρόπουλος πρότεινε το χωρισμό της γης σε δύο τάξεις, ποτιστική και ξερική και τον ορισμό μίας τιμής ανά στρέμμα για κάθε τάξη. Ο Ζέγγελης κατέθεσε τροπολογία με την οποία πρότεινε να γίνει μία τροποποίηση του άρθρου κατά το πρότυπο του νόμου περί φυτειών, δηλαδή, χωρισμός της γης σε τέσσερις τάξεις με τη δυνατότητα να χωριστούν σε επιπλέον δύο, για τον καλύτερο προσδιορισμό της τιμής της γης από την τριμελή επιτροπή. Ο Σωτηρόπουλος συμφώνησε με την τροποποίηση που αφορούσε στο χωρισμό της γης σε περισσότερες τάξεις, αλλά όχι στον προσδιορισμό της τιμής από την επιτροπή. Στη συζήτηση παρεμβλήθηκε η αγόρευση του Δαγρέ, ο οποίος υποστήριξε ότι έπρεπε τόσο η επιτροπή όσο και η τιμή της γης να προσδιοριστούν από την κυβέρνηση¹⁷⁶, με το Σωτηρόπουλο να αντιτείνει ότι δεν είναι δυνατόν η κυβέρνηση να ορίσει κάθε τιμή για κάθε περίπτωση γης, γιατί δε θα ήταν δίκαιο, αφού δεν θα ταίριαζε σε όλες τις περιπτώσεις. Τελικά, ο Δαγρές απέσυρε την πρότασή του και η Βουλή προχώρησε στη συζήτηση του άρθρου 5 το οποίο έγινε αποδεκτό χωρίς καμία αντίρρηση.

Το 6^ο άρθρο προκάλεσε κάποιες πιο ζωντανές συζητήσεις και αντεκκλίσεις μεταξύ των βουλευτών. Το άρθρο αφορούσε στη μέγιστη παραχωρούμενη έκταση η οποία οριζόταν σε 60 στρέμματα ξηρικά ενώ για τα ποτιστικά 30 στρέμματα (*« [...] ορίζεται ποσόν εξήκοντα στρεμμάτων ξηρικών, αι ποτιστικάί λογίζονται αντί ξηρικών διπλασίας εκτάσεως»*.) Την πρόταση του Σωτηρόπουλου υποστήριξαν οι Δαγρές, Κρεστενίτης και Αυγερινός¹⁷⁷, ενώ οι Κεχαγιάς, Γουλιμής, Κατραβάνος, Δανόπουλος και Ταμπακόπουλος¹⁷⁸, υποστήριξαν ότι οι χωρικοί έπρεπε να πάρουν περισσότερες

¹⁷⁴ Ο Λέκκας, πληρεξούσιος Αττικής, ζήτησε από τον Σωτηρόπουλο διευκρινήσεις για μία υπόθεση που αφορούσε στους ψηφοφόρους του, που δεν ήταν ήταν σχετική με τη συζήτηση για τα συγκεκριμένα άρθρα. Υπήρξαν εκτάσεις γης στον Κηφισσό που θέλησε να ιδιοποιηθεί ο δήμος Πειραιά. Ο Σωτηρόπουλος απάντησε ότι εξέταζε το εν λόγω ζήτημα. Ο.π. σελ. 425.

¹⁷⁵ Ο.π. 425-427.

¹⁷⁶ Ο. π. 427- 428.

¹⁷⁷ Ο.π. σελ. 429- 434.

¹⁷⁸ Κατά τον Ψυχογιό, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι πληρεξούσιοι των σταφιδοπαραγωγικών περιοχών, δηλαδή οι Σωτηρόπουλος, Δαγρές, Κρεστενίτης, Αυγερινός, Μιχαλόπουλος, υποστήριξαν τον περιορισμό των στρεμμάτων, ενώ οι στερεοελλαδίτες Κεχαγιάς, Γουλιμής, Χατζίσκος, Κατριβάνος, Δανόπουλος συζητούσαν για μεγαλύτερες εκτάσεις. Βλ. Ψυχογιός, Δ.Κ., *Το ζήτημα...*

εκτάσεις, δηλαδή 100 στρέμματα ξηρικά, ενώ ποτιστικά 50. Ο Κεχαγιάς, δε πρότεινε έως και απεριόριστη έκταση

«[...]ό,τι εκάμαμεν δια τας φυτείας, απορώ πως δεν εκάμαμεν και δια τας γαίας. Εκεί είπαμεν, είναι άδίκον από ανθρώπους οι οποίοι κατέβαλον χρήματα και κόπους δια την εκχέρσωσιν και φύτευσιν των γαιών, να αφαιρέσωμεν την έκτασιν αυτήν, και να την περιορίσουμεν, εάν είχαν 100 στρέμματα, εις 60 ή 30. Δια τι δεν πράττομεν το αυτό και δια την γεωργικήν τάξιν, η οποία με κόπους, με ιδρώτας εξεχέρσωσε, καλλιεργεί, αποζή και πληρώνει τον φόρον και το δικαίωμα της επικαρπίας; Αυτήν την τάξιν, την οποία θέλομεν ήδη να βελτιώσωμεν, εγώ λέγω, ότι την καταστρέφομεν, διότι τη περιορίζομεν το δικαίωμα μέχρι 60 στρεμμάτων.»

Ο Μιχαλόπουλος¹⁷⁹ του απάντησε ότι

«[...] είναι πλάνη, ότι την εθνικήν γην κατέχουν οι γεωργοί• και από αυτήν την πλάνην αναχωρούντες δημιουργούμεν μύρια άτοπα, και δια τούτο ακόμη εγώ είπον ότι, εάν πρόκηται η γη αύτη να εκποιηθή εις βάρος των κατόχων και υπέρ του δημοσίου, δεν έχω καμμίαν αντίρρησιν ούτε ως προς το ποσόν ούτε ως προς την αξίαν. Αλλά επειδή δεν την κατέχουν οι γεωργοί, τουναντίον μάλιστα η γεωργική τάξις εξεβλήθη παντός δικαιώματος, πολλάκις μάλιστα και δια της βίας, η δε γη συνεκεντρώθη εις τας μεγάλας ιδιοκτησίας και σήμερον την κατέχουν οι μη γεωργοί, τουλάχιστον εις την επαρχίαν μου, δια τούτο, αν πρόκηται να κάμωμεν, όπως λέγομεν, τους γεωργούς γεωργούς, τότε πρέπει να γείνη μικρός ο προσδιορισμός της εκτάσεως[...]»¹⁸⁰

Μετά από μακρές αγορεύσεις, η Βουλή συμφώνησε στη λήξη της συνεδρίασης, σε έναν συμβιβασμό των προτάσεων, να λάβει δηλαδή, ο κάθε χωρικός έως 80 ξηρικά στρέμματα και έως 40 ποτιστικά ¹⁸¹, αποδεχόμενη ότι ο γεωργός δεν καλλιεργούσε το σύνολο των στρεμμάτων, αλλά άφηνε τα 20 περίπου σε αγρανάπαυση.

¹⁷⁹ Βουλευτής Ηλείας.

¹⁸⁰ Ό.π. Σελ. 431- 432.

¹⁸¹ Ό.π. σελ. 434.

Στην επόμενη συνεδρίαση, στις 16 Φεβρουαρίου 1871, η Βουλή αποδέχτηκε χωρίς καθυστέρηση τα άρθρα 7 έως και 32, ενώ στις 17 Φεβρουαρίου αντικείμενο της συζήτησης ήταν το άρθρο 33 που όριζε τον τρόπο αξιοποίησης των χρημάτων που θα αποκόμιζε η κυβέρνηση από τη διανομή. Ο Ζέγγελης πρότεινε τη σύσταση γεωργικής τράπεζας, ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες καλλιέργειας και να παταχθεί η τοκογλυφία στην ύπαιθρο¹⁸², ενώ ο Νικόδημος, πρότεινε να διατεθούν χρήματα στην αναδιοργάνωση του εθνικού στόλου¹⁸³. Ο Σωτηρόπουλος, όμως πρότεινε να αποταμιευθεί το 1/5 του ποσού και το 1/3 του κεφαλαίου ώστε να χρησιμοποιηθεί για τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου, προκαλώντας την αντίδραση του Δαγρέ, που υποστήριξε τη διάθεση των χρημάτων για τη σύσταση ξεχωριστής, από την Εθνική, τράπεζας που θα διαχειρίζεται τις οφειλές των γεωργών¹⁸⁴.

«[...] ίσως η βουλευτική περίοδος αυτή προωρίσται να κάμη όλως εκτακτως νόμους, ν' αφήση εποχήν εις την κοινοβουλευτικήν ημών ιστορίαν.[...] Πρέπει να διαθέσητε εις τας ανάγκας σας τα 2/3 και το 1/3 πρέπει από τούδε να λάβητε πρόνοιαν να το διαθέσητε δια την τάξιν εκείνη, η οποία είναι παραγωγικωτέρα και συντηρεί και εαυτήν και ημάς. [...] να ορισθή ειδική τράπεζα, ανεξάρτητος της σημερινής, η υπάρχουσα τράπεζα έχει μυθώδη ποσά να διαθέση, ας πάυση να διαθέτη τα ιδικά μας και ας παύσωμεν και ημεείς να ζητώμεν από αυτήν• να έχωμεν τράπεζαν εθνική, γεωργικήν[...].»

Ο Σωτηρόπουλος, όμως, επέμεινε («*Προτιμώ τα μέσα συγκοινωνίας*»¹⁸⁵) και η Βουλή αποδέχτηκε την πρότασή του.

Ο νόμος ολοκληρώθηκε στις 18 Φεβρουαρίου με την προσθήκη των δύο τελευταίων άρθρων, 34 και 35 που αφορούσε το μεν στην ισχύ του νόμου και επί των εθνικοιδιόκτητων γαιών, ενώ ο δε καταργούσε τους προηγούμενους νόμους περί προικοδότησης και φαλαγγιτικών γραμματειών. Το νομοσχέδιο αναγνώστηκε στο σύνολό του την επόμενη ημέρα και έγινε δεκτό στις 2 Μαρτίου 1871. Δημοσιεύτηκε

¹⁸² Ό.π. σελ. 448- 449.

¹⁸³ Ό.π., σελ 450.

¹⁸⁴ Ό.π., σελ. 453- 454.

¹⁸⁵ Ό.π. σελ. 460.

στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 25 Μαρτίου του 1871, αποδίδοντας έναν έντονα συμβολικό χαρακτήρα σε αυτό¹⁸⁶.

Η εφαρμογή των νόμων

Η εφαρμογή των νόμων αποδείχτηκε δύσκολη υπόθεση για το ελληνικό κράτος, το οποίο για 25 ολόκληρα χρόνια προσπαθούσε με δηλώσεις ιδιοκτησίας από τους καλλιεργητές και παραχωρητήρια να θεμελιώσει μία νέα κατάσταση στην αγροτική οικονομία. Όπως μας πληροφορεί ο Ψυχογιός¹⁸⁷, στις 07/ 02/ 1872, έναν χρόνο δηλαδή μετά τις συζητήσεις, το Υπουργείο των Οικονομικών έστειλε για πρώτη φορά στους εφόρους των επαρχιών τη διαταγή να συνεχίσουν να δέχονται δηλώσεις από τους κατόχους των γαιών, αν και η προθεσμία έξι μηνών που είχε δοθεί αρχικά για αυτή τη διαδικασία, είχε λήξει. Αργότερα στο ίδιο έτος, εκδόθηκε εγκύκλιος που παρέτεινε την προθεσμία μέχρι το τέλος του 1872 και όταν και αυτό δεν αποδείχτηκε αρκετό, το υπουργείο αναγκάστηκε να εκδώσει νόμο με τον οποίο και επίσημα δινόταν προθεσμία στους κατόχους εθνικής γης και φυτειών ώστε να τις δηλώσουν¹⁸⁸.

Μόλις το 1876 επιτράπηκε σε αυτούς που επιθυμούσαν να αποκτήσουν γη να δηλώσουν πού και πόση ήθελαν, έχοντας το δικαίωμα να δηλώσουν και γη που ανήκε σε άλλους που είχαν αμελήσει να τη δηλώσουν, ενώ το 1877 την έδωσε πίσω σε αυτούς¹⁸⁹. Μετά από 15 χρόνια, το 1885 δηλαδή, με το νόμο ατμδ' που εκδόθηκε στις 30/ 12/1885 δόθηκε λύση στο πρόβλημα των δηλώσεων, καθώς οριζόταν ότι οι κάτοχοι γαιών μπορούσαν να τις δηλώσουν από τον Ιανουάριο μέχρι το Μάρτιο, ενώ εκείνοι που επιθυμούσαν να αποκτήσουν όλο τον υπόλοιπο χρόνο. Ούτε και το δημόσιο όμως ήταν πιο συνεπές από τους ενδιαφερομένους, αφού όπως μας ενημερώνει ξανά ο Ψυχογιός¹⁹⁰, τα τελικά παραχωρητήρια άργησαν να εκδοθούν

¹⁸⁶ Δημοσιεύτηκε πενήντα ακριβώς χρόνια μετά την Επανάσταση. Βλ. Ψυχογιός, Δ. Κ. *Το Ζήτημα...*, σελ. 97.

¹⁸⁷ Ο.π., σελ. 98- 102.

¹⁸⁸ Ο.π. Πρόκειται για το νόμο υπα' / 30/07/1873. Ο.π.

¹⁸⁹ Ο. π.

¹⁹⁰ Ο.π. Ο ίδιος παραπέμπει για το ζήτημα στον Θεοχάρη, 1877, Α', σελ. 402- 416.

λόγω της καθυστέρησης από πλευράς πολιτείας να καθορίσει την τιμή ανά στρέμμα στις διάφορες τάξεις, αλλά και να χωρίσει τη γη σε τοποθεσίες.

Τα αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας έγιναν ορατά σχεδόν αμέσως, αφού διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα σε 357.217 κλήρους, η αγοραστική αξία των οποίων ανερχόταν στα 90 εκατομμυρία δραχμές¹⁹¹, ενώ όπως αναφέρει ο Κ. Βεργόπουλος, ο αγροτικός πληθυσμός το 1879 αριθμούσε περί τις 254.000 οικογένειες. Συμπεραίνεται, λοιπόν, πως το σύνολο σχεδόν των χωρικών απέκτησε ατομική ιδιοκτησία στη γη.¹⁹²

Το γεγονός αυτό ευνόησε την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και συγκεκριμένα, είχε σαν αποτέλεσμα την καλλιέργεια προϊόντων που προορίζονταν για εμπορική εκμετάλλευση, όπως ήταν η κορινθιακή σταφίδα, η καλλιέργεια της οποίας έλαβε τεράστιες διαστάσεις το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της πτώσης της γαλλικής οινοπαραγωγής λόγω της φυλλοξήρας που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια (1879). Έτσι, η σταφίδα έγινε περιζήτητη και η αγροτική παραγωγή προσαρμόσθηκε σ' αυτή την ευνοϊκή συγκυρία. Δεν είναι τυχαία και η άποψη του Μ. Quarteron, προξένου της Γαλλίας στη Συρία, ότι «η κατάσταση αυτή (ενν. της αυξημένης αμπελουργίας) απειλούσε να μεταμορφώσει την Ελλάδα σε μία χώρα αμπελουργικής μονοκαλλιέργειας»¹⁹³.

Και το ίδιο το κράτος όμως ενίσχυσε αυτές τις καλλιέργειες, αφού οι εξαγωγές συνέβαλαν στην αύξηση των κρατικών εσόδων μέσω των τελωνειακών δασμών και φόρων. Επιπλέον, ο δανεισμός των αγροτών είτε από τοκογλύφους είτε από τις ίδιες τις αναπτυσσόμενες τράπεζες της περιόδου ώστε να αγοράσουν εργαλεία, σπόρους ή ζώα, ή ακόμα και να καλύψουν τα έξοδα διαβίωσης έπειτα από μία κακή παραγωγή, αυξήθηκε. Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί ο Σίδερης¹⁹⁴, αυτές χρηματοδοτούσαν

¹⁹¹ Παρατίθεται στον Βεργόπουλο, *Το Αγροτικό Ζήτημα...*, σελ. 110 και ο ίδιος παραπέμπει στον Α. Σίδερι, *Αγροτική Πολιτική*, σελ. 54. Επίσης, Κ. Κωστής, *Σωτήριος Σωτηρόπουλος: Η διανομή των εθνικών γαιών (1871)*, (εισαγωγή- ιστορικός σχολιασμός), στο *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010, σελ. 47.

¹⁹² Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, σελ. 110, όπου δίνονται λεπτομέρειες, αφού τίθενται ζητήματα είδους και μεγέθους των αγροτεμαχίων. Πρόκειται κυρίως για αμπελώνες και φυτείες.

¹⁹³ Η καταγγελία καταχωρήθηκε στην έκθεση του Μ. Quarteron στις 31/08/1884 που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό. *Ελληνική Γεωργία* της ίδιας περιόδου, σελ. 374. Η αναφορά για την έκθεση και την καταγγελία στο Βεργόπουλο, σελ. 113.

¹⁹⁴ Σίδερης, *Αγροτική Πολιτική*, σελ. 75. Η αναφορά στον Βεργόπουλο, ό. π.

περισσότερο τη σταφίδα, ενώ ο Βεργόπουλος, αναφέρεται στη χαρακτηριστική καταγγελία του γεωπόνου Π. Χαλκιάπουλου¹⁹⁵ που το 1886 παρατηρούσε «*τας βιαίως και αστυνομικάς επεμβάσεις, ασκουμένας επί των κτηνοτρόφων και των χωρικών, των αρνουμένων να καλλιεργήσουν την σταφιδάμπελο*». Το ζήτημα βέβαια σε αυτή την πορεία ανάπτυξης είναι το γεγονός πως τα κέρδη από τις εξαγωγές, διοχετεύονταν απευθείας στις εισαγωγές προϊόντων σίτισης¹⁹⁶.

Παρά λοιπόν, τις όλο και αυξανόμενες δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης, η χώρα δεν μπόρεσε να οδηγηθεί σε αυτάρκεια. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η οικονομία να είναι ευάλωτη σε κάθε είδους χρηματοπιστωτική διακύμανση και τάση της αγοράς.¹⁹⁷ Αν και πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με το αγροτικό παραγωγικό πρότυπο της εποχής ένα σημαντικό μέρος των αναγκών του αγροτικού νοικοκυριού ή εκμετάλλευσης καλύπτονταν μέσα στην παραγωγική μονάδα (αυτοκατανάλωση)¹⁹⁸.

Η μεταρρύθμιση όμως, προσέδωσε μία νέα διάσταση στη χρηματοδότηση των καλλιεργιών από τις τράπεζες, δηλαδή ευνόησε την αγροτική πίστη, έναν από τους βασικούς σκοπούς του Αλ. Κουμουνδούρου.

¹⁹⁵ Δημοσιεύτηκε επίσης στο περιοδικό *Ελληνική Γεωργία* το 1886 με τον τίτλο «*Η γεωργική μεταρρύθμισις*». Η αναφορά και πάλι στο Βεργόπουλο, ό.π.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 112

¹⁹⁷ Δεμαθάς Ζ. - Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 184- 185.

¹⁹⁸ Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857*, τ. Α', Β', εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Το πολιτικό κλίμα της εποχής

Αν και το θέμα της διανομής των εθνικών γαιών θεωρήθηκε πάρα πολύ σημαντικό και απασχόλησε ακόμα και τις πρώτες Εθνοσυνελεύσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αντιμετώπισή του καθυστέρησε σημαντικά. Η περίοδος 1861-1871, είναι το διάστημα που συζητείται εκ νέου το μέτρο της διανομής της εθνικής γης, αφού κατά παραδοχή όλων η προικοδότηση δεν απέδωσε τα αναμενόμενα έσοδα στο κράτος. Συντελούνται όμως ταυτόχρονα πολύ σημαντικές πολιτειακές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Ο Όθωνας εκδιώκεται και τα βλέμματα όλων το 1862-1863 είναι στραμμένα στον ερχομό του νέου βασιλιά, του Δανού Γεωργίου Α', ενώ και το ίδιο το πολίτευμα τροποποιείται από συνταγματική μοναρχία (από το 1843) σε βασιλευόμενη δημοκρατία¹⁹⁹. Επιπλέον, η συζήτηση για την ανασύνταξη και τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας είναι ζωντανή εντός και εκτός της Εθνικής Συνέλευσης του 1862-1864, αφού στον εθνικό χάρτη προστίθενται και τα Επτάνησα το 1864, που διέθεταν αξιόλογα εδάφη που θα μπορούσαν να διανεμηθούν και αυτά. Διευρύνεται, επιπλέον, το δικαίωμα της ψηφοφορίας για τον αντρικό πληθυσμό και γίνεται καθολικό, ενώ η ίδια η διαδικασία είναι μυστική και άμεση.

Οι τελευταίες αυτές αλλαγές, αντανακλούν το κοινωνικό και πολιτικό κλίμα της εποχής το οποίο είναι αισθητά διαφοροποιημένο από το παρελθόν. Η αλλαγή της δυναστείας στην Ελλάδα το 1864 και η σύνταξη ενός νέου συντάγματος, περισσότερο δημοκρατικού, φανέρωνε την τάση για την κοινωνική μεταστροφή προς τη Δύση. Η νέα γενιά ανθρώπων, για την οποία η ελληνική επανάσταση τοποθετούνταν στο βάθρο του ένδοξου παρελθόντος, ήταν περισσότερο μορφωμένη και άρα πιο επικριτική και απαιτητική από το πολιτικό σύστημα και τον ίδιο το βασιλιά. Οι υπήκοοι του ελληνικού βασιλείου είναι πλέον απαλλαγμένοι από τα δεινά του πολέμου για την ανεξαρτησία, είναι περισσότερο μορφωμένοι και ενημερωμένοι για τα πολιτικά πράγματα του καιρού τους αλλά και με άποψη για τα πεπραγμένα των προγόνων τους. Ταυτόχρονα, η άποψη περί Μεγάλης Ιδέας, όπως αυτή εκφράστηκε πρώιμα το 1843 από τον Κωλέττη, αρχίζει να ωριμάζει τη δεκαετία του 1850 μέσα

¹⁹⁹ Αναλυτικά βλ. Hadziiosif Christos, *Class Structure and Class Antagonism in Late Nineteenth-Century Greece*, στο Carabott Philip, *Greek Society in the Making, 1863- 1913, Realities, Symbols and Visions*, King's College, London, σελ. 3- 15.

και από τα γραπτά των Παπαρρηγόπουλου²⁰⁰ και Ζαμπέλιου, διαποτίζοντας μεταξύ άλλων και τις εθνικές τελετές, με σημαντικότερη από αυτές την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου²⁰¹.

Οι συχνές εναλλαγές των κυβερνητικών σχημάτων σε όλη τη δεκαετία του 1860 αντικατοπτρίζουν αυτή την κοινωνική αμφιταλάντευση ανάμεσα στο παλιό και το νέο, το οθωμανικό παρελθόν και το ευρωπαϊκό μέλλον και την ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό της συλλογικής ταυτότητας. Η σύντομη όμως θητεία των κυβερνόντων εμποδίζαν τη διευθέτηση των σοβαρών ζητημάτων που θα υλοποιούσαν αυτές τις αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που είχε ανάγκη ο τόπος.²⁰²

²⁰⁰ Ήδη πριν αρχίσει τη συγγραφή της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους είχε δηλώσει: « *Ο,τι κυρίως επιζητούμεν εν ταύταις ταις περί την ιστορίαν του ελληνικού έθνους μελέταις ημών, είναι, το ομολογούμεν, αυτή της ελληνικής εθνικότητας η ενότης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*». Ο Παπαρρηγόπουλος με αυτό το έργο του έδωσε το άλλοθι που χρειαζόταν η πολιτική για να δράσει και η κοινωνία για την επιβεβαίωση της εθνικής ύπαρξης. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009, Σελ. 406

²⁰¹ Η Μεγάλη Ιδέα θα αποκτήσει τις επόμενες δύο δεκαετίες έναν χαρακτήρα εθνικιστικό που θα κορυφωθεί τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες δύο του 20^{ου}, οδηγώντας τη χώρα στη Μικρασιατική καταστροφή. Θα είναι η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και θα κατευθύνει την πολιτική των κυβερνήσεων του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}. Αναλυτικά για τη Μεγάλη Ιδέα βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, (1830- 1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σελ. 206-215. Πώς αυτή καθρεφτίστηκε στις εθνικές επετείους, στο Χρ. Κουλούρη, *Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές Επέτειοι στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, σελ. 181-193, Χρ. Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου. Πανηγυρικός Λόγος στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995, σελ. 23-28. Επίσης, ενδιαφέρον είναι ο συσχετισμός εθνικού κράτους και Θείας Πρόνοιας όπως αυτός διατυπώνεται από τον Γιάννη Κουμπουρλή στο *Έθνος και Ορθοδοξία στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία*, στο *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία*, Σχολή Μωραΐτη, 2007. Συγκεκριμένα εδώ σελ, 141-142.

²⁰² Πολλές φορές η κυβέρνηση διαρκούσε μόλις λίγες ημέρες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μετά την παραίτηση της κυβέρνησης του Αλ. Κουμουνδούρου στις 11 Οκτωβρίου του 1865 λόγω της καταψήφισης νόμου της για ειδική φορολογία προς βελτίωση των συγκοινωνιών, ακολούθησαν οι κυβερνήσεις: του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη από τις 20 Οκτωβρίου 1865 έως τις 3 Νοεμβρίου 1865 (διάρκειας 12 ημερών δηλαδή), Την διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Δημήτριου Βούλγαρη από τις 3 Νοεμβρίου 1865 έως τις 6 Νοεμβρίου 1865 (διάρκειας 2 ημερών). Με τη σειρά της τη διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Αλ. Κουμουνδούρου από τις 6 Νοεμβρίου 1865 – 13 Νοεμβρίου 1865 (για 7 ημέρες). Αλλά και η επόμενη κυβέρνηση ήταν βραχύβια. Ήταν του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη από τις 13 Νοεμβρίου 1865 έως 28 Νοεμβρίου 1865 (διάρκεια 15 ημερών). Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο*

Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 που οι συζητήσεις για το ζήτημα εντείνονται, το Κρητικό Ζήτημα έρχεται να μονοπωλήσει το κυβερνητικό και κοινωνικό ενδιαφέρον. Αν και ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού είχε επαναστατήσει το 1821, η επανάσταση καταπνίγηκε και το νησί πέρασε ξανά, έπειτα από μία σύντομη περίοδο που βρέθηκε υπό αιγυπτιακή κατοχή²⁰³, στον έλεγχο του οθωμανικού κράτους. Οι επαναστάσεις του 1841 και 1858 δεν είχαν κάποιο σημαντικό αποτέλεσμα, πέρα από την κατοχύρωση κάποιων δικαιωμάτων για τους Κρητικούς. Στις 21 Αυγούστου όμως, του 1866 κηρύχτηκε επίσημα και πάλι η επανάσταση, μετά από τη σύσταση ένοπλων σωμάτων. Το ελληνικό κράτος εξέφρασε τη συμπάθειά του²⁰⁴, ενώ ο βασιλιάς Γεώργιος επέμενε στην τήρηση της στάσης ουδετερότητας²⁰⁵. Η κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη²⁰⁶, διαδέχτηκε εκείνη του

Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, (1830- 1880), εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σελ 298.

²⁰³ Η Υψηλή Πύλη ζήτησε τη βοήθεια του αιγυπτίου ηγέτη Μοχάμετ Άλη για να καταστείλει την επανάσταση στην Ελλάδα. Ως αντάλλαγμα θα έδινε την Κρήτη και την Πελοπόννησο. Η Κρήτη έμεινε υπό αιγυπτιακή κατοχή από το 1828 έως το 1840.

²⁰⁴ Η Κεντρική επί του Κρητικού Επιτροπή των Αθηνών μάλιστα, αποφάσισε να στείλει το 1867 στο νησί ως κυβερνήτη τον Δ. Μαυροκορδάτο, ενέργεια που όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ. Μαμαλάκης Ι. Π. , *Το ζήτημα της αποστολής του Δ. Μαυροκορδάτου ως κυβερνήτη της Κρήτης το 1867 (Από τα παρασκήνια του αγώνα του 1866-9)*, τ. γ', Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σελ. 16- 34.

²⁰⁵ Η ευρωπαϊκή και κυρίως η αγγλική διπλωματία αναζητούσε πολιτική λύση στο Κρητικό ζήτημα. Οι αποστολές εθελοντών, εφοδίων και όπλων από την Ελλάδα είχαν εξαγριώσει την Τουρκία. Ο βασιλιάς Γεώργιος, όμως σε συνομιλία του με τον Άγγλο πρόξενο στην Ελλάδα Erskine, ενώ ξεκαθάρισε ότι η στάση του ήταν και παρέμενε ουδέτερη, ωστόσο δεν μπορούσε να απαγορεύσει στους Έλληνες να θέλουν να συνδράμουν τους αδελφούς τους Κρήτες σε αυτή την επανάσταση. Μάλιστα πίστευε ότι η αρνητική στάση του Σουλτάνου θα οδηγήσει την κατάσταση σε καταστροφικό σημείο. Μάλιστα στις 10 Αυγούστου του 1866, η ελληνική κυβέρνηση απηύθυνε έκκληση στους πρέσβεις των Μ. δυνάμεων στην Αθήνα για επέμβαση στο νησί. Η Υψηλή Πύλη όταν ενημερώθηκε για την έκκληση αυτή, διαμαρτυρήθηκε προς τις μεγάλες δυνάμεις και κατηγορώντας την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στην κρητική επανάσταση, απείλησε με έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος τελικά αποφεύχθηκε μόνο με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να σταματήσει τις αποστολές εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη, ενώ η Τουρκία με τη σειρά της υποχώρησε στις υποδείξεις της Αγγλίας και πρότεινε στους επαναστάτες την παραχώρηση γενικής αμνηστίας και νέων προνομίων στον κρητικό λαό. Τον Ιανουάριο του 1869 όμως, που η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν με τη Συνθήκη των Παρισίων (9-20 Ιανουαρίου) να απαγορευθεί στην Ελλάδα ο σχηματισμός εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη, καθώς και ο εφοδιασμός από τα ελληνικά λιμάνια πλοίων «προορισμένων να

Μ. Ρούφου. Η επανάσταση καταπνίγηκε, ενώ η κατάσταση δεν βελτιώθηκε σε κανένα επίπεδο. Αντίθετα, η κυβερνητική αστάθεια δημιούργησε ένα πολιτικό πλαίσιο που δεν ήταν ιδιαιτέρως πρόσφορο για αλλαγές θεσμικού χαρακτήρα, σαν αυτή της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Η ομηρία των Άγγλων περιηγητών²⁰⁷ και των συνοδών τους το 1870 που κατέληξε σε πραγματικό μακελειό, η γνωστή σφαγή στο Δήλεσι (ή αλλιώς τα Πικερμικά), δυσφήμιζε την Ελλάδα στο εξωτερικό και επιδείνωνε την ήδη άσχημη κατάσταση στην οποία βρισκόταν η χώρα, την περίοδο μάλιστα που επιζητούσε την

*βοηθήσουν υπό οιαδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α. Μ. του σουλτάνου». Η εφημερίδα Μέρμινι στις 01/ 01/1870 κάνοντας ανακεφαλαίωση των γεγονότων του 1860 αναφέρει: «Εν αρχή του έτους 1869 η Ελλάς ηναγκάσθη υπό των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης να υποβληθή εις σκληράν δοκιμασίαν. Ο αγών της Κρήτης παραταθείς υπέρ τα τρία έτη και επενεγκών την ρήξιν των σχέσεων της Ελλάδος και Τουρκίας, έφερεν εις συνεννόησιν τας Κυβερνήσεις περί του πρακτέου. Λοιπόν εγένετο Συνέδριον εν Παρισίοις και το Συνέδριον τούτο επέσεν ηθικώς την Ελλάδα να δεχθή και να υπογράψει το πρωτόκολλον του. Μετά την προσχώρησιν ταύτην αι μεν σχέσεις επανελήφθησαν η δε ατυχής Κρήτη υπέκυψεν εις τον αρχαίον αυτής δεσπότην». Το Κρητικό ζήτημα αναλύεται από τη διπλωματική σκοπιά του έξοχα στο Παπαντωνάκης Γεώργιος, *Η Διπλωματική ιστορία της Κρητικής Επανάστασης του 1866*, εν Αθήναις, 1926. Βλ. επίσης, Ιωάννα Διαμαντούρου, *Η Κρητική Επανάσταση (1866-1869)*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΓ, (1977),σελ.253-277, Γρηγόριος Δαφνής, *Η στάση των κυβερνήσεων Βούλγαρη -Δεληγιώργη και Κουμουνδούρου απέναντι στην Κρητική Επανάσταση*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΓ, (1977),σελ.277-278 και Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα,(1830- 1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988,σελ.296-307. Τέλος, ο Νικόλαος Τωμαδάκης, *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869 (σύντομον ιστορικό διάγραμμα μετά βιβλιογραφίας)*, *Νέα Εστία*, τομ. 80, τ/χ.944, (1966), σελ.1488-1502, δίνει τα γεγονότα από μια πιο πατριωτική σκοπιά.*

²⁰⁶ 09/06/1866 έως 18/12/1866, οπότε και ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Αλ. Κουμουνδούρος. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα : ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη. σελ. 135.

²⁰⁷ Την ομάδα των Άγγλων περιηγητών αποτελούσαν ο λόρδος και η λαίδη Μάνκαστερ, ο εγγονός του κόμη Γκρέυ Φρειδερίκος Βίνερ, ο γραμματέας της αγγλικής πρεσβείας Εδουάρδος Χέρμπερτ, ο Δικηγόρος Λόυντ με την σύζυγο και την κόρη του, ο γραμματέας της ιταλικής πρεσβείας της Αθήνας κόμης Αλβέρτος ντε Μπόιλ, ένας Ιταλός υπηρέτης και ένας Έλληνας ξεναγός ο Αλέξανδρος Ανεμογιάννης που ήταν υπάλληλος του ξενοδοχείου Αγγλία που είχαν καταλύσει οι παραπάνω. Μετά την επίσκεψή τους στην ιστορική περιοχή του Μαραθώνα, δέχτηκαν επίθεση από τη συμμορία των ληστών του Τάκου και Χρήστου Αρβανιτάκη.

αποδοχή από τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη²⁰⁸. Η ληστοκρατία ήταν ένα φαινόμενο που ήταν σε έξαρση μετά την επανάσταση. Φουστανελοφόροι αντάρτες²⁰⁹ συνέχιζαν να βρίσκονται στα βουνά και να αρνούνται να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία, παρά τις προσπάθειες και τα αυστηρά μέτρα που επέβαλαν κατά καιρούς οι ελληνικές κυβερνήσεις. Η κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη, επί της θητείας του οποίου έγινε η σφαγή, αναγκάστηκε τελικά να παραιτηθεί υπό τις πιέσεις που δέχτηκε από τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό²¹⁰.

Τον Θρασύβουλο Ζαΐμη διαδέχθηκε ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, ο οποίος, έμεινε στην εξουσία από τις 9 Ιουλίου 1870 – 3 Δεκεμβρίου 1870, αφού έχοντας μικρή κοινοβουλευτική δύναμη, ζήτησε από τον Γεώργιο Α΄ τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών. Η άρνηση του βασιλιά θα οδηγήσει το Δεληγεώργη σε παραίτηση και ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, προσεγγίζοντας τους βουλευτές που πρόσκειντο στον Θρασύβουλο Ζαΐμη, θα σχηματίσει τελικά κυβέρνηση. Αυτή θα παραμείνει στην εξουσία για δέκα μήνες περίπου, έως τον Οκτώβριο του 1871 (3 Δεκεμβρίου 1870– 28 Οκτωβρίου 1871). Κατά τη διάρκεια της θητείας της ψηφίστηκαν μία σειρά από πολύ σημαντικούς νόμους όπως ήταν ο πολύ αυστηρός νόμος για τη ληστεία²¹¹, με σκοπό τον δραστικό περιορισμό της, νομοσχέδιο για τη διαχείριση των σκωριών και των εκβολάδων του Λαυρίου, ζήτημα που θα απασχολούσε για πολλά χρόνια ακόμα τις ελληνικές κυβερνήσεις, και φυσικά οι νόμοι ΤΠς΄ και ΥΛΑ που μας ενδιαφέρουν.

²⁰⁸ Η Ελλάδα ανακαλύπτει την περίοδο αυτή το ένδοξο κλασικό της παρελθόν και σιγά σιγά αναπτύσσεται η Μεγάλη Ιδέα ως κυρίαρχη εθνική ιδεολογία. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, (1830- 1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σελ 218- 230.

²⁰⁹ Αναλυτικά για το φαινόμενο της ληστείας στη μετεπαναστατική Ελλάδα, βλ. Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1993, σελ. 241 και εξ.

²¹⁰ Οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας διατάχτηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό, ώστε οι Άγγλοι να υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα, χώρα ληστών, ήταν ανάξια για οποιαδήποτε βοήθεια.

²¹¹ Η περίπτωση των Άγγλων περιηγητών στο Δήλεσι δεν ήταν η μοναδική. Ληστές Ακόμη και ο Σ. Σωτηρόπουλος έπεσε θύμα των ληστών. Κρατήθηκε όμηρος για τριάντα έξι ημέρες και απελευθερώθηκε έπειτα από την καταβολή πολύ υψηλών λύτρων. Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία*, Αθήνησι, τυπ. Φραγκλίνος, 1867.

Ωστόσο, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι λίγο ενδιέφερε το ευρύ κοινό της εποχής και κυρίως το αθηναϊκό, η διανομή των γαιών, αφού η σφαγή στο Δήλεσι και το νομοσχέδιο περί των εκβολάδων του Λαυρίου μονοπωλούσαν την προσοχή του.

Η διανομή της εθνικής γης στον Τύπο

Η απήχηση που είχε στο ευρύ κοινό η αγροτική μεταρρύθμιση αποτυπώνεται ανάγλυφα στον Τύπο της εποχής, αθηναϊκό όσο και επαρχιακό. Όπως είναι φυσικό, όμως, ενδιαφέρει περισσότερο τον Τύπο της Πελοποννήσου παρά της πρωτεύουσας, το ενδιαφέρον της οποίας κινείται γύρω από πολιτικά ζητήματα ή άλλης φύσης επίκαιρα θέματα. Η εφημερίδα *Πελοπόννησος* ασχολήθηκε με τη διανομή της εθνικής γης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, αρθρογραφώντας κατά των μέτρων που προϋπέθεταν πλειστηριασμό της γης και όχι άμεση διανομή της. Σε άρθρο της στις 29/11/1860 επισήμανε τη σφοδρή αντιπολίτευση που επρόκειτο να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση στη συζήτηση διάφορων θεμάτων, ανάμεσα στα οποία και η διανομή των εθνικών γαιών, τονίζοντας ότι αυτά ήταν επιθυμία του ελληνικού λαού²¹². Η ίδια εφημερίδα, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, στις 4/11/ 1861 (τεύχος 68) και στις 10/01/1862 (τεύχος 75) προέτρεπε τους καλλιεργητές σε διαμαρτυρία εναντίον της κυβέρνησης, επειδή το νομοσχέδιο που είχε ετοιμαστεί στο τέλος του 1861 για τη ρύθμιση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στις εθνικοϊδιοκτήτες προέβλεπε και αυτό, όπως και ο οθωνικός νόμος του 1837, πλειστηριασμό του μισού τμήματος της εθνικής γης στην οποία είχαν καλλιεργήσει²¹³. Μάλιστα, στο τεύχος 75 αναφέρεται η ομογνωμία και των φύλλων *Η Ελπίς* και *Η Αρκαδία* ²¹⁴ και

²¹² «Μεγάλη και σφόδρα αντιπολίτευσις προμηνύεται εις τα Βουλευτικά σώματα[...]. Την αντιπολίτευσιν ταύτην τότε θέλει σεβασθή ο Ελληνικός λαός, όταν απαιτήση αύτη από την Κυβέρνησιν την ακριβήν εφαρμογήν του Συντάγματος, και την πραγματοποιήσιν των δι' αυτού εις τους Έλληνας χωρηγηθέντων δικαιωμάτων, και προ πάντων την σύστασιν της Εθνοφυλακής, τον προσδιορισμόν του Διαδόχου και την Διανομήν της εθνικής γης, τα οποία απαιτεί όλο το έθνος. [...]

²¹³ Οι ίδιοι ζητούσαν να αγοράσουν εκείνοι το υπόλοιπο τμήμα του κτήματος.

²¹⁴ Τις οποίες και σπεύδει να υπερασπιστεί για το εν λόγω ζήτημα από την επίθεση που δέχτηκαν από τον εκδότη της εφημερίδας *Φιλόλαος*, φύλλα της οποίας δεν σώζονται, στις 18/11/1861 (τεύχος 70): «Ο Συντάκτης της εν Αθήναις εκδιδομένης εφημερίδος ο «Φιλόλαος» εις το υπ' αριθ. 773 της 9 Νοεμβρίου φύλλον καταφέρεται κατά της Ελπίδος και δύο εν Πελοποννήσω εκδιδομένων εφημερίδων, ήτοι της εφημερίδος ημών και της Αρκαδίας, διότι δια λόγων πειστικών και ακαταπολεμήτων επιχειρημάτων κατέκριναν αύται το υπό του Υπουργού των Οικονομικών εις τας Βουλάς εισαχθέν

απευθυνόμενος ο συντάκτης στον υπουργό Οικονομικών, Κ. Σίμο τονίζει για ακόμη μία φορά το «επιβλαβές» του νομοσχεδίου τόσο για τους καλλιεργητές, όσο και για τον ίδιο²¹⁵.

Η εφημερίδα *Αιών* θα ανακοινώσει στις 24/12/1870 την κατάθεση των νομοσχεδίων για τις εθνικές γαίες και τις φυτείες όπως και αυτού για την αντιμετώπιση της ληστείας και προαναγγέλλει «λεπτομερή ανάλυσίν» τους. Στο επόμενο φύλλο θα παρουσιάσει το περί ληστείας, θα αφιερώσει άρθρα στο νομοσχέδιο περί εκβολάδων (Λαυρίου) και περί αποζημιώσεως της χήρας Λόνδ, μίας εκ των απαχθέντων από τη συμμορία των ανταρτοληστών στο Δήλεσι και της οποίας ο σύζυγος δολοφονήθηκε²¹⁶. Ωστόσο, δεν θα κάνει καμία αναφορά στο νομοσχέδιο

νομοσχέδιον περί των επί της εθνικής γης γενομένων φυτειών, ισχυριζόμενος ο Συντάκτης του Φιλολάου (ωραία αγαπά τον λαόν) ότι αι επικρίνασαι το Νομοσχέδιον τούτο εφημερίδες αντιπροσωπεύουσι τα συμφέροντα των αφαρπασάντων και κατανοσφισαμένων τας φυτείας Ελλήνων • συνομολογούμεν, ότι ημείς υπερασπιζόμεθα αληθώς τους Έλληνας οίτινες δια της φιλουργείας τους, δια του ιδρώτα του προσώπου τους και δια δανείων 300% εξελόγκωσαν, εξεχέρσωσαν, εκαλλιέργησαν και ενεφύτευσαν τας Ελλην. γαίας • τους δε Μεσσηνίους διότι ενεφύτευσαν εκ νέου τα εξ αμνημονεύτων χρόνων υπό των προγόνων των εμφυτευθέντα κτήματα[...]. Η άποψη ότι οι καλλιεργητές των εθνικοιδιόκτητων κτημάτων ήταν «άρπαγες» της εθνικής γης, θα ακουστεί και στο κοινοβούλιο κατά τη συζήτηση για τους νόμους του 1871.

²¹⁵ Για να πείσει τον υπουργό παραθέτει και μία διατριβή ενός αναγνώστη που υπογράφει με τα αρχικά Θ.Κ. και ο οποίος αφού αναφέρει μία προς μία τις κατά καιρούς διατάξεις και τις αποφάσεις σχετικά με τη διανομή εξεγείρεται, εναντίον του μέτρου του πλειστηριασμού: «Απορώ μα το Θεό! Μα την ιεράν Πατρίδα! [...] Πώς ευρίσκονται υπουργοί, πόθεν ούτοι έλθον [...] και αντί να φροντίσουν περί της ταχείας πραγματοποιήσεως των εθνικών ευχών [...], πράττουσιν όλο το εναντίον, απελπίζοντες τον λαόν ως προς τη διανομήν των εθνικών γαιών[...].»

²¹⁶ Το ελληνικό κράτος, αναγκάστηκε υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων να δώσει αποζημίωση στις οικογένειες των θυμάτων της σφαγής, παρά την οικτρή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το δημόσιο ταμείο, καθώς επίσης και να εκφράσει επίσημα τη λύπη του τόσο στις οικογένειες όσο και σε διπλωματικό επίπεδο, στα ίδια τα κράτη. Το νομοσχέδιο περί ληστείας, έρχεται να απαλύνει τις εντυπώσεις, αλλά και να αντιμετωπίσει το φαινόμενο αυτό που είχε λάβει, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω μεγάλες διαστάσεις. Η εφημερίδα αναφέρει στη στήλη *ΔΙΑΦΟΡΑ*, ότι ο πρέσβης της Αγγλίας Κ. Έρσκιν, με αφορμή το συμβάν της ομηρίας που κατέληξε στη σφαγή, εξέδωσε ανακοίνωση σχετικά με το νομοσχέδιο περί ληστείας. Ο Αιών, αναφέρει ως απάντηση ότι «[...] ως προσδοκώμεν [...] θ' αναγνωρισθή δε, ότι η ελληνική Δικαιοσύνη έπραξεν, εις της θλιβεράς και απαισίας υποθέσεως του Δείλεσι, ότι το καθήκον επέβαλεν εις Κράτος, πεπολιτισμένον και σεβόμενον εαυτό. Η Ελλάς, ως οι πάντες οφείλουσι ν' αναγνωρίσωσι, και εις θυσίας της ιδίας φιλοτιμίας υπέβαλεν εαυτόν όπως μείζονας

περί της διανομής της γης. Στις σελίδες του κυριαρχούν οι ειδήσεις για τον γαλλογερμανικό πόλεμο και την Κομμούνα, την οποία υποστήριζε με διάφορα άρθρα εφεξής. Στις 18/ 03/1871 αφιερώνει δύο ολόκληρες σελίδες στις διεργασίες της γαλλικής βουλής και στις αποφάσεις της και εκτενές άρθρο της για το νομοσχέδιο περί των εκβολάδων του Λαυρίου, τη φορολόγησή τους και το νομοσχέδιο περί των οφειλετών του δημοσίου. Το ίδιο κάνει και 25/ 03/1871, όπου με εκτενές πρωτοσέλιδο άρθρο της αναφέρεται πάλι στο νόμο περί των εκβολάδων του Λαυρίου.

Στο ίδιο κλίμα και η αθηναϊκή εφημερίδα *Μέριμνα*, φίλα προσκείμενη στον Ε. Δελιγιώργη. Με την ανάληψη των καθηκόντων της νέας κυβέρνησης, η εφημερίδα (03/ 12/1870) απευθύνεται τόσο στον Κουμουνδούρο, όσο και στον Σωτηρόπουλο, κατηγορώντας τους για «εξώνησιν των εφημερίδων», αφού «σκορπίζη τα χρήματα του δημοσίου εις μίσθια όργανα». Η εφημερίδα παρουσιάζει τα τεκταινόμενα στη Γαλλία και το νομοσχέδιο περί των εκβολάδων, καλύπτοντας και τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή (15/03/1871). Στις 18/03/1871 μάλιστα, στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας δημοσιεύεται εκτενέστατο άρθρο με τον τίτλο « *Περί του σπουδαιωτάτου δια την πατρίδα ζητήματος του Λαυρίου*». Επισημαίνουμε εδώ, πως η μόνη αναφορά στο νομοσχέδιο περί της διανομής των εθνικών γαιών γίνεται στις 21/12/1870 και στις 23/12/1870 στο πλαίσιο της παρουσίασης από τον Σ. Σωτηρόπουλο των νομοσχεδίων που επρόκειτο να υποβληθούν προς συζήτηση και ψήφιση.

Το Μέλλον, στις 08/01/1871 αναγγέλλει την παράθεση των σπουδαιότερων άρθρων των νομοσχεδίων που κατέθεσε η κυβέρνηση, ξεκινώντας φυσικά από το πολύκροτο νομοσχέδιο περί της ληστείας. Στις 12/01/1871 παρέθεσε τις διατάξεις άλλου νομοσχεδίου²¹⁷ ενώ στις 15/01/1871, προκειμένου να απολογηθεί για την προτεραιότητα που έδωσε στα άλλα νομοσχέδια, δημοσίευσε ένα άρθρο που αφορά στο νομοσχέδιο περί διανομής των εθνικών γαιών με τον τίτλο «Σκανδαλώδης σπουδή». Στο άρθρο αυτό εκθέτει τον προβληματισμό για το επείγον της ψήφισης του νομοσχεδίου, υπονοώντας ότι η κυβέρνηση ίσως δρα εναντίον του δημοσίου συμφέροντος εξυπηρετώντας σκοπιμότητες²¹⁸. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο:

παράσχη εγγυήσεις, περί της καλής πίστεως της και παρ' αυτοίς τοις μάλλον δυστρόποις». Η χήρα Λούδ αποζημιώθηκε από το ελληνικό κράτος με 290.000 δραχμές. (*Μέλλον*, 19/01/1891).

²¹⁷ Νομοσχέδιο περί των προσόντων των δικαστικών υπαλλήλων.

²¹⁸ Η εφημερίδα χαρακτηρίζεται για την αντικουμουνδουρική της τοποθέτηση. Τάχθηκε κατά των ξενικών επεμβάσεων που θα έπλητταν τα συμφέροντα της χώρας. Και στην περίπτωση του

« Πιθανόν να έχει και το νομοσχέδιον του κ. Σωτηρόπουλου ωσαύτως καλώς διατάξεις, πιθανόν μάλιστα να ήναι καθ' όλα ανεπίληπτον. Αλλά δι' αυτό τούτο έπρεπε να δοθή εις αυτό κα η ευρυτέρα και μακροχρόνια έρευνα και συζήτησις [...] Το νομοσχέδιον το περί εμφυτεύσεων δύναται πολύ καλά να μείνη το τελευταίον πάντων των εισηγμένων να συζητηθή και να ψηφισθή, χωρίς παντάπασιν να αισθανθώσι την αναβολήν ούτε ο τόπος ούτε η κυβέρνησις. Δια τί η τόση σπουδή και βία; Αν ο σκοπός των ήναι εντελώς αθώος, οφείλουσι δια τούτο να περιμείνουν. Η σπουδή αυτή εγείρει υπονοίας, προκαλεί πολλά σχόλια, εγένετο σκάνδαλον...»

Το άρθρο κλείνει ζητώντας από το βασιλιά να μην επικυρώσει τον νόμο, που θα είναι

«ούτως απνευστί της βουλής αρπασθέντα και περί τσοούτον σπουδαίας περιουσίας του έθνους αποφασίζοντα».

Αλλά και στις 05/02/1871 σε άρθρο του με τίτλο «Επιτακτική Περίπτωση Αρνησικυρίας», ζήτησε να γίνει για πρώτη φορά χρήση «του σωτηρίου τούτου βασιλικού προνομίου», της αρνησικυρίας δηλαδή και να μην επικυρώσει ο βασιλιάς τον νόμο μετά την υπερψήφιση του. Το Μέλλον είναι από τις λίγες εφημερίδες που αρθρογραφεί συνεχώς επιχειρηματολογώντας κατά του νομοσχεδίου, παρουσιάζοντας όμως πρωτίστως τα Πικερμικά, τις εξελίξεις στις συζητήσεις του νομοσχεδίου περί των εκβολάδων και τα νέα από τη Γαλλία²¹⁹.

νομοσχεδίου της διανομής, θεωρούσε ότι η κυβέρνηση Κουμουνδούρου επισπεύδει τις συζητήσεις ώστε να εξυπηρετήσει κρυφούς σκοπούς της. Βλ. Ν. Μπάλτα, Δ. Παδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σελ. 72. Βλ. επίσης Δρούλια Λ., Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ'Α, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008 Το αποτέλεσμα ήταν όπως μας πληροφορεί ο Ψυχογιός, ο άγιος ξυλοδαρμός του εκδότη της Δ. Παπαθανασίου από τραμπούκους του Αλ. Κουμουνδούρου (Ψυχογιός, *Το Ζήτημα...*).

²¹⁹ Το Μέλλον υποστηρίζει με φανατισμό την γαλλική Κομμούνα. Η εφημερίδα θα αναγγείλει στις 21/5/1871, λίγες ημέρες πριν τον ξυλοδαρμό του εκδότη της, «μετ' αλγούσης καρδιάς τήν αλωσιν τών Παρισίων», από τους Βερσαλλιέρους. Στις 11/06/1871, έγραψε μάλιστα ότι θεωρεί την Κομμούνα «τήν δικαιότεραν και εύγενεστέραν (πράξη) όλων τών από τριών ήδη αιώνων εκτελεσθέντων έν Γαλλία». (η αναφορά στον Ψυχογιό, *Το Ζήτημα...*)

Αντικουμουνδουρικό φύλλο και η Αυγή²²⁰, στις 18/12/1870 παρέθεσε το νομοσχέδιο περί στρατιωτικού οργανισμού και τη σύνταξη του νομοσχεδίου περί των προσόντων των δικαστικών υπαλλήλων, ενώ στις 22/ 12/1870 αφιέρωσε το κύριο άρθρο της πρώτης σελίδας στην ενοικίαση των μοναστηριακών κτημάτων και κατηγορώντας την κυβέρνηση για ολιγωρία, ξεκίνησε με τη φράση « *Και άλλοτε εγράψαμεν περί της σπατάλης, η οποία γίνεται επί μεγάλης αξίας ακινήτου περιουσίας ...*», αναφερόμενη στη μη αξιοποίηση των μοναστηριακών γαιών, ειδικά της μονής Ασωμάτων και Πεντέλης που θα μπορούσε, όπως εκτιμά η εφημερίδα να αποδώσει στο κράτος ετήσιο μίσθωμα 120.000 δραχμών.

«Τι κάμει το υπουργείον; Πώς αφήνει ανεφάρμοστον την απόφασιν της ενοικιάσεως;[...] Πώς δεν ζητείται λόγος της διαθέσεως των κολοσιαίων προσόδων των δύο τούτων καταγωγίων της ψυχικής σωτηρίας;»

καταλήγει το άρθρο. Στις 24/12/1870 ανακοίνωσε ότι την προηγούμενη ημέρα ο υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος υπέβαλε στη βουλή τρία ακόμη νομοσχέδια, το περί ληστείας, το περί αυθαιρέτων φυτειών και το περί διαθέσεως εθνικών γαιών.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι εφόσον η μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου αφορούσε περισσότερο στις περιοχές της Πελοποννήσου, το ενδιαφέρον για την τύχη των γαιών και των καλλιεργητών είναι ζωηρό ήδη από την έναρξη των συζητήσεων στη Βουλή, στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Είναι όμως και άξιο απορίας το πώς ένας τόσο σπουδαίος για την ελληνική οικονομία νόμος, περνά στα ψιλά γράμματα των αθηναϊκών εφημερίδων της εποχής. Αυτό πιθανώς να οφείλεται στο ότι πρόκειται για μία προοπτική που είχε συζητηθεί αρκετές φορές μέχρι την ψήφιση του νομοσχεδίου το 1871. Το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών είχε τεθεί προς συζήτηση ξανά και ξανά από τους υπουργούς των Οικονομικών και είχε πάρει διάφορες μορφές μέχρι την υπερψήφισή του, ώστε δεν υπήρχε πια κάποιος που να αμφισβητεί ότι είχε φτάσει ο καιρός για κάτι τέτοιο.

²²⁰ Στο φύλλο της 29ης Δεκεμβρίου 1870, δημοσίευσε άρθρο με το οποίο ασκούσε σφοδρή κριτική στην πολιτική του Αλ. Κουμουνδούρου (« *Οικονομία και Πολεμική πολιτική*»),.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ελλάδα δεν ήταν η μοναδική χώρα που αντιμετώπισε το ζήτημα της έγγειας ιδιοκτησίας μετά την ανεξαρτησία της σε μία εποχή που η εγχρήματη οικονομία επικράτησε έναντι της εμπράγματης στα περισσότερα βαλκανικά αγροτικά κράτη και που, όπως και η Ελλάδα, έβγαιναν από μία μακρά περίοδο οικονομικής στασιμότητας.

Το διάστημα που τα Βαλκάνια βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία και ακολουθούσαν ένα οικονομικό μοντέλο βασισμένο στη φεουδαρχία, στο δυτικό κόσμο αυτό είχε ξεπεραστεί προ πολλού. Τα κράτη της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης ακολουθούσαν μία καπιταλιστική οικονομική τροχιά, έχοντας προβεί στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις που απελευθέρωναν τον αγρότη από την εξουσία του γαιοκτήμονα, διαμορφώνοντας παράλληλα ελεύθερες σχέσεις ιδιοκτησίας της γης, σύμφωνα με τις οποίες ο αγρότης ήταν κύριος της γης που καλλιεργούσε, μπορούσε να την υποθηκεύσει ώστε να δανειστεί από την τράπεζα τα κεφάλαια που χρειαζόταν για να βελτιώσει τις συνθήκες καλλιέργειας και διαβίωσής του ή να την πουλήσει στην ελεύθερη αγορά. Επιπλέον, με τα τεχνολογικά μέσα που παρέχονταν πλέον μετά τη βιομηχανική επανάσταση η καλλιέργεια της γης μπορούσε να γίνει πιο εντατική και πιο αποδοτική και τα κράτη αυτά κατάφεραν να εμπορευματοποιήσουν ευκολότερα την παραγωγή τους και να δημιουργήσουν έτσι ένα κερδοφόρο εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο, αξιοποιώντας τα λιμάνια και τους σιδηροδρόμους τους. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα η οικονομική ανάπτυξη ήταν προτεραιότητα στα πολιτικά προγράμματα των κρατών όλου του κόσμου, αλλάζοντας ριζικά το τοπίο της οικονομίας.

Την ίδια στιγμή στα Βαλκάνια γινόταν μία προσπάθεια να αναπληρωθεί το «χαμένο έδαφος». Τα βαλκανικά κράτη συνέδεσαν την ανεξαρτησία τους με μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν στην αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας της γης, σε μία προσπάθεια να καταργηθεί η φεουδαρχία και να αναπτυχθούν οικονομικά. Ωστόσο, αυτό δεν μπορούσε να γίνει αμέσως και αυτό γιατί, έπρεπε μέσα σε διάστημα λίγων μόνο δεκαετιών να συμπορευτούν και να ανταγωνιστούν, τα ισχυρά κράτη της Δύσης που εξέλιξαν τις μεθόδους παραγωγής τους γεωργικών προϊόντων και τα εμπορευματοποίησαν σε όλο το διάστημα του μεσαίωνα. Έτσι, στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Βοσνία- Ερζεγοβίνη και τη Σερβία, κράτη κατά βάση αγροτικά, η

τεχνολογική καθυστέρηση της περιόδου, έναντι των άλλων ευρωπαϊκών χωρών λειτούργησε ανασταλτικά στη θετική οικονομική τους πορεία,. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ο γεωργός εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί πρωτόγονα μέσα για να καλλιεργήσει το χωράφι του, όπως ήταν το ξύλινο άροτρο, ενώ δεν γνώριζε τη μέθοδο της αμειψισποράς ή τη χρήση της κοπριάς για λίπασμα. Η σπορά γινόταν με το χέρι, ενώ τα ζώα του ήταν αδύναμα και μικρά από την έλλειψη κατάλληλης τροφής. Επιπλέον, η έλλειψη συγκοινωνιακού δικτύου στο εσωτερικό της χώρας, υποδομή που αντίθετα, διέθεταν τα τεχνολογικά εξελισσόμενα κράτη της δύσης, εμπόδιζε τη διάθεση των προϊόντων από την επαρχία στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να προμηθεύονται γεωργικά αγαθά από λιμάνια του εξωτερικού²²¹.

Ο παράγοντας όμως που άλλαξε τους συσχετισμούς ήταν η αύξηση του πληθυσμού από το 1878 και έπειτα, ως αποτέλεσμα της βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής και της καταπολέμησης πολλών ασθενειών²²². Η απότομη αυτή αύξηση ανάγκασε πολλούς βαλκάνιους αγρότες να αντικαταστήσουν την εκτροφή ζώων με την καλλιέργεια δημητριακών. Στόχος τους πια δεν ήταν να παράξουν μία ποσότητα ικανή να θρέψει την οικογένειά τους και να αποτελέσει εμπορευματικό προϊόν που θα τους εξασφάλιζε κάποιο κέρδος, ώστε να πληρώσει τους διαρκώς αυξανόμενους φόρους προς το κράτος, τα δάνεια προς τις τράπεζες ή τους τοκογλύφους ή να αγοράσει βασικά καταναλωτικά αγαθά. Στόχος πια ήταν η εμπορική εκμετάλλευση της γεωργικής παραγωγής με σκοπό τη συσσώρευση κεφαλαίου, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στη νέα κατάσταση πραγμάτων στις αστικοποιημένες πλέον κοινωνίες και να βελτιώσουν περαιτέρω τις συνθήκες διαβίωσής τους. Επιπλέον, η ζήτηση των ευρωπαϊκών κρατών για βαλκανικά προϊόντα, όπως ήταν τα ζώντα ζώα από τη Σερβία ή οι σταφίδες και ο καπνός από την Ελλάδα, συνέτεινε στην αύξηση της παραγωγής δημιουργώντας όλο και αυξανόμενα περιθώρια κέρδους για τους αγρότες. Αυτή η νέα δυναμική στην οικονομία των Βαλκανίων οδήγησε στην εξάπλωση της

²²¹ Είναι γνωστό πως το Άργος έκανε εισαγωγές σε δημητριακά από την Τεργέστη ή την Αλεξάνδρεια , ενώ το πλεόνασμα της παραγωγής στην Τριπολιτσά, μόλις έξι μίλια δρόμος, σάπιζε αφού δεν μπορούσε να διατεθεί στην αγορά. Βλ. Σταυριανός, Τα Βαλκάνια, μετά το 1453, σελ. 569.

²²² Στην Ελλάδα ειδικότερα ο πληθυσμός μέχρι το 1912 σχεδόν τριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1829. Ο.π.

εγγρήματης οικονομίας και δικαίως χαρακτηρίστηκε ως «νέος καπιταλισμός» από τον Σταυριανό²²³.

Για την Ελλάδα, τώρα, η συζήτηση σχετικά με την ιδιοκτησία της γης ξεκινά ταυτόχρονα με την επανάσταση του 1821, που προσδοκούσε να δημιουργήσει ένα σύγχρονο, αστικό κράτος²²⁴. Ο εθνικός και κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας της ελληνικής επανάστασης²²⁵ διαγράφεται έντονα στα άρθρα των Συνταγμάτων αυτών, που μεταξύ άλλων²²⁶, όπως αναφέραμε προηγούμενα στην παρούσα εργασία, προέβλεπαν τη διανομή εδαφών στους αγωνιστές της επανάστασης, ως αποζημίωση για τη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις και γη, ώστε να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες που συνέρρεαν στην επαναστατημένη χώρα, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία που απέδιδαν τα πολιτικά πρόσωπα, ήδη από τότε, στην κατοχή της γης.

Οι προσπάθειες τόσο του Καποδίστρια όσο και του Όθωνα για μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς το γης που θα έφερε τη χώρα πιο κοντά στα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα. Η εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί παρά μετά την ανάληψη της βασιλείας από το Γεώργιο

²²³ Ο. π. σελ. 796- 804.

²³¹ Τα Συντάγματα των επαναστατικών Συνελεύσεων, δηλαδή της περιόδου 1821- 1827, χαρακτηρίζονται πρωτοποριακά για την εποχή τους αλλά και για τις δεδομένες κοινωνικές, οικονομικές ή πολιτικές συνθήκες, τις οποίες κάθε επανάσταση ιστορικά, ανάλογα με το χαρακτήρα της, προσδοκά να ανατρέψει. Βλ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Έθνος στο Έθνος, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Παπαζήση, β' έκδοση, Αθήνα 2005. Τα συντάγματα αυτά επηρεάστηκαν κυρίως από τα γαλλικά συντάγματα και κυρίως του 1793 και 1795, αλλά και το αμερικανικό του 1787. Στόχος των επαναστατών ήταν να καταδείξουν ότι η ελληνική επανάσταση διέφερε από τα καρμποναρικά κινήματα της μεταναπολεόντειας περιόδου και ότι το υπό ίδρυση κράτος ήταν περισσότερο ευρωπαϊκό παρά ανατολίτικο – άρα και η επανάσταση δεν έπρεπε να θεωρηθεί ως απλή αναταραχή στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά ως προσπάθεια απελευθέρωσης του χριστιανικού στοιχείου από το αλλόθρησκο- δηλαδή βάρβαρο- μουσουλμανικό. Στο ίδιο, σελ. 120, 135-136. Αλλά και Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET) Αθήνα, 2005. Ειδικά για την Ελλάδα, σελ. 171, και το κεφάλαιο Ζ'.

²²⁵ Ζαχαρίας Δεμαθός – Θανάσης Καλαφάτης- Γιώργος Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και Παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θανάσης Καλαφάτης- Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους (συλλογικό έργο)*, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σελ.152

²²⁶ Καθιερώνονταν επίσης, η έννοια του Έλληνα πολίτη, η αρχή της ατομικής ελευθερίας και ισονομίας, ηκατάργηση της δουλείας και η αναγνώριση και προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας- όλες τους πρωτοποριακές συνταγματικές διατάξεις.

τον Α' και ειδικότερα μετά τη δεκαετία του 1870 όταν άρχισαν να υλοποιούνται μεγάλα δημόσια έργα - δραστηριότητα που φτάνει στο απόγειό της επί κυβερνήσεων Χαριλάου Τρικούπη- και που αφορούσαν κυρίως στη διευκόλυνση των μεταφορών και της διακίνησης των αγροτικών αγαθών και ανθρώπινου δυναμικού (δρόμοι, λιμάνια, σιδηρόδρομοι) από την επαρχία προς τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα, κυρίως του Πειραιά, της Ερμούπολης στη Σύρο και στην Πάτρα²²⁷. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι, με εξαίρεση τους σταφιδοπαραγωγούς της Πάτρας και των Ιόνιων νησιών, οι γεωργοί εξακολουθούσαν να καλλιεργούν τη γη με σκοπό τη συντήρηση του οίκου και την κάλυψη των αναγκών του, χωρίς να υπάρχει ακόμη το πλεόνασμα από την παραγωγή ώστε να διατεθεί στη αγορά. Αν και η πολυπόθητη, δηλαδή, αγροτική μεταρρύθμιση είχε αποφασιστεί και ψηφιστεί το 1871 και η διανομή των γαιών είχε αρχίσει να γίνεται, έστω και με την καθυστέρηση που περιγράψαμε προηγουμένως, ωστόσο η γεωργία εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται από αναχρονισμό που καθυστέρουσε όλη τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα.

Αιτία για αυτό το φαινόμενο ήταν το ότι δεν υπήρξε μεταβολή στις συνθήκες της καλλιέργειας, χαρακτηριστικό που αποδίδεται σε όλες τις βαλκανικές χώρες που αυτονομήθηκαν από το οθωμανικό καθεστώς την ίδια περίπου περίοδο με την Ελλάδα. Πιο σημαντικός όμως παράγοντας καθυστέρησης της εκβιομηχάνισης στον ελλαδικό χώρο²²⁸, αποδείχτηκε η έλλειψη αγροτικής τραπεζικής πίστης που σε συνδυασμό με τα δυσβάστακτα χρέη των αγροτών, δεν επέτρεψε τη βελτίωση των συνθηκών παραγωγής. Είναι χαρακτηριστικό, ότι αν και στις συζητήσεις της Βουλής για την ψήφιση των νομοσχεδίων ΤΠς'και ΥΛΑ', κάποιοι βουλευτές επεσήμαναν την ανάγκη σύστασης ειδικής τράπεζας που θα διαχειριζόταν τα χρέη των αγροτών και θα αναλάμβανε την τροφοδότηση της γεωργίας με τα αναγκαία κεφάλαια, αυτό έγινε μόλις το 1929 με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας. Έτσι, ο γεωργός δεν μπορούσε να δανειστεί για να εκσυγχρονίσει τις τεχνικές της παραγωγής, ώστε αυτές να ανταποκρίνονται καλύτερα στη μεγάλη καλλιέργεια. Συνακόλουθα, δεν αυξήθηκε

²²⁷ Γ.Β. Δερτιλής- Κ.Κωστής (επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 376- 377

²²⁸ Όπως αναφέρει ο Σταυριανός, η βιομηχανικές μονάδες έως το 1877 ήταν μόλις 136 και απασχολούσαν 7.342 εργάτες.. Βλ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*,..., σελ. 566- 573.

ή βελτιώθηκε η παραγωγή, ούτε και αναπτύχθηκε το συνεταιριστικό κίνημα που θα τον προστάτευε από την τοκογλυφία και θα διέθετε το προϊόν του στην αγορά²²⁹.

Κλείνοντας τη συζήτηση για το αγροτικό ζήτημα, όπως εμφανίστηκε στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στη χώρα μας, αλλά και στα Βαλκάνια γενικότερα, διαπιστώνουμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 στην Ελλάδα, είχε στόχο την απελευθέρωση της αγοράς της γης, ώστε να κινηθούν οι διαδικασίες εκείνες της οικονομίας που θα βοηθούσαν το πιστοληπτικό σύστημα της χώρας να αναπτυχθεί, οδηγώντας τελικά στον καπιταλισμό. Χαρακτηριστικό είναι πως ο Α. Κουμουνδούρος, ήδη από το 1860 προωθούσε τη δημιουργία μίας Κτηματικής Τράπεζας που θα διαχειριζόταν τα δάνεια που είχαν ανάγκη οι παραγωγοί ώστε να βελτιστοποιήσουν την παραγωγή τους.

Θεωρούμε, επομένως, πως δεν πρόκειται για συνέχεια των προηγούμενων προσπαθειών διανομής, αλλά για μία εντελώς νέα προσέγγιση της ιδιοκτησίας της γης: μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί αυτή η ίδια, μέσω της υποθήκευσής της, αλλά και η αγροτική παραγωγή που μπορεί η καλλιέργεια της γης να αποφέρει, αποκομίζοντας ο αγρότης χρηματικό κέρδος που με τη σειρά του θα αξιοποιήσει σε άλλες ανάγκες. Συμφωνούμε και εμείς με τους νεότερους μελετητές και τον Α. Φραγκιάδη, ειδικότερα, πως τα μέτρα αυτά για διανομή της γης στην Ελλάδα και επανακαθορισμού του ιδιοκτησιακού καθεστώτος δεν αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας, όπως παλαιότεροι συγγραφείς πρότειναν, αλλά στο θεσμό της ιδιοκτησίας γενικά²³⁰ και διαπιστώνουμε πως η φιλελεύθερη οικονομική αυτή

²²⁹ Βλ. Καλαφάτης Θ. , Μορφές Κοινωνικής οργάνωσης κι η αγροτική εξέλιξη (Αιγιάλεια τέλη 19^{ου} αιώνα), Υποσημειώσεις, σελ. 294-296, στο συλλογικό *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία, Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Εταιρεία Κοινοτικών Μελετών «Κ. Καραβίδας», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.

²²⁷ Φραγκιάδης Α., Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19ος – αρχές 20ού αιώνα: Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, στο Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας στο Ρέθυμνο (10-03/ 12/ 2008), Αθήνα 2012, σελ. 119- 120. Αναφέρομαι στις εξής νεότερες εργασίες: Α. Franghiadis, *Peasant agriculture and export trade*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1990· του ιδίου, *Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXes.: la distribution des "Domaines Nationaux", 1871-1887*, στο S. Woolf (επιμ.): *Espaces et familles dans l'Europe du sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993· Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994· Ε. Karouzou, *Cultures maraîchères dans la Méditerranée; les transformations de la plaine et de la société argoliques, 1860-1910*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European

πολιτική αποσκοπούσε τελικά στην καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη. Σε αυτό το πλαίσιο, αποκλείστηκε από την αρχή ήδη των κοινοβουλευτικών συζητήσεων την ψήφιση των δύο νομοσχεδίων, ΤΠς' και ΥΛΑ, το ενδεχόμενο να μοιραστούν δωρεάν εκτάσεις σε όλους τους Έλληνες, κάτι που ήταν αντικείμενο ευρείας συζήτησης κατά την επανάσταση, μισό αιώνα νωρίτερα. Οι συζητήσεις αυτές αναφέρονταν στις παραμέτρους της διανομής της γης και αποδεικνύουν την κοινή πεποίθηση των φιλελεύθερων πολιτικών, όπως ήταν ο Α. Κουμουνδούρος και ο Σ. Σωτηρόπουλος ότι έπρεπε αυτή να γίνει με τρόπο τέτοιο που δε θα έβλαπτε τα οικονομικά του κράτους. Αντίθετα, θα γινόταν με τρόπο τέτοιο ώστε να ενισχυθούν οι τοπικές κοινωνίες, δίνοντας προτεραιότητα απόκτησης εθνικής γης σε αυτούς που ήδη την καλλιεργούσαν, αποτρέποντας την πλήρη ανατροπή των σχέσεων ιδιοκτησίας, κάτι που θα μπορούσε να προκαλέσει εντάσεις και αναταραχές σε απομακρυσμένα μέρη της χώρας και που ως εκ τούτου δε θα μπορούσαν να ελεγχθούν εύκολα. Οι μόνες διαφωνίες που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια των συζητήσεων αυτών δεν ήταν ουσίας και στόχευαν στην αναβολή του εγχειρήματος. Θεωρούμε επομένως, πως εξυπηρετούσαν καθαρά μικροπολιτικούς σκοπούς.

Επομένως, πιστεύουμε πως το ζήτημα της διανομής της γης στην Ελλάδα και ειδικότερα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 πρέπει να εντάσσεται από τους νεότερους μελετητές μέσα στα οικονομικά συμφραζόμενα της εποχής εκείνης και να μην αντιμετωπίζεται πλέον από τη σύγχρονη βιβλιογραφία ως ένα ζήτημα αποκλειστικά ελληνικού ενδιαφέροντος. Θεωρούμε ότι εγγράφεται σε μία διεθνή τάση ανάπτυξης του καπιταλισμού και ως τέτοια πρέπει να παρουσιάζεται.

University Institute, Φλωρεντία 1995· Σ. Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα: η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1998· Σ. Κουτρουβίδης, *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας στην επαρχία Πάτρας. Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1999· του ιδίου, *Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις στο νομό Αχαΐας τον 19ο αι. Οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2008.

Επίλογος

Εν κατακλείδι, σε μία χώρα σαν την Ελλάδα, που η ανάπτυξη σε όλους τους τομείς ακολούθησε αργούς ρυθμούς σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η κατεύθυνση που δόθηκε στη γεωργία μέσω των αγροτικών μεταρρυθμίσεων- με καταλυτικό το ρόλο της μεταρρύθμισης επί κυβερνήσεως Αλ. Κουμουνδούρου το 1871- έδωσε μια σημαντική ώθηση στην ελληνική οικονομία. Η κατεύθυνση αυτή, σε συνδυασμό και με το σταφιδικό ζήτημα που εκδηλώθηκε αργότερα αλλά και του κερδοσκοπικού, σύμφωνα με τις τάσεις της περιόδου, προσανατολισμού των διεθνών αγορών, προκάλεσε μια σειρά παρενεργειών. Ταυτόχρονα, όμως λειτούργησε θετικά καθώς αποτέλεσε πόλο έλξης για τους εύπορους Έλληνες που δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στο εξωτερικό και είδαν στην ελληνική γεωργία περιθώρια εμπορικής επένδυσης και κέρδους, κυρίως μετά την προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας, το 1881. Αυτή η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της μεγάλης ιδιοκτησίας με διαφορετικούς όμως όρους αυτή τη φορά. Επιπλέον, η έλευση των προσφύγων, ήδη από το 1906 και έπειτα, με αποκρύφωμα την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1922, υποχρέωσε το ελληνικό κράτος να ολοκληρώσει την αγροτική μεταρρύθμιση που ξεκίνησε το 1871 και αποφασίστηκε εκ νέου το 1917 από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, με την ψήφιση νέων νόμων. Τελικά, όμως η πρώτη σοβαρή αντιμετώπιση του ζητήματος το 1871 από την κυβέρνηση του Αλ. Κουμουνδούρου, συνοδευόταν από πολλές πιθανότητες επιτυχίας, αφού υπαγορεύτηκε από το διεθνές ρεύμα της εποχής που οδηγούσε βαθμιαία στην καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη. Αναμόρφωσε, τέλος, την ελληνική κοινωνία με βάση τη μικρή ιδιοκτησία- γαιοκτησία και μάλιστα κατά τρόπο που φάνηκε να αντέχει στο χρόνο.

Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εθνικοϊδιόκτητες φυτείες κατά επαρχίες (1865)

Επαρχία	Έκταση (στρ.)
Καλαμών/Μεσσήνης	48.200
Ηλείας	23.079
Κορινθίας	20.267
Τριφυλίας	9.946
Ολυμπίας	6.246
Ναυπλίου/ Άργους	5.703
Λακεδαιμόνος	5.013
Πατρών	4.469
Αιγιαλείας	4.204
Πυλίας	4.314
Σύνολο	131.441

Πίνακας που δημοσιεύτηκε στην Έκθεση περί εμφυτεύσεων, που κατατέθηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1865 από ειδική επιτροπή, με εισηγητή τον Σ. Σωτηρόπουλο και πρόεδρο τον Σ. Λεονταράκη.

Πηγή: Ψυχογιός, Δ.Κ. , Το Ζήτημα των εθνικών γαιών, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα 1994, σελ. 87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εθνικοιδιόκτητες φυτείες κατά είδος (1865)

Φυτεία	Έκταση (στρ.)
' Αμπελοι	83.002
Σταφιδάμπελοι	46.769
Συκεώνες	16.770
Μορεώνες	7.200
Ελαιώνες	6.310
Σύνολο	160.051

Πίνακας που δημοσιεύτηκε στην *Έκθεση περί εμφυτεύσεων*, που κατατέθηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1865 από ειδική επιτροπή, με εισηγητή τον Σ. Σωτηρόπουλο και πρόεδρο τον Σ. Λεονταράκη.
Πηγή: Ψυχογιός, Δ.Κ. , Το Ζήτημα των εθνικών γαιών, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα 1994, σελ. 88

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σημείωσις της εισπραττομένης επικαρπίας επί των επί εθν. γης φυτειών και της εκτάσεως αυτών.

Έτος	Αμπελώνες		Περιβόλια		Σταφιδώνες		Μορεώνες		Συκεώνες		Σύνολο
	στρ.	δρχ.	στρ.	δρχ.	στρ.	δρχ.	στρ.	δρχ.	στρ.	δρχ.	δρχ.
1863	86.454	111.455	500	4.009	—	85.066	—	7.151	—	19.909	327.590
1864	88.676	114.110	536	4.086	—	258.263	—	6.870	—	26.455	509.784
1865	90.730	124.023	511	3.736	—	271.220	—	6.315	—	33.408	538.702
1866	92.372	127.094	461	3.422	—	318.121	—	6.730	—	35.000	590.367
1867	92.700	150.715	448	4.950	—	353.489	—	6.500	—	55.000	670.654
1868	93.677	155.158	498	5.433	—	260.127	—	15.764	—	60.000	596.482
1869	93.761	154.163	498	5.548	(1)	296.628	(2)	12.207	(3)	65.000	633.546

(1) 73.000 στρέμματα, (2) 24.500 στρέμματα, (3), 30.000 στρέμματα.

Πίνακας που κατατέθηκε από το Σ.Σωτηρόπουλο στις 13 Ιανουαρίου στη Βουλή. Παρουσιάζονται εδώ στοιχεία για τις εκτάσεις των εθνικοιδιόκτητων φυτειών και τα έσοδα του δημοσίου από αυτές. Προκύπτει από αυτόν ότι το δικαίωμα επικαρπίας ενοικιαζόταν μαζί με τον φόρο και δεν ήταν γνωστά το ύψος της επικαρπίας, οι εκτάσεις ή ο αριθμός των δέντρων. Επίσης, ότι λίγο πριν γίνουν ιδιόκτητες οι φυτείες είχαν ξεπεράσει τις 220.000 στρέμματα και απέδιδαν 630.000 δραχμές γαιόπροσοδο στο κράτος- κτηματία, χωρίς να υπολογίζονται οι ελιές, γεγονός που ενίσχυε τη θέση της κυβέρνησης περί πώλησης της γης. Βλ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, σελ. 92-93.

Πηγή: **Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής**, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β', σελ. 98.

NOMOS ΤΠΣΤ' τής 24 Μαρτίου 1871

Περί των γενομένων εμφυτεύσεων επί εθνικών, επισκοπικών ή εις διαλελυμένας μονάς ανηκουσών γαιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Περί χαρακτηρισμού, διαιρέσεως και εκτιμήσεως των φυτειών

Άρθρον 1. Οι μέχρι τέλους του 1870 εμφυτεύσαντες, άδεια ή μη της κυβερνήσεως ή των πρώην ιδιοκτητών Οθωμανών, επί γαιών εθνικών, επισκοπικών, ή διαλελυμένων μονών, αμπέλους, σταφιδαμπέλους, ελαίας, μορέας, οπωροφόρα δένδρα, συκέας ή αναμίξ κλήματα αμπέλου, σταφιδαμπέλου ως και παν είδος καρποφόρων δένδρων, αναγνωρίζονται ιδιοκτήται των φυτειών επί πληρωμή της ενεστώσης αξίας της πεφυτευμένης γης.

Εξαιρούνται

Αι φυτεiai αι γενόμεναι επί γαιών παραχωρηθεισών εις τρίτους εκτός αν ή παραχώρησις ακυρωθή δικαστικώς.

Αι φυτεiai αι γενόμεναι επί εκκλησιαστικών ή επισκοπικών γαιών πολυετώς εκμισθωμένων, εν όσω διαρκει ή εκμίσθωσις.

Άρθρον 2. Αι γαίαι, εφ' ων υπάρχουν αι φυτεΐαι, διαιρούνται εις δύο κλάσεις, εις ποτιστικούς και ξηρικούς, εκάστη δε των κλάσεων υποδιαιρείται εις δύο τάξεις, α' και β'.

Εντός ενός μηνός από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου επιτροπή συγκειμένη από τον δήμαρχον, έναν δημαρχικόν πάρεδρον ή τον αρμόδιον ειδικόν και τον πρόεδρον του δημοτικού συμβουλίου διαιρεί την περιφέρειαν εκάστου χωρίου εις γενικάς τοποθεσίας όχι πλείονας των εξ και περιγράφει εν πρωτοκόλλω ακριβώς τα όρια εκάστης τοποθεσίας. Το πρωτόκολλον τούτο συντάσσεται εις διπλούν, εξ ων το μεν υποβάλλεται εις τον οικονομικόν έφορον, το δε έτερον κατατίθεται εις το δημαρχείον.

Επιτροπή συγκειμένη υπό της διοικητικής αρχής, του οικονομικού εφόρου και ενός εκ των ευύποληπτοτέρων και νοημονεστέρων πολιτών, εκλεγομένου υπό του δημοτικού συμβουλίου, ενεργεί την εκτίμησιν των γαιών, προσδιορίζουσα κατά χωρίον εν μόνον τίμημα δια τας γαίας εκάστης τάξεως· συνάμα δε λαμβάνουσα υπ' όψιν το πρωτόκολλον των τοποθεσιών αποφαινεται εις ποιαν τάξιν πρέπει να καταταχθώσιν αι γαίαι εκάστης τοποθεσίας.

Προς τούτο η ανωτέρω επιτροπή συντάσσει πρωτόκολλον, αντίγραφα του οποίου εκτίθενται εις το αρμόδιον δημαρχείον και το οικείον παρεδρείον επί δέκα συνεχείς ημέρας, επιμελεία του οικονομικού εφόρου.

Κατά του πρωτοκόλλου της εκτιμήσεως δύναται πας πολίτης να φέρη εγγράφους ενστάσεις, παραδίδων την περί τούτου αναφράν του εις τον δήμαρχον ή τόν οίκονομ, έφορον, εντός τής ανωτέρω όεκαημερου προθεσμίας.

Άρθρον 3. Γενομένων ενστάσεων, ή αν το υπουργικόν συμβούλιον κρίνη αναγκαίον, γνωμοδοτεί έτέρα επιτροπή αποτελουμένη υφ' ενός πρωτοδίκου εκλεγομένου υπό του προέδρου των Πρωτοδικών, του ταμίου και του προέδρου του επαρχιακού συμβουλίου.

Επί των ανωτέρω δε γνωμοδοτήσεων αποφαινεται το υπουργικόν συμβούλιον ή παραδεχόμενον την έτέραν των γνώμων, ή σχηματίζον ιδίαν εντός των όρων αυτών.

Η κατά την γνώμην της πρώτης επιτροπής εκτίμησις καθίσταται οριστική, εάν δεν γείνωσι κατ' αυτής ενστάσεις και το υπουργικόν συμβούλιον δεν κρίνη αναγκαίαν την επανάληψιν της εκτιμήσεως· εάν αι γνώμαι των δύο επιτροπών ώσι σύμφωνοι, η έκτίμησις καθίσταται οριστική.

Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων γνωστοποιούνται διά δηλοποιήσεων του υπουργείου των οικονομικών, δημοσιευομένων δια της εφημερίδος της Κυβερνήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Περί πληρωμής του τιμήματος

Άρθρον 4. Το τίμημα των παραχωρουμένων φυτειών μετα την αφαίρεσιν των κατά το άρθρ. 8 προκαταβολών αποδίδεται εις δέκα οκτώ ετησίας ίσας δόσεις, κατά το σύστημα της συνθέτου χρεωλυσίας· εκάστη δόσις περιέχουσα 4 τοις εκατόν χρεώλυτρον και 4 τοις εκατόν τόκον επί του τιμήματος θέλει πληρόνεσθαι την 1 7βρίου εκάστου έτους διά τας λοιπάς φυτείας, διά δε τας ελαιοφυτείας την 1 Δεκεμβρίου, αρχομένης της πληρωμής από του πρώτου έτους της παραχωρήσεως. Οι λαβόντες όμως τα παραχωρητήρια μετά την 15 Ιουνίου πληρόνουσι την πρώτην δόσιν κατά τας ορισθείσας εποχάς του επομένου έτους, υποχρεούνται δε διά το πρώτον έτος της παραχωρήσεως εις την πληρωμήν δικαιώματος επικαρπίας κατά τον φορολογικόν νόμον.

Άρθρον 5. Προς εξασφάλισιν των οφειλομένων δόσεων το δημόσιον έχει επί της φυτείας δικαίωμα πρώτης υποθήκης, αποκτωμένης δι' εγγραφής εις το βιβλίον των υποθηκών.

Πάσα τυχόν προγενεστέρα υποθήκη επί του όλου ή μέρους της φυτείας, ως και παν άλλο επ' αυτής αποκτηθέν πραγματικόν δικαίωμα έπονται της υποθήκης του δημοσίου.

Όσαι δ' εξ αυτών εισίν εγγεγραμμέναι επί φυτειών γενομένων μέχρι τέλους Ιανουάριου 1837 συμφώνως με τον από 15/27 Ιανουάριου 1837 νόμον περί φυτειών επί εθνικών γαιών λαμβάνουσαι θέσιν μετά την υποθήκην του δημοσίου εκτείνονται δυνάμει του παρόντος νόμου εφ' όλου του κτήματος και αν τυχόν είχαν εγγραφή επί του ημίσεως.

Άρθρον 6. Εάν ένεκα καθυστερήσεως δόσεων γενή αναγκαστική εκποίησης του ενυποθήκου κτήματος, το δημόσιον λαμβάνει εκ του έκπλειστηριάσματος ου μόνον τας ληξάσας δόσεις, αλλά και το κεφάλαιον των επομένων προς ολοσχερή του τιμήματος εξόφλησιν. Αλλ' εάν το εκπλειστηρίασμα δεν επαρκέση προς απότισιν

όλων τούτων, ο οφειλέτης υποχρεούται εις την άμεσον πληρωμήν του ελλείμματος κατά τας διατάξεις του περί καθυστερούντων νόμου. Οσάκις δε μετά την αφαίρεσιν των εξόδων του πλειστηριασμού και την εξόφλησιν των ληξασών δόσεων το υπόλοιπον του εκπλειστηριάσματος ήναι ίσον ή ανώτερον του οφειλομένου έτι κεφαλαίου, ο νέος αγοραστής δύναται να κρατήση το κεφάλαιον των μήπω ληξασών δόσεων, και να πληρόνη κατά την λήξιν των αλλ' έν τοιαύτη περιπτώσει, οφείλει να προσυπογράψη τας ομολογίας των δόσεων τούτων και ν' άνανεώση υπέρ του δημοσίου την υποθήκην επί του κτήματος, υποκείμενος δια πάσαν καθυστέρησιν εις τας διατάξεις του περί καταδιώξεως των καθυστερούντων νόμου.

Το τυχόν περίσσευμα κατατίθεται αμέσως και αποδίδεται εις τον αρχικόν οφειλέτην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Περί του τρόπου της παραχωρήσεως

Άρθρον 7. Πας κάτοχος φυτειών, θέλων νά μετάσχη των πλεονεκτημάτων, άπερ παρέχει ο παρών νόμος, οφείλει εντός τριών μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου να υποβάλη εις τον οικονομικόν έφορον της επαρχίας έν ή κείται το κτήμα έγγραφον δήλωσιν διαλαμβάνουσαν

α) Το όνομα και επώνυμον, τον δήμον και τον τόπον της κατοικίας του.

β) Τον δήμον, το χωρίον και την θέσιν, ένθα το κτήμα κείται.

γ) Τα όρια του κτήματος, το είδος της φυτείας, την έκτασιν αυτής εις Β. στρέμματα και τον χρόνον της εμφυτεύσεως· και

δ) Έάν ήναι ποτιστική ή ξηρική.

Άρθρον 8. Εν τη δηλώσει οφείλει να επισυνάψη διπλότυπον αποδεικτικόν πληρωμής δια το παρ' αυτού δηλωθέν προς απόκτησιν κτήμα δραχμών μεν τεσσάρων δια τας σταφιδαμπέλους και τα συκόδενδρα, δύο δε δραχμών δια τας λοιπάς φυτείας κατά στρέμμα.

Δήλωσις άνευ τοιούτου αποδεικτικού πληρωμής, θεωρείται ως μή γενομένη.

Άρθρον 9. Αι δηλώσεις συντάσσονται εις διπλούν εφ' απλού χάρτου και υπογράφονται υπό του δηλούντος, και αν ουτος ήναι αγράμματος, υπ' άλλου, της εκλογής του, προσυπογράφονται δε από τον δήμαρχον της κατοικίας του δηλούντος, οφείλοντα να βεβαιώση την ταυτότητα και το γνήσιον υπογραφής του δηλούντος.

Εκ των δηλώσεων η μία θεωρηθείσα παρά του εφόρου επιστρέφεται εις τον κάτοχον, η δε άλλη μένει παρά τη εφορία. Αι δηλώσεις εγγράφονται κατά χωρίον εις επίτηδες βιβλίον, το οποίον την επιούσαν της λήξεως προθεσμίας κλείεται δια πράξεως υπογραφομένης υπό του επάρχου και του οικονομικού εφόρου, αντίγραφον αυτού εκτίθεται εν τω οικείω δημαρχείω, και αποσπάσματα εις τα ανήκοντα παρεδρεία.

Εν περιπτώσει αρνήσεως του δημάρχου, όπως βεβαιώση την ταυτότητα και το γνήσιον της υπογραφής του δηλούντος, ο δηλών κοινοποιεί την δήλωσίν του δια δικαστικού κλητήρος προς τον δήμαρχον, όστις οφείλει επι αποδείξει να εγχειρίση εις τον δηλούντα εντός δύο ημερών προσυπογεγραμμένην την δήλωσίν του. Η τε κοινοποιήσις και το επιδοτήριο συντάσσονται εφ' απλού χάρτου.

Άρθρον 10. Οι μη δηλώσαντες εντός της τριμήνου προθεσμίας τας υτ^Γ αυτών κατεχομένας φυτείας, θεωρούνται παρητημένοι των χορηγουμένων εκ του παρόντος νόμου πλεονεκτημάτων.

Εάν επί μη δηλωθείσης φυτείας υπάρχη εγγεγραμμένη υποθήκη προ της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου, ο ενυπόθηκος δανειστής δύναται να υποβάλη δήλωσιν εντός δύο μηνών από της λήξεως της ενδιαλαμβανομένης εν τω άρθρω 7 προθεσμίας και να ζητήσει όπως ενεργηθή εις αυτόν η παραχώρησις. Έν τη περιπτώσει δε ταύτη η φυτεία παραχωρείται εις αυτόν, αναλαμβάνοντα απάσας τας επιβαλλομένας διά του νόμου τούτου υποχρεώσεις· εάν όμως υπάρχωσι πλείονες της μιας υποθήκαι, οι δε ενυπόθηκοι δανεισταί υποβάλωσιν ως ανωτέρω τας ανηκούσας δηλώσεις, προτιμάται η δήλωσις του έχοντος την προτέραν υποθήκην.

Άρθρον 11. Πάσα διένεξις περί κατοχής μεταξύ δύο ή και πλειόνων αξιούντων αυτήν, λύεται δικαστικώς· εν τούτοις δια τας αμφισβητουμένας παρ' αυτών φυτείας, το παραχωρητήριο εκδίδεται υπέρ εκείνου, ον ήθελε κρίνει δικαιούμενον επιτροπή συγκροτούμένη υπό της αρμοδίας διοικητικής αρχής, του οικονομικού εφόρου και του ειρηνοδίκου της πρωτευούσης.

Αν δικαιωθή έτερος δικαστικώς παρά τον λαβόντα, το παραχωρητήριο ακυρούται, ο δε λαβών αυτό απόλλυσι μεν την προκαταβολήν, δικαιούται όμως δια τας πληρωθείσας δόσεις από τον δικαστικώς δικαιωθέντα.

Η αυτή ως ανωτέρω επιτροπή αποφαινεται οριστικώς και περί πάσης διενέξεως αφορώσης τα όρια του χωρίου.

Άρθρον 12. Το δημόσιον ουδόλως ευθύνεται, εάν δηλωθείσα και παραχωρηθείσα φυτεία εκνικηθή υπό τρίτου, ο δε προς ον εγένετο η παραχώρησις υποχρεούται ουχ ήττον εις την πληρωμήν του συμπεφωνημένου τιμήματος.

Εάν αποδειχθή ότι εθνικόν η εκκλησιαστικόν φθαρτόν κτήμα εδηλώθη ή παρεχωρήθη ως φυτεία, ο προς ον εγένετο η παραχώρησις θεωρείται ως κακής πίστεως κάτοχος, και συνάμα απόλλυσιν ό,τι απέναντι του τιμήματος κατέβαλεν.

Άρθρον 13. Ο αρμόδιος οικον. έφορος, τη συμπράξει γεωμέτρου ή αξιωματικού του μηχανικού, προβαίνει εις τας εργασίας της καταμετρήσεως, αφού κατασταθή οριστική η εκτίμησις των φυτειών. Δια παν τεμάχιον συντάσσεται ίδιον πρωτόκολλον καταμετρήσεως και οροθεσίας, εν ω σημειούται η τάξις εις ην ανήκει, το είδος της φυτείας, τα πλευρικά μέτρα, τα όρια, η θέσις και το τοπογραφικόν σχέδιον.

Άρθρον 14. Το πρωτόκολλον της καταμετρήσεως μετά της δηλώσεως υποβάλλεται εις το επί των Οικονομικών υπουργείον, το οποίον επί τη βάσει αυτού εκδίδει τα παραχωρητήρια και διευθύνει αυτά εις τον οικον. έφορον, αφ' ου θεωρηθώσιν υπό του ελεγκτικού συνεδρίου.

Εάν εντός δύο ετών από της δηλώσεως δεν εκδοθώσι τα παραχωρητήρια, απαλλάσσονται της επικαρπίας όσοι των εμφυτευτών καταθέσωσι την ενιαύσιον δόσιν του τιμήματος επί τη βάσει της δηλώσεώς των.

Οι κύριοι γραμματίων οιασδήποτε κατηγορίας, οι προ της εκδόσεως του παρόντος νόμου προκαλέσαντες προς πραγματοποίησιν αυτών την καταμέτρησιν ασκεπών γαιών, δια τας οποίας δεν εξεδόθησαν παραχωρητήρια, και αίτινες ενεφυτεύθησαν μεταγενεστέraw, οφείλουν να γνωστοποιήσωσιν εις το υπουργείον τας επί των γαιών τούτων αξιώσεις των, εντός δύο μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου, επί ποινή απώλειας παντός δικαιώματος επί των γαιών τούτων. Εν τη περιπτώσει ταύτη αναβάλλεται η έκδοσις των παραχωρητηρίων μέχρι της οριστικής αποπερατώσεως της υφιστάμενης διαφοράς.

Άρθρον 15. Ο οικον. έφορος άμα λάβη τα παραχωρητήρια, προσκαλεί εγγράφως και επί αποδείξει ένα έκαστον των δικαιούχων, ίνα υπογράψη εντός ενός μηνός την χρεωστικήν ομολογίαν δια τας έτησίαις δόσεις· μετά την υπογραφήν της ομολογίας μεταγράφει τα παραχωρητήρια, εγγράφει υποθήκην επί των παραχωρηθεισών φυτειών και παραδίδει τα παραχωρητήρια εις τους δικαιούχους,

αφού χαρτοσημανθώσι και πληρωθώσιν εις το ταμείον τα τέλη του χαρτοσήμου, τα δικαιώματα της μεταγραφής και της εγγραφής της υποθήκης.

Άρθρον 16. Εάν όμως εντός της ανωτέρω ορισθείσης προθεσμίας δεν υπογράψη την ομολογίαν, απόλλυσι την κατά το άρθρον 8 προκαταβολήν, και θεωρείται παρητημένος των χορηγούμενων υπό του παρόντος νόμου δικαιωμάτων.

Εν τοιαύτη περιπτώσει οι ενυπόθηκοι δανεισταί δύνανται να ζητήσωσι την εις αυτούς παραχώρησιν κατά το άρθρον 10 του νόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Γενικαί διατάξεις

Άρθρον 17. Πάσα φυτεία, της οποίας ο κάτοχος κατέστη έκπτωτος κατά τα άρθρα 10 και 16 του παρόντος νόμου, περιέρχεται εις την κυριότητα του δημοσίου και θεωρουμένη ως εθνικόν φθαρτόν κτήμα, διατίθεται κατά τους κειμένους νόμους.

Εάν κατά την καταμέτρησιν της φυτείας ευρεθή πλεόνασμα επί της δηλωθείσης εκτάσεως, παραχωρείται και τούτο εις τον δηλώσαντα, όταν δεν ήναι ανώτερον των δέκα τοις εκατόν.

Πάσα υπέρβασις του όρου τούτου περιέρχεται εις το δημόσιον και διατίθεται ως ανωτέρω.

Άρθρον 18. Πας εκ παραχωρήσεως εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών οφειλέτης του δημοσίου κατά τον παρόντα νόμον δύναται καθ' όλην την διάρκειαν των 18 ετών να εξοφλήση το υπόλοιπον του κεφαλαίου.

Άρθρον 19. Τα περί υποθηκών εν τοις άρθροις 10 και 16 του παρόντος νόμου ορισθέντα εφαρμόζονται και επί προσημειώσεων υπέρ των εχόντων τοιαύτας.

Άρθρον 20. Διά τους έμφυτευτάς φυτειών υπαγομένων εις τας εξαιρέσεις του 1 άρθρου η προθεσμία άρχεται από της δημοσιεύσεως της ακυρούσης την παραχώρησιν τελεσιδίκου αποφάσεως ή από της λήξεως ή της διαλύσεως της μισθώσεως.

Άρθρον 21. Όπου υπάρχουσι φυτεΐαι γενόμεναι επί γαιών μη ανηκουσών εξ ολοκλήρου εις το δημόσιον και υποβαλλόμεναι εις δικαίωμα επικαρπίας έλαττον του

δια των ετησίων φορολογικών νόμων κανονιζομένου, το δημόσιον λαμβάνει εκ του ορισθέντος τιμήματος μέρος μόνον ανάλογον της είσπραττομένης επικαρπίας.

Άρθρον 22. Πάντα τα μέλη των εν τω παρόντι νόμω επιτροπών και οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι, οίτινες εις την εκτέλεσιν των καθηκόντων, άτινα επιβάλλει εις αυτούς ο παρών νόμος ήθελον δείξει ασύγγνωστον αμέλειαν ή και απλήν ραθυμίαν, τιμωρούνται πειθαρχικώς υπό του υπουργού των οικονομικών με πρόστιμον 100-500 δραχμών.

Άρθρον 23. Εις την πληρωμήν του τιμήματος των εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών δεν είναι δεκτά ουδενός είδους πιστωτικά γραμμάτια του δημοσίου.

Άρθρον 24. Καταργούνται από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου άπασαι αι αντιβαίνουσai εις αυτόν διατάξεις και ρητώς ο από 15/27 Ιανουάριου 1837 νόμος περί φυτειών επί εθνικών γαιών.

NOMOS ΥΛΑ' της 24 Μαρτίου 1871

Περί διανομής καί διαθέσεως τής έθνικής γης

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Περί των εχόντων δικαίωμα επί τής διανομής

Άρθρον 1. Δικαίωμα μετοχής επί της διανομής των εθνικών γαιών κατά τους ορισμούς του παρόντος νόμου έχουσι

α) Πας πολίτης Έλλην έγγαμος.

β) Πας πολίτης Έλλην ενήλιξ, ζών εξ ιδίας εργασίας ή περιουσίας.

γ) Πάσα χήρα πολίτου Έλληнос.

δ) Τα πατρός και μητρός ανήλικα, αντί του αποθανόντος πατρός, ως και τα ορφανά χήρας ελθούσης εις δεύτερον γάμον.

Το δικαίωμα της ατέκνου χήρας περιορίζεται καθ' όλας τας περιπτώσεις του παρόντος νόμου κατά το ήμισυ.

Η έχουσα τέκνα χήρα, ελθούσα εις δεύτερον γάμον, στερείται παντός δικαιώματος. Εάν δ' εξήσκησεν ήδη το δικαίωμα διαρκούσης της χηρείας της, αι

δυνάμει αυτού αποκτηθείσαι γαίαι διανέμονται μεταξύ αυτής και των τέκνων του πρώτου γάμου εξίσου.

Άρθρον 2. Δεν μετέχουσιν εις την διανομήν των δια του παρόντος νόμου παραχωρουμένων εθνικών γαιών

α) Οι κατά τον περί προικοδοτήσεως νόμον προικοδοτηθέντες και μη παραιτήσαντες τας εις προικοδότησιν ληφθείσας παρ' αυτών γαίας κατά τον από 12 Αυγούστου 1855 περί των εκ προικοκτησιών καθυστερούντων νόμον.

β) Οι Κρήτες και λοιποί άποικοι, οίτινες έλαβον δωρεάν εθνικάς γαίας.

γ) Οι κάτοχοι φυτειών επί εθν. ή εκκλησιαστικών γαιών.

Όσοι όμως εκ των εν ταις ανωτέρω τρισίν εξαιρέσεσιν έλαβον ή κατέχουσιν εκτάσεις κατωτέρας της εν τω άρθρω 6 διαλαμβανομένης δύνανται να λάβωσι και ετέρας γαίας μέχρι συμπληρώσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Περί διενεμητέων εθνικών γαιών

Άρθρον 3. Διανεμητέαι εισίν άπασαι αι καλλιεργούμενοι και καλλιεργήσιμοι εθνικάί γαίαι, ως και αι των διαλελυμένων μονών και επισκοπών.

Εξαιρούνται•

α) Τα δάση κατά τα προσδιορισμένα ή προσδιορισθησόμενα όρια αυτών και αι συστάδην κείμεναι αγριελαίαι.

β) Αι γαίαι, όσας ή κυβέρνησις διά Β. διατάγματος ήθελε προσδιορίζει προς δημόσιον ή δημοτικόν σκοπόν.

γ) Αι γαίαι, όσαι κατά τους κειμένους νόμους δύνανται να παραχωρηθώσιν εις πραγματοποιήσιν γραμματίων φαλλαγγιτών, Κρητών, πυρπολιτών, ορφανών ή άλλων, εάν οι φέροντες τα γραμμάτια ταύτα υποβάλωσι την περί πραγματοποιήσεως αίτησίν των πριν ή δια τας αυτάς γαίας δοθή δήλωσις κατά τας διατάξεις του παρόντος νόμου.

δ) Αι πολυετών εκμισθωμένοι εκκλησιαστικοί γαίαι, ενόσω διαρκεί ή εκμίσθωσις, εάν δεν υπάρχη λόγος διαλύσεως αυτής.

Δύνανται όμως οι βουλόμενοι εκ των εχόντων δικαίωμα επί της διανομής να

ζητήσωσιν επ' αυτών την μερίδα των, αλλ' η παραχώρησις δεν ενεργείται, ειμή μετά την λήξιν της μισθώσεως, εκτός εάν οι μισθωτοί συναινέσωσι και προ της λήξεως εις την διάλυσιν του συμβολαίου, ή εάν κατά τας όρους αυτού δυναται το δημόσιον να την ζητήση προ της λήξεως.

ε) Αι επίδικοι γαίαι αι παραχωρηθείσαι δυνάμει πιστωτικών γραμματίων ή άλλων νομίμων δικαιωμάτων, εκτός αν η παραχώρησις ακυρωθή δικαστικώς.

ς) Όσαι εθνικαί και εκκλησιαστικαί γαίαι δεν ανήκουσιν εν όλω εις το δημόσιον μέχρις ου διανεμηθώσι.

Δια τας εξαιρούμενος επί του παρόντος της παραχωρήσεως εθνικάς και εκκλησιαστικές γαίας, περί ων διέλαβον αι παράγραφοι ε' και ς' η προς δήλωσιν προθεσμία κατά το άρθρον 10 του παρόντος νόμου άρχεται αφ' ης εποχής αι γαίαι αύται περιέλθωσιν οριστικώς εις το δημόσιον, όπερ θέλει δημοσιευθή δια της εφημερίδος της Κυβερνήσεως, επιμελεία του υπουργού των οικονομικών.

Αι μετά την διανομήν περιελευσόμεναι εις το δημόσιον γαίαι παραχωρούνται εις άπαντας τους κατόχους της αδιανεμήτου εκτάσεως αναλόγως των στρεμμάτων, τα οποία κατείχεν έκαστος προ της διανομής.

Ο τρόπος της παραχωρήσεως θέλει κανονισθή δια Βασιλ. διατάγματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Περί διαιρέσεως και εκτιμήσεως των γαιών

Άρθρον 4. Αι διανεμόμενοι εκκλησιαστικοί και εθνικαί γαίαι διαιρούνται εις δύο κλάσεις, εις ποτιστικές και ξηρικές και η μεν κλάσις των ποτιστικών υποδιαιρείται εις δύο τάξεις, η δε των ξηρικών εις τρεις.

Εντός ενός μηνός από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου επιτροπή συγκείμενη από τον δήμαρχον, ένα δημαρχικόν πάρεδρον ή τον αρμόδιον ειδικόν και τον πρόεδρον του δημοτικού συμβουλίου, διαιρεί την περιφέρειαν εκάστου χωρίου εις γενικάς τοποθεσίας, όχι πλείονας των εξ και περιγράφει εν πρωτοκόλλω ακριβώς τα όρια εκάστης τοποθεσίας. Το πρωτόκολλον τούτο συντάσσεται εις διπλούν, εξ ων το μεν υποβάλλεται εις τον οικονομικόν έφορον, το δε έτερον κατατίθεται εις το δημαρχείον.

Επιτροπή συγκείμενη υπό της διοικητικής αρχής, του οικονομικού εφόρου και ενός των ευύποληπτοτέρων και νοημονεστέρων πολιτών, εκλεγομένου υπό του δημοτικού συμβουλίου, ενεργεί την εκτίμησιν των γαιών, προσδιορίζουσα κατά χωρίον εν μόνον τίμημα δια τας γαίας εκάστης τάξεως• συνάμα δε λαμβάνουσα υπ' όψιν το πρωτόκολλον των τοποθεσιών αποφαινεται εις ποιαν τάξιν πρέπει να καταταχθώσιν αί γαίαι εκάστης τοποθεσίας.

Προς τούτο η ανωτέρω επιτροπή συντάσσει πρωτόκολλον, αντίγραφα του οποίου εκτίθενται εις το αρμόδιον δημαρχείον και το οικείον παρεδρείον επί δέκα συνεχείς ημέρας, επιμελεία του οικονομικού εφόρου.

Κατά του πρωτοκόλλου της εκτιμήσεως δύναται πας πολίτης να φέρη εγγράφους ενστάσεις, παραδίδων την περί τούτου αναφοράν του εις τον δήμαρχον ή τον οικονομικόν έφορον, εντός της ανωτέρω δεκαημέρου προθεσμίας.

Άρθρον 5. Γενομένων ενστάσεων, ή αν το υπουργικόν συμβούλιον κρίνη αναγκαίον, γνωμοδοτεί ετέρα επιτροπή αποτελουμένη υφ' ενός πρωτοδίκου εκλεγομένου υπό του προέδρου των πρωτοδικών, του ταμίου και του προέδρου του επαρχιακού συμβουλίου ή του αναπληρωτού αυτού. Επί των ανωτέρω δε γνωμοδοτήσεων αποφαινεται το υπουργικόν συμβούλιον ή παραδεχόμενον την ετέραν των γνώμων, ή σχηματίζον ιδίαν εντός των όρων αυτών. Η κατά την γνώμην της πρώτης επιτροπής εκτίμησις καθίσταται οριστική όταν δεν γείνωσι κατ' αυτής ενστάσεις και το υπουργικόν συμβούλιον δεν κρίνη αναγκαίαν την επανάληψιν της εκτιμήσεως εάν αι γνώμαι των δύο επιτροπών ώσι σύμφωνοι, η εκτίμησις καθίσταται οριστική.

Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων γνωστοποιούνται δια δημοποιήσεων του υπουργείου των οικονομικών, δημοσιευομένων δια της εφημερίδος της Κυβερνήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Περί των όρων της παραχωρήσεως

Άρθρον 6. Ως μέγιστος όρος της παραχωρουμένης εκτάσεως γαιών εις έκαστον πολίτην Έλληνα ορίζεται ποσόν ογδοήκοντα στρεμμάτων ξηρικών αι ποτιστικά λογίζονται αντί ξηρικών διπλάσιας εκτάσεως.

Άρθρον 7. Προτιμώνται εις την παραχώρησιν των γαιών εκάστου χωρίου

α) πας κάτοχος επί των παρ' αυτού κατεχομένων γαιών και

β) οι κάτοικοι του χωρίου οι μη κατέχοντες εθνικάς γαίας, ή κατέχοντες έκτασιν κατωτέραν της ορισθείσης εν τω προηγουμένω άρθρω.

Το υπόλοιπον των διαθεσίμων γαιών παραχωρείται άνευ τινός προτιμή-σεως. Πάσα πώλησις κατοχής επί εθνικής γης είναι άκυρος από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου.

Άρθρον 8. Το τίμημα των παραχωρουμένων εθνικών γαιών μετά την αφαίρεσιν των κατά το άρθρον 11 προκαταβολών αποδίδεται εις εικοσιέξ ετήσιας ίσας δόσεις κατά το σύστημα της συνθέτου χρεωλυσίας· εκάστη δόσις συνίσταται εις χρεωλύσιον 3 τοις εκατόν και 2 τοις εκατόν τόκον επί του τιμήματος πληρώνεται δε την 1 Οκτωβρίου εκάστου έτους, αρχομένης της πληρωμής από του πρώτου έτους της παραχωρήσεως. Οι λαβόντες όμως τα παραχωρητήρια μετά την 1 Απριλίου πληρόνουσι την πρώτην δόσιν την 1 Οκτωβρίου του επομένου έτους, υποχρεούνται δε δια το πρώτον έτος της παραχωρήσεως εις την πληρωμήν δικαιώματος επικαρπίας κατά τον φορολογικόν νόμον.

Άρθρον 9. Προς εξασφάλισιν των οφειλομένων δόσεων το δημόσιον έχει επί των παραχωρουμένων γαιών δικαίωμα υποθήκης αποκτώμενον δια τακτικής εγγραφής εις τα βιβλία των υποθηκών.

Εάν ένεκα καθυστερήσεως δόσεων γενή αναγκαστική εκποίησης του ενυποθήκου κτήματος, το δημόσιον λαμβάνει εκ του εκπλειστηριάσματος ου μόνον τας ληξάσας δόσεις, αλλά και το κεφάλαιον των επομένων προς ολοσχερή του τιμήματος εξόφλησιν αλλ' εάν το εκπλειστηρίασμα δεν επαρκέση προς απότισιν όλων τούτων, ο οφειλέτης υποχρεούται εις την άμεσον πληρωμήν του ελλείμματος κατά τας διατάξεις του περί καθυστερούντων νόμου· οσάκις δε μετά την αφαίρεσιν των εξόδων του πλειστηριασμού και την εξόφλησιν των ληξασών δόσεων, το υπόλοιπον του εκπλειστηριάσματος ήναι ίσον ή ανώτερον του οφειλομένου έτι κεφαλαίου, ο νέος αγοραστής δύναται να κράτηση το κεφάλαιον των μήπω ληξασών δόσεων και να πληρόνη αυτάς κατά την λήξιν των αλλ' εν τοιαύτη περιπτώσει οφείλει να προσυπογράψη τας ομολογίας των δόσεων τούτων και ν' ανανεόνη υπέρ του δημοσίου την υποθήκην επί του κτήματος, υποκείμενος δια πάσαν καθυστέρησιν εις τας διατάξεις του περί καταδιώξεως των καθυστερούντων νόμου.

Το τυχόν περίσσευμα κατατίθεται αμέσως και αποδίδεται εις τον αρχικόν οφειλέτην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

Περί παραχωρήσεως εις κατόχους

Άρθρον 10. Πας κάτοχος εθνικών γαιών κατά τα άρθρα 6 και 7, εάν θέλη να μετάσχη του εις τον κάτοχον απονεμομένου δικαιώματος, οφείλει εντός εξ μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου να υποβάλη εις τον οικονομικόν έφορον της επαρχίας, εν η κείται αι παρ' αυτού κατεχόμεναι γαίαι, δήλωσιν περιέχουσας

α) Το όνομα, το επώνυμον, τον δήμον εις ον ανήκει, και τον τόπον της κατοικίας του.

β) Το προσόν εφ' ου κατά το άρθρον 1 στηρίζει το δικαίωμά του.

γ) Την θέσιν, τα όρια και την ως έγγιστα έκτασιν εις Βασιλ. στρέμματα των παρ' αυτού κατεχομένων γαιών, ως και το χωρίον εν ω κείται.

δ) Εάν η γή ήναι ποτιστική ή ξηρική.

ε) Επί τίνος τεμαχίου προτιμά να λάβη την μερίδα του εν περιπτώσει καθ' ήν κατέχει εκτασιν γαιών ανωτέραν του κατά το άρθρον 6 μεγίστου όρου.

Άρθρον 11. Εν τη δηλώσει οφείλει να επισυνάψη διπλότυπον αποδεικτικόν πληρωμής δια τας παρ' αυτού δηλωθείσας προς απόκτησιν γαίας, τριών μεν δραχμών δια τας ποτιστικάς, μιας δε και ημισείας δραχμής δια τας ξηρικές κατά στρέμμα. Δήλωσις άνευ τοιούτου αποδεικτικού πληρωμής, θεωρείται ως μη γενομένη.

Εάν ο δηλών ήναι αγράμματος, υπογράφει αντ' αυτού άλλος της εκλογής του.

Άρθρον 12. Αι δηλώσεις συντάσσονται εις διπλούν εφ' απλού χάρτου και προσυπογράφονται από τον δήμαρχον της κατοικίας του δηλούντος οφειλόντα να βεβαιώση.

α) Την ταυτότητα και το γνήσιον της υπογραφής αυτού· και

β) Εάν έχη τα κατά το άρθρον 1 προσόντα.

Εκ των δηλώσεων η μία θεωρηθείσα παρά του εφόρου επιστρέφεται εις τον κάτοχον, η δε άλλη μένει παρά τη εφορία· αι δηλώσεις εγγράφονται κατά χωρίων εις επίτηδες βιβλίον, το οποίον την επιούσαν της λήξεως της προθεσμίας κλείεται δια πράξεως, υπογραφομένης υπό του επάρχου του οικονομικού εφόρου. Αντίγραφον αυτού εκτίθεται εν τω οικείω δημαρχείω και αποσπάσματα εις τ' ανήκοντα παρεδρεία.

Εν περιπτώσει αρνήσεως του δημάρχου όπως βεβαιώση την ταυτότητα και το γνήσιον της υπογραφής του δηλούντος, ο δηλών κοινοποιεί την δήλωσίν του εις τον

δήμαρχον δια δικαστικού κλητήρος, όστις οφείλει επί αποδείξει να εγχειρίση εις τον δηλώσαντα εντός δύο ημερών προσυπογεγραμμένην την δήλωσιν. Η κοινοποιήσις και τα επιδοτήρια συντάσσονται εφ' απλού χάρτου.

Άρθρον 13. Οι μη δηλώσαντες κάτοχοι εντός της εξαμήνου προθεσμίας θεωρούνται ως παρητημένοι του δικαιώματος της προτιμήσεως, δυνάμενοι του λοιπού να εξασκήσωσι τα δικαιώματα του μη κατόχου' αι δε παρ' αυτών κατεχόμεναι γαίαι διατίθενται ως και αι μη κατεχόμεναι, εις την ίδιαν κατηγορίαν τάσσονται και αι καθ' υπέρβασιν του κατά το άρθρον 6 μεγίστου όρου κατεχόμεναι.

Άρθρον 14. Πάσα διένεξις περί της κατοχής μεταξύ δύο ή πλειόνων αξιούντων αυτήν λύεται δικαστικώς. Εν τούτοις διά τας αμφισβητουμένας παρ' αυτών γαίας το παραχωρητήριο εκδίδεται υπέρ εκείνου, ον ήθελε κρίνει δικαιούμενον επιτροπή συγκροτουμένη υπό της διοικητικής αρχής, του οικονομικού εφόρου και του ειρηνοδίκου της πρωτευούσης της επαρχίας.

Αν δικαιωθή δικαστικώς έτερος παρά τον λαβόντα, το παραχωρητήριο ακυρούται· ο δε λαβών αυτό αποβάλλει μεν την προκαταβολήν, δικαιούται όμως δια τας πληρωθείσας δόσεις από τον δικαστικώς δικαιωθέντα.

Η αυτή ως ανωτέρω επιτροπή αποφαινεται οριστικώς και περί πάσης διενέξεως αφορώσης τα όρια των χωρίων.

Άρθρον 15. Το δημόσιον ουδόλως ευθύνεται εάν δηλωθείσαι και παραχωρηθείσαι γαίαι εκνικηθώσιν υπό τρίτου. Ο δε προς ον εγένετο η παραχώρησις υποχρεούται ουχ ήττον εις την πληρωμήν του συμπεφωνημένου τιμήματος.

Άρθρον 16. Ο αρμόδιος οικονομικός έφορος, τη συμπράξει ενός γεωμέτρου / αξιωματικού του μηχανικού, προβαίνει εις τας εργασίας της καταμετρήσεως, αφ' ου κατασταθή οριστική η εκτίμησις των γαιών.

Δια παν τεμάχιον συντάσσεται ίδιον πρωτόκολλον καταμετρήσεως και οροθεσίας, ενώ σημειούται η τάξις εις ην ανήκει η γη, τα πλευρικά μέτρα, τα όρια, η θέσις και το τοπογραφικόν σχέδιον.

Άρθρον 17. Το πρωτόκολλον της καταμετρήσεως μετά της δηλώσεως υποβάλλε,ται εις το επί των Οικονομικών υπουργείον, το οποιον επί τη βάσει αυτού εκδίδει τα παραχωρητήρια και διευθύνει αυτά εις τον οικον. έφορον, αφού θεωρηθώσιν υπό του ελεγκτικού συνεδρίου.

Εάν εντός δυο ετών από της δηλώσεως δεν εκδοθώσι τα παραχωρητήρια, απαλλάσσονται της επικαρπίας όσοι των κατόχων καταθέσωσι την ενιαύσιον δόσιν του τιμήματος επί τη βάσει των δηλώσεών των.

Οι κύριοι γραμματίων οιασδήποτε κατηγορίας οι προ της εκδόσεως του παρόντος νόμου προκαλέσαντες προς πραγματοποίησιν αυτών την καταμέτρησιν ασκεπών γαιών, δια τας οποίας δεν εξεδόθησαν παραχωρητήρια οφείλουν να γνωστοποιήσωσιν εις το υπουργείον τας επί των γαιών τούτων αξιώσεις των, εντός δύο μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου, επί ποινή απωλείας παντός δικαιώματος επί των γαιών τούτων. Εν τη περιπτώσει ταύτη αναβάλλεται η έκδοσις των παραχωρητηρίων μέχρι της οριστικής αποπερατώσεως της υφισταμένης διαφοράς.

Άρθρον 18. Ο οικ. έφορος, άμα λάβη τα παραχωρητήρια, προσκαλεί εγγράφως και επί αποδείξει τον κάτοχον ίνα υπογράψη εντός είκοσιν ημερών την χρεωστικήν ομολογίαν δια τας ετησίας δόσεις. Μετά την υπογραφήν της ομολογίας μεταγράφει τα παραχωρητήρια, εγγράφει υποθήκην επί των παραχωρηθεισών γαιών, και παραδίδει τα παραχωρητήρια εις τους δικαιούχους, αφού χαρτοσημανθώσι και πληρωθώσιν εις το ταμείον τα τέλη του χαρτοσήμου, τα δικαιώματα της μεταγραφής και της εγγραφής της υποθήκης.

Άρθρον 19. Εάν ο κάτοχος δεν υπογράψη την ομολογίαν διά τας ετησίας δόσεις, αποβάλλει την κατά το άρθρο 11 προκαταβολήν και θεωρείται παρητημένος του δικαιώματος του κατόχου, αι δε γαίαι υπάγονται εις την κατηγορίαν των μη κατεχομένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Περί παραχωρήσεως εις μή κατόχους

Άρθρον 20. Όστις των εχόντων τα προσόντα του άρθρου 1 πολιτών δεν κατέχει εθνικός γαίας, ως και ο κάτοχος γαιών κατωτέρας εκτάσεως της ορισθείσης εν τω άρθρω 6 εάν θέλη να μετάσχη των χορηγουμένων υπό του παρόντος νόμου πλεονεκτημάτων επί γαιών κειμένων εν τω χωρίω της κατοικίας του, οφείλει εντός μηνός αρχομένου από της ημέρας, καθ' ην εξετέθη εν τω οικείω δημαρχείω το

βιβλίον των δηλώσεων, κατά το άρθρον 12, να επιδώση εις τον αρμόδιον οίκον, έφορον δήλωσιν περιέχουσιν.

α) Το όνομα, το επώνυμον, τον δήμον εις ον ανήκει, και τον τόπον της κατοικίας του.

β) Το χωρίον, εις την περιφέρειαν του οποίου προτιμά να πραγματοποιήση το δικαίωμά του.

Εν τη δηλώσει οφείλει να επισυνάψη πιστοποιητικόν, εφ' απλού χάρτου, του αρμοδίου δημάρχου βεβαιούντος, ότι κέκτηται τα εν τω άρθρω 1 του παρόντος νόμου προσόντα, προς δε αποδεικτικόν πληρωμής της εν τω άρθρω 11 οριζομένης προκαταβολής.

Αι δηλώσεις συντάσσονται εις διπλούν εφ' απλού χάρτου, υπογράφονται παρά του δηλούντος και αν ήναι αγράμματος υπό ετέρου της εκλογής του εκ της δηλώσεως η μία θεωρηθείσα υπό του εφόρου επιστρέφεται αμέσως εις τον κάτοχον, η δε ετέρα μένει παρά τη εφορία.

Αρνούμενου του δημάρχου, ο δηλών κοινοποιεί την δήλωσίν του δια δικαστικού κλητήρος, δι' ης προσκαλεί αυτόν να βεβαιώση τα προσόντα του και εντός δύο ημερών από της κοινοποιήσεως οφείλει ο δήμαρχος επί αποδείξει να επιστρέψη την δήλωσίν του, εν η θα εκθέση τους λόγους της αρνήσεώς του. Εν περιπτώσει ψευδούς διαβεβαιώσεως, εκτός της ποινικής καταδιώξεως, υπόκειται εις αποζημιώσεις, δυναμένου του δηλούντος να ζητήση την βεβαίωσιν των προσόντων του υπό του ειρηνοδίκου της περιφέρειας.

Άρθρον 21. Αι δηλώσεις έγγράφονται κατά χωρίον εις έπίτηδες βιβλίον ίδιον δι' έκαστον δήμον κατά σειράν, την δε εσπέραν εκάστης ημέρας το βιβλίον υπογράφεται υπό της διοικητικής αρχής και του εφόρου και αντίγραφον αυτού, περιλαμβάνον τας δηλώσεις εκάστης ημέρας, τοιχοκολλάται την πρωίαν της επιούσης, επιμελεία του οικονομικού έφορου, εις την θύραν του γραφείου της εφορίας και του δημαρχείου της πρωτευούσης της επαρχίας.

Άρθρον 22. Εάν την αυτήν ημέραν δύο ή και πλείονες ζητήσωσι δια της δηλώσεως τας αυτάς γαίας, την πρωίαν της επιούσης και -προ της παραδοχής νέων δηλώσεων, αι αυταί αρχαί ενεργούσι κλήρωσιν δημοσία εν τω καταστήματι της εφορίας, παρουσία και των ενδιαφερομένων, οίτινες επί τούτω οφείλουσι να παραμείνωσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 5 '

Περί του αποτελέσματος της κληρώσεως συντάσσεται πρωτόκολλον εν τώ οικείω βιβλίω των δηλώσεων, όπερ υπογράφεται παρά των αρχών και των ενδιαφερομένων εάν δε αρνηθώσι να υπογράψωσι, γίνεται περί τούτου μνεία. Εάν οι ενδιαφερόμενοι δέν παρευρεθώσιν εις την κλήρωσιν, προσκαλείται ο ειρηνοδίκης της πρωτεύουσης, όστις συμπράττει εις την κλήρωσιν και υπογράφει το πρωτόκολλον.

Άρθρον 23. Εις τους αποτυχόντας εις την κλήρωσιν επιστρέφεται αμέσως η πληρωθείσα προκαταβολή και επιτρέπεται να επιδώσωσιν ετέραν δήλωσιν, εντός μηνός από της κληρώσεως.

Άρθρον 24. Το βιβλίον των δηλώσεων την επιούσαν της λήξεως της προθεσμίας κλείεται δια πράξεως υπογραφομένης υπό του επάρχου και του εφόρου και αντίγραφον αυτού εκτίθεται εν τω οικείω δημαρχείω, αποσπάσματα δ' αυτού εις τα ανήκοντα παρεδρεία.

Άρθρον 25. Τα εν τοις άρθρ. 15, 16, 17, 18 και 19 οριζόμενα εφαρμόζονται και επί της παραχωρήσεως των μη κατεχομένων γαιών.

Άρθρον 26. Οι έχοντες τα προσόντα του άρθρου 1 πολίται, μη κατέχοντες εθνικάς γαίας ή κατέχοντες κατωτέρας εκτάσεως της εν τω άρθρω 6 ορισθείσης και θέλοντες να μετάσχωσι των δικαιωμάτων του παρόντος νόμου επί γαιών κειμένων εις άλλα χωρία παρά το της κατοικίας των, οφείλουσιν εντός τριών μηνών αρχομένων από της ημέρας, καθ' ήν εξετέθη εν τω οικείω δημαρχείω το κατά άρθρον 24 αντίγραφον του βιβλίου των δηλώσεων, να επιδώσωσιν εις τον αρμόδιον οικονομικόν έφορον δήλωσιν.

Τα εν τοις άρθροις 20-25 περί συντάξεως της δηλώσεως, περί πληρωμής της προκαταβολής, περί κληρώσεως κλπ. εφαρμόζονται όοοσχερώς και επί των δηλώσεων τούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

Γενικά διατάξεις

Άρθρον 27. Μετά την λήξιν των εν τοις άρθροις 10, 20, 23 και 26 προθεσμιών ουδεμία δήλωσις προς απόκτησιν εθνικών γαιών εκ των παραχωρουμένων δυνάμει του παρόντος νόμου γίνεται δεκτή.

Άρθρον 28. Πας εκ παραχωρήσεως εθνικών γαιών οφειλέτης του δημοσίου, κατά τον παρόντα νόμον, δύναται καθ' όλην την διάρκεια των είκοσιν εξ ετών να εξοφλήση το υπόλοιπον του κεφαλαίου.

Άρθρον 29. Αι αδιάθετοι μείναι γαίαι μετά την πλήρη εκτέλεσιν των διατάξεων του παρόντος νόμου διατίθενται, είτε δι' εκποιήσεως κατά τους περι εκποιήσεως των φθαρτών κτημάτων νόμους, είτε δι' εκμισθώσεως.

Άρθρον 30. Πάντα τα μέλη των εν τω παρόντι νόμω επιτροπών και οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι, οιτινες εις την εκτέλεσιν των καθηκόντων, άτινα επιβάλλει εις αυτούς ο παρών νόμος, ήθελον δείξει ασύγγνωστον αμέλειαν ή και απλήν ραθυμίαν, τιμωρούνται πειθαρχικώς υπό του υπουργού των οικονομικών με πρόστιμον 100-500 δραχμών.

Άρθρον 31. Εις την διά δημοπρασίας εκποίησιν των εθνικών γαιών προς πραγματοποίησιν των πιστωτικών γραμματίων, περί ων διέλαβεν ή § γ' του άρθρου 3 του νόμου, εφαρμόζονται αι διατάξεις των εν ισχύϊ νόμων περί εκποιήσεως των φθαρτών κτημάτων.

Άρθρον 32. Εις την πληρωμήν του τιμήματος των παραχωρουμένων κατά τας διατάξεις του παρόντος νόμου γαιών δεν είναι δεκτά ουδενός είδους πιστωτικά γραμμάτια του δημοσίου.

Άρθρον 33. Το πεμπτημόριον των εισπραττομένων ετησίων δόσεων θέλει κατατίθεσθαι εις τινα των εν ' Ελλάδι Τραπεζών εντόκως δια να χρησιμεύση προς ανάπτυξιν των μέσων της συγκοινωνίας.

Άρθρον 34. Αι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται και επί των εθνικοϊδιοκτητών γαιών, των οποίων εισί κύριοι οι καλλιεργηταί μετά του δημοσίου αδιαιρέτως. Θέλει δε πληρωθή κατά τας δια του παρόντος νόμου ορισθείσας δόσεις και προθεσμίας τόσον ποσόν εκ του τιμήματος, όσον είναι το μέρος της κυριότητος του δημοσίου.

Άρθρον 35. Καταργούνται από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου άπασαι αι αντιβαίνουσai εις αυτόν διατάξεις και ρητώς οι από 26 Μαΐου 1835 και από 15 Νοεμβρίου 1836 περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών νόμοι, ως και το άρθρον 1 του από 24 Ιουνίου 1843 περί παρατάσεως της χορηγηθείσης προς τους φαλαγγίτας προθεσμίας, κλπ.

Σημ.: Τα νομοσχέδια έχουν μεταγραφεί σε μονοτονικό σύστημα για τη διευκόλυνση του αναγνώστη.
Πηγή: Ψυχολγιάς Δ.Κ., Το ζήτημα των εθνικών γαιών, ΑΤΕ, 1994. Σελ. 295- 309.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ, Γ'. ΠΕΡΙΟΔΟΥ Β'.
ΣΥΝΟΔΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.1 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.2 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.3 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.4 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β.ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.5 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β. ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ Τ.6 1862-1864

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Α' ΣΥΝ.Α'-ΕΚΤΑΚΤΗ 1865-1866 Τ.1

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Α' ΣΥΝ.Β 1866-1867

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β. ΠΕΡΙΟΔΟΥ Α' ΣΥΝ.Γ 1867-1868

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Β' ΣΥΝ.Α-ΕΚΤΑΚΤΗ 1868

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Γ' ΣΥΝ.Α 1869

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Γ' ΣΥΝ.Β Τ.1 1870-1871

ΠΡΒ ΠΕΡ.Γ ΣΥΝ.Β Τ.2 1870-1871

ΠΡΒ ΠΕΡ.Γ ΣΥΝ.Γ 1871

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΑΙΩΝ (24/12/1870 ,18/ 03/1871 ,25/ 03/1871)

ΑΥΓΗ (18/12/ 1870 , 22/ 12/1870 , 24/12/1870)

ΜΕΛΛΟΝ(29/12/1870, 08/01/1871 ,12/01/1871 ,15/01/1871,
21/5/1871,11/06/1871)

ΜΕΡΙΜΝΑ (03/ 12/1870, 21/12/1870 ,23/12/1870 ,15/03/1871,18/03/1871)

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ (29/11/1860, 4/11/ 1861, 10/01/1862)

ΕΡΓΑ

1. Aldcroft D – Ville S. επιμ., *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία 1750-1914*, εκδ. Αλεξάνδρεια, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005
2. Braudel F., *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας)*, τόμος β΄, εκδ. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας, Αθήνα, 1998, σελ. 367-372
3. Cloygh Shepard B. – Rapp Richard T., *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού*, τ. Β΄, εκδ. Παπαζήση.
4. Hadziiosif Christos, *Class Structure and Class Antagonism in Late Nineteenth- Century Greece*, στο Carabott Philip, *Greek Society in the Making, 1863- 1913, Realities, Symbols and Visions*, King’s College, London
5. Harris David *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878, The First Year*, Stanford 1936.
6. Herring G. , *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ.Α΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004
7. Ilber Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας* (σειρά μεσανατολικές σπουδές, αρ.6), Παπαζήση, 2004
8. Langer W. L. *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1966.
9. Mc Grew W.W. , *Land and revolution in Modern Greece, 1800-1881*, The Kent State University Press, 1985,
10. North D. C., *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, Εκδ. Κριτική, Α. Αλεξιάδη, Αθήνα 2000.
11. Tilly Charles, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492- 1992*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, εκδ. ε΄, Αθήνα, 1998
12. Tuma Elias H., *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία : από το δέκατο αιώνα ως σήμερα : θεωρία και ιστορία της οικονομικής μεταβολής*, εκδ. Gutenberg , Αθήνα 1998, 2000 ανατύπωση.
York 1966.
13. Αρσένης Ιωάννης, Μιχαήλ Ραφαήλοβιτς, επιμ. (1881) (στα Ελληνικά). *Ποικίλη Στοά: Εθνική εικονογραφημένη επετηρίς, Έτος 1/16, 1881-1914*, Βιογραφίες, Αθήνα, 1916, Εστία.

14. Ασδραχάς Σ. Ι. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας*, τ. α΄,β΄
15. Βεργόπουλος Κ. , *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
16. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, β΄εκδ., Αθήνα 1994
17. Γαγανάκης Κ., *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999
18. Γράψα Κ.Μ., (διευθυντού εν τη Βουλή), *Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.χ. Β΄, *Η Εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνέλευσις (1862- 1864)*, μέρος 1^{ον}, Άνευ Βασιλέως, Αθήνα 1948.
19. Δαφνής Γρηγόριος, *Η στάση των κυβερνήσεων Βούλγαρη -Δεληγιώργη και Κουμουνδούρου απέναντι στην Κρητική Επανάσταση*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΓ, (1977)
20. Δεμαθάς Ζ. - Θ. Καλαφάτης- Δ. Μητροφάνης, *Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και Ερμηνευτικά Ζητήματα*, στο Θ. Καλαφάτης- Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, 2011
21. Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009
22. Δημητριάδης Δ. Α., *Απάνθισμα βιογραφικών των από της συστάσεως του ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων του βίου καθηγητών αυτού. 1837-1916*, Αθήνα 1916,
23. Διαλέτη Α. *Η μετάβαση από το Μεσαίωνα στη Νεότερη εποχή στην Ευρώπη*, στο Δρίτσα Μαργαρίτα (επιμ.), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, ΕΑΠ, Πάτρα 2008
24. Διαμαντούρου Ιωάννα, *Η Κρητική Επανάσταση (1866-1869)*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΓ, (1977)
25. Δρούλια Λ. , Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ΄Α, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008
26. Ζωγράφος Δ. Λ., *Ιστορία της παρ΄ ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, 1936, τ. Α΄.
27. Καλαφάτης Θ. , *Μορφές Κοινωνικής οργάνωσης κι η αγροτική εξέλιξη (Αιγιάλεια τέλη 19^{ου} αιώνα)*, στο συλλογικό *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία, Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*,

- Εταιρεία Κοινοτικών Μελετών «Κ. Καραβίδας», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.
28. Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα: Αγροτική πίστη και παραγωγή, τα Α', Β', Γ', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990-1992*
 29. Καραβίδας Κ. Δ., *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική*, εκδ. Παπαζήση, 1978
 30. Καρούζου Εύη στο Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία (στο Κ. Κωστής- Σ. Πετμεζάς , *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, ALPHA BANK, 2006
 31. Κασδόνης Γ. , επιμ. (15 Σεπτεμβρίου 1885). *Δελτίον της Εστίας - αριθ. 455*. Αθήνησι: Τύποις Αδελφών Περρή.
 32. Καστελλάν Ζ., *Η Ιστορία των Βαλκανίων*, εκδ. Γκοβόστης, 1991.
 33. Κοταρίδης Ν. Γ., *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1993
 34. Κουλούρη Χρ., *Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές Επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*. Αθήνα: Ασίνη, 2012.
 35. Κουλούρη Χρ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834- 1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων-Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων* , Αθήνα 1988
 36. Κουλούρη Χρ., *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου. Πανηγυρικός Λόγος στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995,
 37. Κουμπουρλής Γ., *Έθνος και Ορθοδοξία στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία, στο Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία*, Σχολή Μωραΐτη, 2007.
 38. Κουτροβίδης Σ., *Η εφαρμογή του νόμου της «Προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 1999.
 39. Κύρκος Χ.Χ., *Η Β' εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις. Οι ιστορικοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*, Εκδ. UNIVERSITY STUDIO PRESS, 7/2006
 40. Κωστής Κ. , *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου*, Σωτήριος Σωτηρόπουλος: Η διανομή των εθνικών γαιών (1871), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010.

41. Λυριντζής Χ., Πολιτική και κοινωνία στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη και η αναπαραγωγή της πολιτικά κυρίαρχης τάξης και οι κοινωνικές ρίζες του πελατειακού συστήματος, (άρθρο στην Ελληνική Κοινωνία, τ.χ.2)
42. Μαμαλάκης Ι. Π. , *Το ζήτημα της αποστολής του Δ. Μαυροκορδάτου ως κυβερνήτου της Κρήτης το 1867 (Από τα παρασκήνια του αγώνα του 1866-9)*, τ. γ', Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 1949.
43. Μπάλτα Ν., Δ. Παδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.
44. Μπρακατσούλας Β., *Το αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα, τόμος πρώτος- Από την Τουρκοκρατία ως το 1950*, εκδ. Παπαζήση Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα 1984
45. Παπαγεωργίου Π. Σ. , *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.
46. Παπαντωνάκης Γεώργιος, *Η Διπλωματική ιστορία της Κρητικής Επανάστασης του 1866*, εν Αθήναις, 1926
47. Πετμεζάς Σ., Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830- 1880), στο Γ. Β. Δερτιλής- Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα Νεοελληνική Ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1991.
48. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851- 1912*, εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1988.
49. Ποικίλη Στοά, Τόμ. 8, Αρ. 1 (1889) *Βιογραφίαι: Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος*
50. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857*, τ. Α', Β', εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993.
51. Σίδερισ, Αριστείδης Δ., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα, 1934
52. Σκοπετέα Ε. , *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, (1830- 1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.
53. Σούτσος Ι.Α., *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Εν Αθήναις 1863
54. Σούτσος Ι.Α., *Πλουτολογία*, Αθήνα, 1869, τ. α' και β' .
55. Στασινόπουλος Ε., *Η Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος: 1841- 1966*, Αθήνα.
56. Σταυριανός Α.Σ. , *Τα Βαλκάνια, μετά το 1453*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007
57. Σωτηρόπουλος Σ., *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία*, Αθήνησι, τυπ. Φραγκλίνος, 1867.

58. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου (1898). *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α'.* (1862-1898). Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη.
59. Τσάμου Δ., *Οι Επαναστάσεις στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη (1875) και τα γεγονότα που επακολούθησαν*, σελ. 59-332, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 17- 18 Σεπτεμβρίου 2010, τ' Γ', Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2012.
60. Τσοποτός Δ. Κ., *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας, κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1983
61. Τωμαδάκης Ν., *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869 (σύντομον ιστορικό διάγραμμα μετά βιβλιογραφίας)*, *Νέα Εστία*, τομ. 80, τ/χ.944, (1966), σελ.1488-1502
62. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2007
63. Φραγκιάδης Α., *Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19ος – αρχές 20ού αιώνα: Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, στο *Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας στο Ρέθυμνο (10-03/ 12/ 2008), Αθήνα 2012.
64. Χομπσμπάουμ Ε., *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) Αθήνα, 2005
65. Ψυχογιός Δ.Κ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ΑΤΕ, 1994.